

ISSN : 1304-8120

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ
SÜTÇÜ İMAM
ÜNİVERSİTESİ**

**Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Social Sciences**

CİLT / VOLUME

3

SAYI / NUMBER

1

YIL / YEAR

2006

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ
SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ**

**Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Social Sciences**

Sahibi:

**Prof. Dr. A. Nafi BAYTORUN
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Rektörü**

Editörler Kurulu

Doç. Dr. Haluk ALKAN

Dr. İ. Ethem TAŞ

Yrd. Doç. Dr. Cem ENGİN

Yayın Kurulu

**Prof. Dr. Ahmet H. AYDIN
Prof. Dr. Mehmet ÖZKARCI
Doç. Dr. Haluk ALKAN
Yrd. Doç. Dr. İbrahim KIR
Yrd. Doç. Dr. Mevlüt ERDEM
Dr. İ. Ethem TAŞ**

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, sosyal bilimlerin farklı disiplinlerinin ilgi alanlarına giren, çok yönlü olarak tartışma, araştırma ya da uygulamalar sonucunda üretilen bilimsel çalışmaları ve çözümleri içeren “**hakeimli**” bir dergidir. Dergi Yılda iki kez yayımlanır.

**Adres: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Yayın Komisyonu Başkanlığı- KSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü
AVŞAR KAMPUSU-KAHRAMANMARAŞ
E-mail: ksusbd@ksu.edu.tr**

**Kapak Tasarım
Okt. Arif GÜRLER
Baskı
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Basımevi**

T.C.
KAHRAMANMARAŞ
SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Social Sciences

DANIŞMAN ve HAKEM KURULU

Prof. Dr. Ahmet H. AYDIN	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Prof. Dr. H. Çetin BEDESTENCİ	Çağ Üniversitesi
Prof. Dr. H. Ezber BODUR	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Prof. Dr. Nurettin DEMİR	Başkent Üniversitesi
Prof. Dr. Bekir DENİZ	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Nihat KÜÇÜKSAVAŞ	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. İ. Hakkı ÖZSABUNCUOĞLU	Gaziantep Üniversitesi
Prof. Dr. Tayfur ÖZŞEN	Mersin Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa PİRİLİ	Harran Üniversitesi
Prof. Dr. M. Şerif ŞİMŞEK	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN	Sakarya Üniversitesi

Prof. Dr. Adnan ÇELİK	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Prof. Dr. Ali AKTAN	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Ali AKYILDIZ	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Ali ÖZGÜVEN	İstanbul Kültür Üniversitesi
Prof. Dr. Dursun ARIKBOĞA	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Emine G. NASKALI	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Erdiñ TOKGÖZ	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Erdoğan ALKİN	İstanbul Ticaret Üniversitesi
Prof. Dr. Erdiñ YELDAN	Bilkent Üniversitesi
Prof. Dr. Eriřah ARICAN	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Erol MANİSALI	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Gülden ÜLGEN	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. H. Avni EGELİ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan KAVRUK	İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Hülya ARGUNŞAH	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim KAVAZ	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. İhsan DAĞI	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. İsa ÖZKAN	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. İsrail KURTCEPHE	Akdeniz Üniversitesi
Prof. Dr. Kemal YILDIRIM	Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Kerem ALKİN	İstanbul Ticaret Üniversitesi
Prof. Dr. Kerim YAVUZ	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Merih PAYA	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Nazan GÜNAY	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Necdet ÖZTÜRK	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Neře KUMRAL	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Niyazi BERK	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Nuray ALTUĞ	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Oğuz ESEN	İzmir Ekonomi Üniversitesi
Prof. Dr. Osman AYDOĞUŞ	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Osman KÜÇÜKAHMETOĞLU	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Osman Z. ORHAN	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Rezzan TATLIDİL	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Salim KOCA	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Selahaddin ÖĞÜLMÜŞ	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Suat OKTAR	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU	Marmara Üniversitesi

Prof. Dr. Tiğınçe OKTAR	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Veysel UYSAL	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Zafer TUNCA	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Zekai ÖZDEMİR	İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Asuman ALTAY	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Ayşen KAYA	Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Belkıs KÜMBETLİOĞLU	Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Beril DEDEOĞLU	Galatasaray Üniversitesi
Doç. Dr. Ercan GEGEZ	Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Erhan ARSLANOĞLU	Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Fuat ERDAL	Adnan Menderes Üniversitesi
Doç. Dr. Gülden AYMAN	Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Gülden ÜLGEN	İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Haluk ALKAN	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Doç. Dr. Haluk SOYUER	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Harun ARIKAN	Çukurova Üniversitesi
Doç. Dr. İlhan ERDEM	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. İsmail BAKAN	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Doç. Dr. M. Vedat GÜRBÜZ	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet ŞİŞMAN	Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet TIRAŞ	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet TÜRKAY	Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Muhsin KAR	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa APAYDIN	Çukurova Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa KİBAROĞLU	Bilkent Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa ÖZER	Anadolu Üniversitesi
Doç. Dr. Münevver ÇETİN	Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Osman ÇEVİK	Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Doç. Dr. Recep VARÇIN	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Sami TABAN	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Doç. Dr. Serdar PİRTİNİ	Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Süleyman ÇALDAK	Adıyaman Üniversitesi
Doç. Dr. Süleyman DEĞİRMEN	Mersin Üniversitesi
Doç. Dr. Uğur YILDIRIM	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Doç. Dr. Utku UTKULU	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Yıldırım Beyazıt ÖNAL	Çukurova Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Abdurrahman BORAN	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Ali Sait ALBAYRAK	Zonguldak Karaelmas Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Ayşegül KİBAROĞLU	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Burak ATAMTÜRK	İstanbul Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Bülent BALI	Işık Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Cem SAATÇIOĞLU	İstanbul Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Deniz BÖRÜ	Marmara Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Enver DÖŞYILMAZ	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Ertuğrul KIZILKAYA	İstanbul Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. İbrahim KIR	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. İlkay YILMAZ	Mersin Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. İrfan ERTUĞRUL	Pamukkale Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Lütü ALICI	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Mehmet SARAÇ	Sakarya Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Metin MERİÇ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Nuri ADIYEKE	Mersin Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Özgür TONUS	Anadolu Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Recep BOZTEMUR	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Sevilay KAHRAMAN	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Tuncay Turan TURABOĞLU	Mersin Üniversitesi

Not: Danışman ve Hakem isimleri unvan ve alfabetik sıraya göre dizilmiştir.

*25.07.2006 tarihinde vefat
eden Dergimiz Danışman
Kurulu Üyesi Prof. Dr.
Tayfur ÖZŞEN'i saygı ile
anıyoruz.*

Türkiye’de Uygulanan Para Politikalarının Konjonktürel Etkileri: 1980-2005

Sami TABAN

Doç.Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü.

ÖZET: Ekonomideki dalgalanmaların ortaya çıkmasında birçok faktör rol oynamaktadır. Günümüzde iktisatçıların çoğu, ekonomideki dalgalanmalarda parasal faktörlerin önemli etkilerinin olduğunu savunan temel monetarist görüşü kabul etmektedirler. Bu çalışmada, 1980-2005 yılları arasında Türkiye’de uygulanan para politikalarının konjonktürel etkilere sahip olup olmadığı analiz edilmektedir. Veriler, incelenen dönemde uygulanan para politikalarının konjonktürel etkilere sahip olduğunu göstermesine rağmen, para dışı pek çok faktörün de konjonktür üzerinde etkilerinin olduğunu açıklamaktadır. 1980’li ve 1990’lı yıllarda Türkiye’de uygulanan para politikalarında kimi zaman monetarist kimi zamanda Keynesgil içerikli politikalar izlendiğini görmekteyiz. Keynesgil içerikli yani duruma göre politikaların izlendiği yıllar, çoğu zaman ekonomideki istikrarsızlığın yaşandığı yıllara denk gelmiştir. Şubat 2001 krizinden sonra, Türkiye’de monetarist görüşe uygun olarak para politikalarının belirlenmesi, son yıllarda gerçekleşen istikrarlı ve yüksek büyüme hızlarının ulaşılmışında anahtar rolü oynamıştır.

The Business Cycle Effects of the Monetary Policies of Turkey: 1980-2005

ABSTRACT: Many factors play a role to emerge business cycles in the economy. Nowadays, most of the economists accept the main monetarist approach that monetary factors are significant effects in business cycles. In this study, it is analyzed whether the monetary policies have business cycle impacts in Turkey for the period of 1980-2005. Even though obtained data shows that monetary policies had business cycle effects for the period in concern, business cycle effects were also explained by some non-monetary factors. During the 1980s and the 1990s, both Keynesian and Monetarist monetary policies were implemented in Turkey where mostly unstable conditions were seen a long with Keynesian policies. After the crisis of February 2001, Turkey has reached a stable and high growth rates in recent years as a result of the monetary policies which have been conducted by based on monetarist view.

GİRİŞ

Refah artışının yanı sıra, bir ekonomide istikrarlı bir büyümenin sağlanması her toplumun ulaşmak istediği en önemli amacdır. Ancak, gözlemler ekonomik faaliyet hacminin (milli gelir, istihdam, fiyatlar, yatırım vb.) belli bir düzeyi muhafaza edilerek kesintisiz bir şekilde gelişmediğini, dalgalanmalar gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Ekonomik faaliyetlerdeki bir genişleme, bir taraftan ekonomide üretim ve toplam talep artışı vasıtasıyla toplum refahının artmasına katkıda bulunurken, ekonomik faaliyetlerdeki bir daralma ise, başta işsizlik olmak üzere üretim ve tüketim azalmalarına yol açmakta ve bu durum ekonomide çözümlenmesi zor problemleri beraberinde getirmektedir. Bir bilim dalı olarak ekonominin bir amacı da, ekonomideki dalgalanmaları en aza indirmek ve ekonomik hayatta dengeyi sağlayacak ekonomi politikalarını yürütmek olmalıdır.

Ekonomideki dalgalanmaların ortaya çıkmasında birçok faktörün rolü bulunmaktadır. Bu faktörler arasında parasal faktörlerin varlığı yadsınamayacak bir gerçektir. Dolayısıyla, günümüzde para politikasının konjonktür etkileri üzerine birçok teorinin geliştirildiği görülmektedir. Bu teoriler içerisinde, Friedman’ın öncülüğünde geliştirilen parasal konjonktür modeli önemli bir yere sahiptir.

Bu çalışmada, 1980’den günümüze kadar uzanan dönemde Türkiye’deki parasal faktörlerin ekonomik konjonktür üzerindeki etkileri tartışılmaktadır. Bu bağlamda, çalışmada ilk olarak ekonomideki dalgalanmaları parasal faktörlere dayandıran ve günümüzde geçerliliğini koruyan monetarist (paracı) konjonktür teorisi açıklanmakta ve daha sonra Türkiye’de uygulanan para politikalarının konjonktürel etkilere sahip olup olmadığı ve 1980-1989, 1990-2000 ve 2001 kriz sonrası dönemler kapsamında analiz edilmektedir.

MONETARİST (PARACI) İKTİSADİ DÜŞÜN- CEDE PARA ARZINDAKİ DEĞİŞİKLİKLERİN KONJONKTÜREL ETKİLERİ

İktisadi dalgalanmaları açıklamaya yönelik monetarist yaklaşım, ilk kez Friedman ve Shwartz'ın 1963 yılındaki ünlü "Para ve Konjonktürel Dalgalanmalar" adlı çalışmalarıyla başlamıştır (Mishkin, 1992:643). Daha sonra yine aynı yıl aynı yazarlarca tarafından yayımlanan "Amerika'nın Parasal Tarihi, 1867-1960" isimli diğer çalışmalarında Amerika'da meydana gelen şiddetli ekonomik daralmaların ana nedenini ABD Merkez Bankası'nın (Federal Rezerve Bank) uyguladığı sıkı para politikalarından kaynaklandığını ileri sürmüşlerdir. Friedman ve Shwartz'a göre, ekonomide para arzı daraltılacağı yerde artırılmış olsaydı bu krizler ortaya çıkmayacaktı (Pentecost, 2000:345).

Monetarist Konjonktür Teorisinde Temel Uyarıcı:

Monetarist konjonktür teorisinde temel uyarıcı, para miktarının büyüme oranıdır. Paranın büyüme hızı arttıkça, ekonomide genişleme görülürken, parasal büyümedeki yavaşlama ise durgunluğa neden olur. Para miktarında ortaya çıkan değişikliğin kaynağı merkez bankalarının para politikası uygulamalarıdır (Parasız ve Bildirici, 2006:145).

Monetarist Konjonktür Teorisinin Temel Varsayımları:

Monetarist teoride, fiyatların esnek ve ekonominin her zaman tam istihdamda olduğu ve ekonomik birimlerin uyumlu beklentilere sahip oldukları varsayılmaktadır. Uyumlu beklentiler varsayımı, ekonomik birimlerin gelecekle ilgili tahminlerini oluştururken¹ ellerinde mevcut olan bütün bilgiyi kullanmadıkları, bunun yerine sadece geçmiş verileri kullandıklarını varsayar. Bu nedenle ekonomik birimlerin gelecek dönemle ilgili tahminleri değişkenlerin gerçek değerlerinden ya daha küçük veya daha büyük olmaktadır. Dolayısıyla, ekonomik birimlerin yeni duruma uyum sağlamaları zaman almaktadır (Yıldırım vd., 2006:317).

Monetarist Konjonktür Mekanizması:

Monetarist görüşe göre, Merkez Bankası parasal büyüme oranını değiştirir değiştirmez, bir dalgalanma mekanizması ekonomide çalışmaya başlayacaktır. Bu

¹ Ekonomik birimler t dönemindeki enflasyon tahminlerini (ΔP_t^e), bir önceki dönem enflasyon oranını (ΔP_{t-1}) kullanarak, $\Delta P_t^e = \Delta P_{t-1}$ şeklinde oluştururlar. Bu durumda, bireylerin enflasyondaki λ gibi bir artışa uyum sağlamaları bir dönem gecikmeyle gerçekleşecektir: $\Delta P_{t+1}^e = \Delta P_{t-1} + \lambda$ (Yıldırım vd., 2006:317).

mekanizmanın iki ayağı vardır. Para arzındaki artış ilk olarak toplam talebi etkiler. Çünkü, paranın büyüme oranı artınca reel para miktarı artar, faiz oranları düşer ve döviz kuru artar. Finansal piyasalarda ortaya çıkan bu başlangıç etkisi diğer piyasalara da yayılır. Faiz oranı düştüğü için yatırım talebi, döviz kuru arttığı içinde ihracat artar. Ayrıca, tüketicilerde dayanıklı tüketim mallarına daha fazla harcama yaparlar. Bu harcama artışları da Keynesçi teoride olduğu gibi çarpan etkisi yaratacaktır (Özer ve Taban, 2006:34).

Monetarist konjonktür mekanizmasının ikinci ayağı, toplam talepteki değişime karşısında toplam arzın göstereceği tepkidir. Kısa dönemde toplam arz eğrisi (SRAS) pozitif eğime² sahip olduğu için toplam talepteki değişiklikler hem reel geliri hem de fiyatları etkiler. Ancak, burada para arzındaki değişikliklerin milli gelire yansımaları bir gecikme ile olmaktadır. Friedman ve Schwartz para arzında meydana gelen değişikliklerin milli gelirdeki değişikliklerden yaklaşık 16 ay önce çıktığını ifade etmektedirler. Bununla birlikte bu zaman süresi, birkaç aydan iki yıla kadar değişiklik göstermektedir. Monetarist görüşe göre, nominal gelirin belirleyicisi olan para stoku ve para talebinin servet veya sürekli gelir ile uyumlu olduğu bir ekonomide, ücret ve fiyatların uyumunda ortaya çıkan bazı gecikmelerin olması durumunda, para arzının konjonktür üzerindeki etkisi uzun ve geciken değişimlerle ortaya çıkacaktır (Pentecost, 2000.345; Zamowitz, 1996:47).

Monetarist görüşe göre, emek piyasası ise şu şekilde çalışmaktadır: Firmaların emek talebi, parasal ücret ve kendi ürettiği ürünün fiyatına göre hesaplanan reel ücrete (W/P) bakılarak verilmektedir. Hane halkı ise ne kadar emek arz edeceğini bilinen parasal ücret ve tüm mal ve hizmet piyasalarında beklenen reel ücrete (W/P^e) bakarak karar verecektir. Hane halkının göz önüne aldığı fiyatlar geçmişteki fiyatlar değil o anda geçerli olan cari fiyatlar ve gelecekteki fiyatlar olacaktır (Barutça, 2000:128). Monetarist teoriye göre, kısa dönemde para arzı yoluyla toplam talebin artması

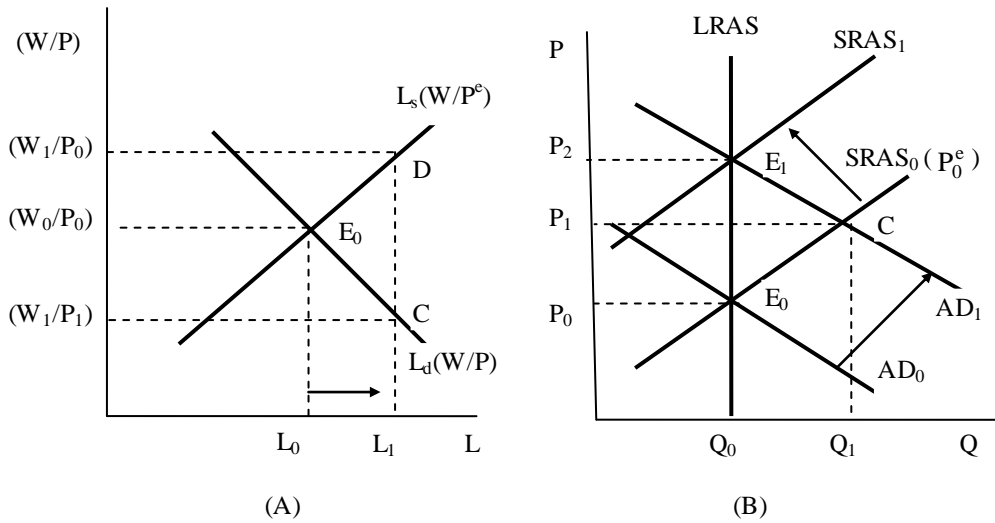
² Kısa dönem toplam arz eğrisi denklemi;

$Y = \bar{Y} + \alpha(P - P^e)$ olarak ifade edilmektedir. Burada Y

toplam çıktıyı, \bar{Y} , doğal çıktı düzeyini, P gerçekleşen fiyat düzeyini, P^e beklenen fiyat düzeyini ve α parametresi ise, fiyat düzeyinde beklenmeyen değişikliklere çıktının ne kadar güçlü tepki vereceğini gösterir. Bu denklem fiyat düzeyinin beklenen fiyat düzeyinden saptığı durumda, çıktının doğal düzeyinden farklı olacağını açıklar. Eğer gerçekleşen fiyat düzeyi beklenen fiyat düzeyinden büyük ise, reel çıktı potansiyel düzeyini aşacaktır. Aksine eğer gerçekleşen fiyat düzeyi beklenen fiyat düzeyinden düşük ise çıktı potansiyel düzeyinin altında kalacaktır (Mankiw, 1994:290).

ile birlikte fiyatların yükselmesi, reel ücretleri düşürdüğü için istihdam düzeyini yükseltecektir. Burada çalışanlar, kısa dönemde bir para aldanması yaşayacaklardır. Uzun dönemde ise, çalışanlar aldandıklarını hissedecekler ve başlangıç reel ücret düzeyini korumaya yeterli bir nominal ücret talep edeceklerdir. Bunun sonucu olarak kısa dönem toplar arz eğrisi sola doğru kayacaktır. Ancak, uzun dönemde işçilerin parasal ücretlerdik azalmayı fiyatlardaki düşüşten ileri geldiğini anladıklarında,

yani bekleyiş hatalarının düzeltilmesiyle kısa dönem toplam arz eğrisi sağa kayacaktır. Böylelikle, reel GSMH, potansiyel düzeyine ve işsizlikte doğal düzeyine dönecektir (Özer ve Taban, 2006:42). Görüldüğü gibi, monetarist görüşte ekonomide uygulanan para politikaları reel ekonomiyi kısa dönemde etkilerken, uzun dönemde ise etkisiz kalmaktadır. Şekil 1'de parasal faktörlerin konjonktürel dalgalanmalar üzerindeki etkileri monetarist görüş çerçevesinde açıklanmaktadır.

Şekil 1: Monetarist Konjonktür Modeli

Şeklin A paneli işgücü piyasasındaki denge halini gösterirken, B paneli mal piyasasındaki denge durumunu göstermektedir. Ekonomi başlangıçta E₀ noktasında uzun dönem toplam arz eğrisi (LRAS) üzerinde tam istihdamda dengede olsun. Bu dengede bekleyişler eklentili kısa dönem toplam arz eğrisi SRAS₀ ve toplam talepte AD₀ dir. Ekonomi tam istihdamda dengede iken, paranın büyüme oranındaki artış sonucu, toplam talepteki bir artış cari fiyat düzeyini yükseltirken reel ücret düzeyini düşürecekler. Bu durum, ekonominin kısa dönem dengesini E₀ noktasından C noktasına gelmesine neden olacaktır. Reel GSMH Q₀'dan Q₁'e fiyatlarda P₀'dan P₁'e yükselecektir. Fiyatların yükselmesi reel ücretleri düşürdüğü için, Şeklin (B) panelinde görüleceği gibi istihdam düzeyi L₁'e yükselecektir. Bu durumda işçiler her bir fiili reel ücret düzeyinde daha fazla emek arz ederler, çünkü reel ücretin gerçekte olduğundan daha fazla olduğuna inanmaktadırlar. Firmalar fiyat düzeyinin P₁'e yükselmiş olduğunu bildiklerinden reel ücretin gerçekte W₁/P₁ olduğunun farkındadırlar ve bu reel ücretten C noktasındaki L₁ kadar işgücünü istihdam etmek istemektedirler. İşçiler ise beklenen fiyat düzeyinin P₀'de olduğunu düşünmektedirler. Eğer firmalar nominal ücret oranını W₀'dan W₁'e yükseltirlerse, işçiler beklenen reel

ücretin W₀/P₀'den W₁/P₀'ye yükseldiğini düşünecekler ve büyük bir memnuniyetle daha fazla çalışarak, emek arzlarının D noktasına kaydıracaklardır.

Friedman, ekonomide konjonktürel dalgalanmaların fiyat düzeyinin (P) beklenen fiyat düzeyinden (P^e) farklı olduğu durumda ortaya çıktığını vurgulamaktadır. Bu durumda Şeklin (B) panelinde cari fiyat düzeyi (P), beklenen fiyat düzeyi (P₀^e)'den farklı ise kısa dönem toplam arz eğrisi (SRAS₀) boyunca üretim Q₀'dan farklı olacaktır. Ancak ekonomi uzun süre C noktasında kalmayacaktır, çünkü işçiler kısa sürede fiyat düzeyine ilişkin beklentilerinin düşük olduğunu anlayacakları bir öğrenme sürecine gireceklerdir. İşçilerin beklentileri fiili fiyat düzeyine yaklaştıkça, eski reel ücret düzeyine ulaşmalarını sağlayacak yeterli nominal ücret artışlarını talep edeceklerdir. Parasal ücretler arttıkça fiyat düzeyi artacak ve reel GSMH azalacaktır. Ekonomi C noktasından E₁ noktasına, yani tam istihdam denge düzeyine geri dönecektir. Görüldüğü gibi genişleyici bir para politikası uygulaması reel ekonomiyi kısa dönemde etkilerken uzun dönemde herhangi bir etkisi bulunmamaktadır.

Daraltıcı yönde bir para politikası uygulamasında ise, yukarıda ifade edilenlerin tersi bir mekanizma ekonomide işleyecektir. Yine ekonominin tam istihdamda dengede olduğu bir durumda, paranın büyüme oranındaki bir yavaşlama, toplam talebin azalmasına neden olacaktır. Kısa dönemde toplam talebin azalmasıyla birlikte fiyatlar genel düzeyindeki bir azalma parasal ücretleri azaltacaktır. Burada işçilerin fiyatlardaki düşüş sonucu parasal ücretlerdeki bir düşüşü reel ücretlerde bir azalış olarak algılamaları, işçileri daha az çalışmaya teşvik edecek, işsizlik artacak ve reel GSMH düşecektir. Ancak uzun dönemde işçilerin parasal ücretlerdeki azalmayı fiyatlardaki düşüşten ileri geldiğini anladıklarında, yani bekleyiş hatalarının düzeltilmesiyle kısa dönem toplam arz eğrisi (SRAS) sağa kayacaktır. Fiyat düzeyi düşecek, reel GSMH artmaya başlayacak ve yeni tam istihdam denge düzeyine eskisine oranla daha düşük bir fiyat düzeyinde ulaşılabilecektir (Özer ve Taban, 2006:40-42).

Monetarist Konjonktür Teorisinde İstikrar Politikaları:

Monetaristler konjonktürün ana sebebinin para arzında gördükleri gibi konjonktüre karşı uygulanacak politikalarda da doğal olarak parayı ön plana çıkarırlar. Monetarist iktisatçılar yaptıkları ampirik çalışmalarda, geçmiş dönemlerde yaşanan temel iktisadi durgunlukların para arzındaki daralmalar sonucu meydana geldiğini, temel enflasyonist (genişleme safhası) ise parasal genişleme sonucu oluştuğunu tespit etmişlerdir. Sonuç olarak ekonomideki dalgalanmaların ana nedeninin Merkez Bankası tarafından izlenen yanlış para politikasının olduğu görüşünü kabul etmektedirler (Lipsev vd., 1990:385). Bu nedenle monetaristler, ekonomide yanlış para politika uygulamalarının çözümden çok, daha fazla problem yaratacağını iddia etmişler ve piyasaların kendi hallerine serbest bırakılmasının piyasa güçleri yardımıyla ekonomide tam istihdamı sağlayacağı tezini savunmuşlardır (Stiglitz, 1993: 681). Bu şartlar altında, ekonomide tam istihdam ve fiyat istikrarının gerçekleştirilmesi konusunda hükümetlerin yapabilecekleri tek şey, ekonominin uzun dönemli üretim kapasitesindeki artış ile aynı

oranda olmak üzere, para arzının ortalama olarak yüzde 3-5 civarında sürekli olarak artırılmasıdır (Cox, 1975: 98).

Bu durumu Friedman (1975:77) şöyle ifade etmektedir: “Paranın miktarı ile milli gelir ve fiyatlar arasında yakın ve düzenli bir ilişki mevcuttur. İstikrarlı bir fiyat düzeyi için paranın miktarı, ekonomide toplam üretimdeki büyüme oranına paralel bir şekilde artırılmalıdır.” Friedman’ın bu önerisi literatürde “%k” kuralı olarak adlandırılmaktadır. Bu paranın yılda sabit bir k oranında artmasına izin verilmesi kuralıdır (Yamak ve Yamak, 1995:279).

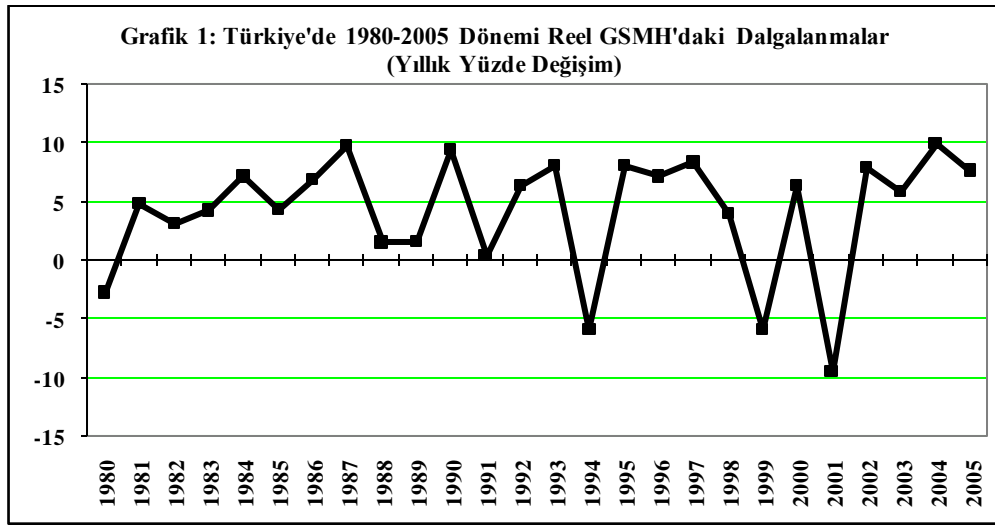
Friedman’ın bu görüşünün altında para talebi fonksiyonun istikrarlılığı vardır. Monetaristlere göre, para talebinin faiz esnekliğinin düşük olması parasal işlemlerin ekonomideki etkinliğini artırmaktadır. Uzun dönemde ise üretim düzeyi para miktarındaki değişimlerden değil, üretim faktörlerinden (sermaye, emek, teknoloji gibi) etkilenir. Buna karşın kısa dönemdeki para miktarı artışları üretim artışları meydana getirir (Özer ve Taban, 2006:38).

Öte yandan Friedman’a göre para miktarı para otoritelerinin kontrolindedir. Hâlbuki faiz oranları para otoritelerinin istekleri dışında parasal işlemlerin gelişimi ile bağlantılı olarak değişebilir. Bundan dolayı para politikasında ölçü olarak, etkinliği tam sağlayabilecek olan para miktarı kullanılmalıdır. Böylece Friedman, Keynes’in para politikasında etkin rol oynayan faiz politikasını dışlamaktadır (Barutça, 2000:142).

Ekonomide istikrarlı bir para politikası izlenmesinin ekonomik konjonktürü daha istikrarlı bir hale getireceğini savunan Monetaristler, ayrıca ekonomik büyümeyi sağlayabilecek politikalar olarak da yapısal politikaları önermektedirler. Bu politikalar; deregülasyon (üretici ve tüketicilerin davranışlarını sınırlayan, etkin rekabet ortamını kısıtlayan politikaların kaldırılması), özelleştirme, çalışmayı caydırıcı vergi politikalarının değiştirilmesi ve doğal işsizlik oranını azaltıcı politikalar olarak sınıflandırılmaktadır (Hardwick vd., 1991: 438-460).

TÜRKİYE EKONOMİSİNDE UYGULANAN PARA POLİTİKALARININ KONJONKTÜREL ETKİLERİNİN ANALİZİ

Grafik 1, Türkiye’de 1980-2005 döneminde reel GSMH’da yaşanan dalgalanmaları göstermektedir.

Kaynak: TCMB, Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (<http://www.tcmb.gov.tr>).

Grafikten görüldüğü gibi, Türkiye'de 1980-2005 döneminde reel GSMH'da istikrarsız bir gelişme gözlenmektedir. Reel GSMH'da yaşanan bu dalgalanmaların ne derecede parasal faktörlerden kaynaklandığını analiz etmek amacıyla; Türkiye'de uygulanan para politikalarının konjonktürel etkileri 1980-1989, 1990-2000 ve 2001 kriz sonrası olmak üzere üç ayrı dönemde incelenmeye çalışılmaktadır.

1980- 1989 Dönemi

Dünyada refah döneminin 1950 ile 1970 yılları arasında olduğu kabul edilmektedir. Bu yıllar arasında maliye politikası içerikli Keynesçi politikalar egemen olmuştur. Ancak, 1970'li yıllara gelindiğinde ekonomik olaylar Keynesçi modellerin öngördüğü gibi gelişmemeye başladı. Çünkü bu yıllarda yüksek oranlı işsizlik ve enflasyonla birlikte konjonktür dalgalanmaların yeniden ortaya çıkması, Keynesçi politikaların sorgulanmasına neden olmuştur (Rush, 1990:14). Krizin aşılamaasında Keynesçi politikaların yetersiz kalması, monetarist politikaların tüm dünyada önemini giderek artırmıştır (TÜSİAD, 1986:5). Bu gelişmelerin yanında Türk ekonomisinin 1970'li yılların sonundaki ödemeler dengesi krizi ve hızlı enflasyon süreci, büyük ölçüde, sürekli artan kamu kesimi açıklarının parasal genişleme ile finansmanından kaynaklanmıştır. Genişlemeci para ve maliye politikalarının yanı sıra uygulanan düşük faiz ve kur politikaları ekonomik dengesizlikleri daha da artırmıştır (Kesriyeli, 1997:1).

1980'li yıllara yüksek enflasyon, dış ticaret açığı, düşük milli gelir, yüksek işsizlik ve gelir dağılımındaki bozukluklarla girilmiştir. Bu kötü gidişi durdurmak amacıyla 24 Ocak 1980'de yapısal uyumu öngören ve monetarist tedbirlerin ağırlıklı olduğu bir istikrar programı uygulamaya konmuştur. Bu programla, enflasyonun kontrol altına alınması, serbest piyasa mekanizmasına geçişin sağlanması ve geleneksel ithal ikameci anlayışın terk edilerek ekonominin dışa açılması hedeflenmiştir.

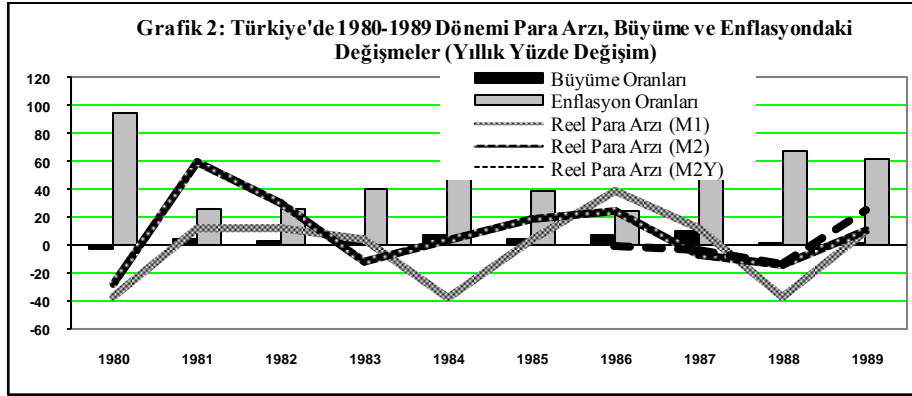
24 Ocak kararları ile Keynesçi yaklaşım çerçevesinde düzenlenen faiz oranlarında güdümlü ve para arzında aşırı artışlara dayanan para politikası, yerini monetarist bir anlayışa terk etmiştir. Bu anlamda para otoritelerinin kısa dönemde para arzını kontrol edebilecekleri ve ekonomik birimlerin para taleplerinin reel olduğu varsayımlarını temel alan bir strateji benimsenmiştir. Bu amaçla monetarizmin para arzı ve talebiyle ilgili iki temel hipotezi göz önünde tutulmuştur (Barutça, 2000:192-193) :

- Para otoriteleri kısa dönemde dolaşımdaki para miktarını kontrol edebilir.

- Ekonomik birimlerin para talebi reeldir. Diğer bir ifadeyle, ellerinde para bulunduranlar paranın reel satın alma gücüyle ilgilenmektedirler.

Kararların önemli bir noktası da para arzı artış hızının azaltılmasının nominal çapa olarak seçilmesidir. Sonuçta alınan şok tedbirlerle reel para stokunun hızla azalması ve yüksek enflasyon, tüketim harcamalarını kısımıştır. Ayrıca yine monetarist politikalar çerçevesinde para arzının düşürülmesi, ekonomide reel faizleri artırıcı yönde etki yapmış; bu durum reel anlamda yatırımlarda bir azalmaya neden olmuştur. Ancak, bu dönemde yeniden yapılanma ve dış rekabetin etkisiyle firmalar üretimde etkinliği sağlamaya ve daha verimli çalışmaya gayret etmişlerdir. Ayrıca siyasi istikrarsızlığın giderilmesi ve yabancı sermaye girişinin özendirilmesi ile doğrudan dış yatırımlarda önemli artışlara sebep olmuştur. Aynı şekilde döviz darboğazının aşılması, makine teçhizat ithalatını da artırarak imalat sanayinde kapasite kullanım oranını artırmıştır. Dolayısıyla tüm bu etkiler, 1981 ve 1982'deki üretim artışlarına neden olmuştur. Bu yıllarda yaşanan üretim artışlarında reel faktörlerin parasal faktörlere göre daha etkili olduğu söylenebilir.

Grafik 2, Türkiye'de 1980-1989 dönemi büyüme oranları ile para arzı arasındaki ilişkileri göstermektedir.

Not: M1= Dolaşımdaki Para + Mevduat Bankalarındaki Vadesiz Mevduat + Merkez Bankasındaki Vadesiz Mevduat, M2 = M1 + Vadeli Mevduatları, M2Y = M2 + Döviz Tevdiat Hesaplarını içerir. Reel para arzı değişkenlerinin hesaplanmasında TEFE (1987=100) değerleri kullanılmıştır.

Kaynak: Büyüme verileri: TCMB Veri Dağıtım Sistemi (<http://www.tcmb.gov.tr>); TEFE cinsinden enflasyon verileri (1987=100): DPT Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-1998) (www.dpt.gov.tr); para arzı verileri: TÜİK (1923-2004) (www.tuik.gov.tr).

1983 yılında para ve maliye politikalarının büyük ölçüde gevşetilmesine bağlı olarak enflasyon hızının gerileme eğilimi tersine dönmüştür. Büyüme hızı 1982 seviyesini koruyamamış ve yüzde 4,2'lik bir seviyeye gerilemiş, ödemeler dengesi cari işlemler açığı da 2,1 milyar dolara yükselmiştir. Söz konusu dönemde yaşanan banker krizi ve bunun etkisiyle bankalardan aşırı mevduat çekilişleri sonucunda bazı bankaların daralan likiditelerini kuvvetlendirmek için rezerv paranın hedefinin üstünde artırılması zorunda kalmıştır. Rezerv paranın genişlemesine diğer bir neden, reel olarak artan bütçe açığının finansmanı için Merkez Bankası (Merkez Bankası) kaynaklarına başvurulması olmuştur (Kesriyeli, 1997:4). 1983'te yaşanan durgunlukta arz ve talep unsurlarının birlikte etkili oldukları görülmektedir. Bu yıl içinde yaşanan finansal kriz çok sayıda firmanın kapanmasına neden olurken, yaşanan belirsizlik ortamı üretimde düşüşleri beraberinde getirmiştir. Bu yıldaki üretimin azalmasında parasal faktörlerin etkileri diğer faktörlerden daha az olmuştur (Barutça, 2000: 201). 1983 yılında parasal göstergelerden M2'nin reel olarak bir önceki döneme göre, yüzde 11,4 oranında azaldığı görülürken, M1'in ise yüzde 4,5 oranında arttığı görülmektedir (Grafik 2).

1984'de ekonomide hızlı bir genişleme dönemi görülmüştür. Bu dönemde büyümenin kaynaklarına bakıldığında, 1983 yılı sonunda işbaşıma gelen yeni hükümetin kararların etkisinin bulunduğu görülmektedir. Bu kararlar doğrultusunda vergi oranlarının düşürülmesi tüketim harcamalarını artırmıştır. Ayrıca, 1984 yılında dış ticaret ve ödemeler sisteminin liberalleşmesi sonucu, Merkez Bankası'nın dış varlıklarının beklenenden hızlı artmasına bağlı olarak ithalat ve ihracatta bir önceki yıla göre önemli artışlar gözlenmiştir. Yine bu yılda makine ve teçhizat ithalatında ve doğrudan dış yatırımlarda da önemli artışlar yaşanmıştır. Dolayısıyla bu yıldaki büyümede toplam arz ve toplam talebin birlikte etkili olduklarını, parasal faktörlerin etkilerinin de sınırlı kaldığını söyleyebiliriz (Barutça, 2000:202). Çünkü, 1984 yılında ödemeler

dengesini iyileştirmek ve enflasyon hızını yavaşlatmak amacıyla yürürlüğe konulan ekonomik program uyarınca sıkı para politikası uygulamaya çalışılmış ve nominal faiz oranları önemli ölçüde yükselmiştir. M1 reel para arzı yüzde 37,4 oranında azalırken, M2 ise yüzde 4 oranında artmıştır.

1983'ten 1985'e kadar ortalama yüzde 5,2'lik bir canlanmayla giren Türkiye ekonomisi, 1986'da yüzde 6,8, 1987'de ise yüzde 9,8'lik bir büyüme ile konjonktürün genişleme safhasına geçmiştir. Öncelikli arz yönlü faktörler ele alındığında, bu genişleme safhasında petrol fiyatlarındaki hatırı sayılır düşüşün, üretimi artırıcı yöndeki katkısının olduğunu ifade edilebilir (Barutça, 2000:215-216). Ayrıca 1986'da dünya ekonomisinin içinde bulunduğu durgunluktan çıkmasıyla 1987'de dış talep canlanmıştır. 1986'da ihracattaki düşüşe karşılık 1987'de büyük bir artış gerçekleşmiştir. Bu dönemde döviz ve ticaret sistemine getirilen liberalizasyon sonucunda ticari bankaların döviz işlemleri hacminde önemli gelişmeler olmuş, döviz tevdiat hesaplarında (DTH) ve döviz cinsi kredilerde önemli artışlar kaydedilmiştir. Dolayısıyla, Grafik 2'den de izlenebileceği gibi özellikle M2Y'nin bu dönemdeki büyüme ile ilişkili olduğu görülmektedir.

1988 yılında 1987'e göre petrol fiyatlarında yaklaşık dolar bazında yüzde 52'lik bir artış olması, 1988 yılı içinde tüm sektörleri olumsuz etkileyerek, maliyetleri önemli ölçüde arttırmıştır. Ayrıca maliyet artırıcı diğer bir etkende serbest bırakılan ve artan faizlerin finansman maliyetlerini arttırmasıdır. Tüm bu etkenlerin bileşimi olarak arz yönlü üretim daralması gözlenmiştir. 1988 yılında 1987 yılına göre zorunlu karşılık, reeskont ve genel dispoñibilite oranlarındaki artışın para arzını azaltıcı yönde etkide bulunmuştur. Bu kapsamda daralan kredi hacmi, kamu harcamalarının kısıtlanması ve gerileyen ücretler, özel tüketim harcamalarını reel olarak hissedilir ölçüde azaltırken, konsolide bütçe harcamaları reel olarak 1987 seviyesinin gerisinde kalmıştır. Sonuçta arz yönlü faktörlerin ağırlıklı etkisiyle büyüme hızı, bir önceki yılın çok gerisinde bir değerle, yüzde 1,5'lük

artıyla konjonktürü daralma aşamasına sokmuştur. Dolayısıyla uygulanan para programı beklenen sonuçlarından biri olan durgunluğu doğurmuş; ancak hedeflenen enflasyonu beklediği ölçüde gerilememiştir (Barutça, 2000:226). TEFİ bağlamında enflasyon oranları 1988 yılında bir önceki yıla göre yüzde 67,9 oranında artmıştır.

Grafik 2’de 1988’i kapsayan dönemde, para arzları ile büyüme oranlarındaki düşüş rahatlıkla görülebilmektedir. 1988 yılında ortaya çıkan arz yönlü faktörler, 1989 yılında olumsuz etkilerini sürdürmüştür. Bu yılda gözlenen diğer önemli bir olay da, mali piyasaların bu ortamdan olumsuz olarak etkilenmesi sonucu döviz talebinin, dolayısıyla da fiyatların hızla artışı ve TL’den kaçışın başlamasıdır. Nitekim sıcak paranın ülkeden kaçışına engel olmak için faizlerin yükseltilmesine devam edilmesi üretimi düşürmüştür (Karluk, 1999:408). Faiz oranlarının yükseltilmesiyle Merkez Bankası’nın döviz rezervleri önemli ölçüde artmıştır. Bu artışların ister istemez para arzı artışlarına yol açtığı da ortadadır. Döviz rezervlerindeki artışın kısa süreli sermaye hareketlerinden kaynaklandığı, ihracata dayalı reel bir döviz artışı söz konusu olmadığı da göz önünde bulundurulursa, para arzını artıran sebebin gerçek mal ve hizmet üretimi ile ilişkilendirilemeyeceği kabul edilecektir (Barutça, 2000:228). 1989’da Merkez Bankası parasındaki genişleme tamamıyla Merkez Bankası’nın net dış varlıklarındaki artıştan kaynaklanmıştır. Yani 1989 yılında gözlenen fiyat ve gelir hareketleri para politikası uygulamasından bağımsız olarak gerçekleşmiştir (Pirimoğlu, 1991:242). Örneğin, bir önceki yıla göre M1 ve M2 reel olarak yaklaşık yüzde 10, M2Y’de ise %24,5’luk artışa karşılık, büyüme oranının sadece %1,6 gerçekleşmesi bunun açık bir göstergesidir.

1990- 2000 Dönemi

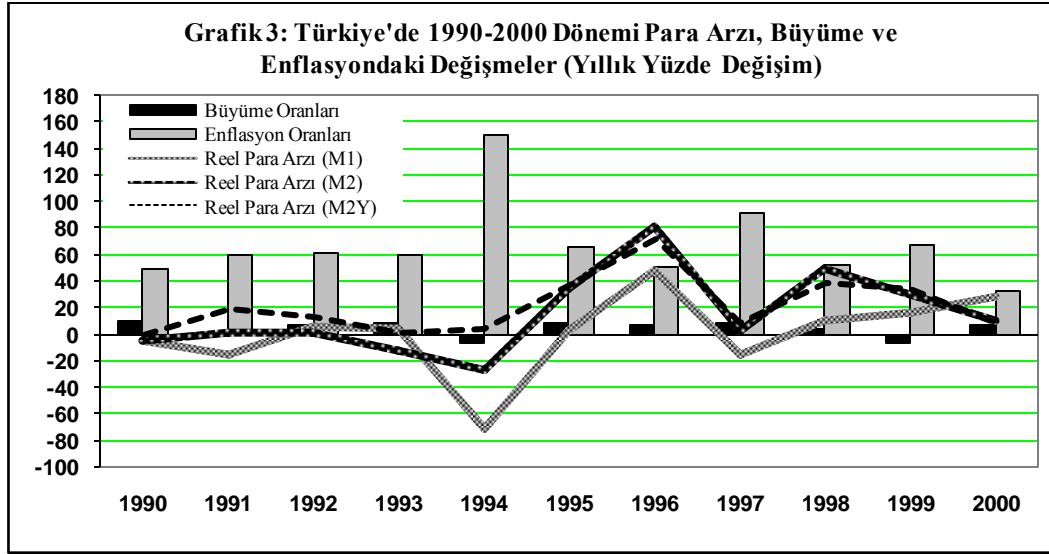
1990 yılı başında Merkez Bankası ilk kez parasal programını kamuoyuna açıklayarak uygulamaya başlamıştır. Merkez Bankası 1990-1994 yılları arasında kapsayan para programında; Merkez Bankası bilançosu büyüklüğü, toplam iç varlıklar, toplam dış varlıklar ve Merkez Bankası parası üzerine hedefler koyarak bunları denetim altına almak istemiştir. Ancak, Merkez Bankası 1990 yılı hariç bilanço büyüklüklerinin artışını kontrol edememiştir. Çünkü,

kamu açıklarının artması ve bu açıkların kapatılması için Merkez Bankası kaynaklarına başvurulması, bu kontrolü sağlayamamasının ana nedenini oluşturmaktadır (Baydur ve Süslü, 2002:52-53).

Merkez Bankası’nın uyguladığı para programında, 1990 yılı hedeflerinin tutması, iç kredi hacmini daraltmıştır. Nitekim 1990 yılında tüm parasal büyüklüklerin büyüme hızında bir gerileme yaşanmıştır. M1 ve M2 para arzlarında reel olarak yüzde 4,5 oranında bir azalma görülürken, M2Y’deki azalış oranı ise yüzde 0,8 olarak gerçekleşmiştir. Grafik 3’den görüldüğü gibi, bu dönemde para arzı ile büyüme arasında bir ilişkiye rastlanmamaktadır.

1990 yılında yüzde 9,4 gibi yüksek bir büyüme hızına ulaşan Türkiye’de, büyüme, temelde iç talepteki hızlı artıştan kaynaklanmıştır. Kamu açıklarındaki hızlı yükselme, 1989’da sermaye hareketlerinin serbest bırakılmasıyla artan kısa vadeli sermaye girişleri ve 1989 yılından başlayarak reel maaş ve ücretlerde verimliliğin üzerinde gerçekleşen artışlar, iç talebi arttırıcı yönde oldukça önemli bir etkisi olmuştur (Barutça, 2000:233).

1991 yılında ortaya çıkan Körfez Krizi, beklentileri tamamıyla olumsuz yönde etkileyerek üretimin gerilemesine, enflasyonun hızlanmasına ve TL’nin değer kaybetmesine neden olmuştur. Böyle bir ortamda Merkez Bankası, parasal program ilan etmek yerine, Türk lirası ve döviz piyasalarındaki istikrarı korumayı ve rezerv paradaki büyümeyi kontrol altına almaya amaç edinmiştir. Hem TL, hem de döviz mevduatından büyük çekilişlerin yaşanması, kurları ve faizleri yükseltirken, rezervleri azaltmıştır. Öte yandan kamu finansman açığının denetim altına alınamamış olması da parasal büyüklüklerin kontrolünü güçleştirmiştir (Kesriyeli, 1997:19). Tüm bu olumsuzlukların kurlar üzerindeki etkisini asgariye indirmek amacıyla Merkez Bankası açık piyasa işlemleri (APİ) yoluyla piyasadan para çekmiştir. Grafik 3’ten görüldüğü gibi, 1991 yılında APİ sonucunda M1’de reel olarak yüzde 15,6’lık bir azalma görülürken, savaşın etkisiyle oluşan politik belirsizliğin piyasalar üzerinde yarattığı olumsuz etki, döviz kurlarını enflasyondan daha hızlı artırmış ve TL değer kazanmıştır. Bunun neticesinde, M2Y parasal büyüklük reel olarak yüzde 18,5 oranında artmıştır. Sonuçta Körfez Savaşı’nın bitiminde Türk ekonomisi bu büyük dışsal şoku, yüzde 0,3’lük bir büyüme oranı ile atlattır.

Not: Grafik 2'nin dipnotlarına bakınız.

Kaynak: Büyüme ve para arzı verileri: TCMB Veri Dağıtım Sistemi (<http://www.tcmb.gov.tr>); TEFE cinsinden enflasyon verileri (1987=100): TÜİK (1923-2004) (www.tuik.gov.tr).

1992 yılında kamu harcaması ve kredilendirmede önemli bir kaynak olan sıcak para akışı, bu dönemde de devam etmiştir. Sıcak parayı çekebilme için faiz oranları yükseltilmiştir. Yüksek faizlerin iktisadi faaliyet üzerindeki olumsuz etkisinin sınırlı tutulması ve kamu kesimi borçlanma gereğinin karşılanması için, Hazine dış piyasalardan yine borçlanma yoluna gitmiştir (Barutça, 2000: 236). Borçlanma miktarlarındaki artışın etkisiyle, 1992 yılında reel para arzı M1'de yüzde 6, M2'de yüzde 1,4 ve M2Y'de ise yüzde 13,5 oranında artmıştır. İç ve dış borçlanmanın DTH'ı etkileyerek süratle artmasının iç talepte önemli bir canlanma yaratması sonucu, gerek kamu gerekse banka kredileri aracılığıyla reel GSMH'nin büyüme oranı yüzde 6,4 gibi yüksek bir seviyede gerçekleşmiştir. Yine toplam talebi ve büyümeyi belirlemede etkili olan reel ücret değişimleri, gerçekleşen büyüme rakamını desteklemiş ve ilgili yılda net işçi ücretleri (kamu ve özel) yüzde 6, net memur maaşları da yüzde 13 oranında artmıştır.

1993 yılı yüksek kamu harcamalarının Merkez Bankası'nın parasal olanakları ile karşılandığı çarpık bir büyümenin gözlemlendiği bir yıl olmuştur. Bu yıldaki büyüme oranı yüzde 8,1 olarak gerçekleşmiştir. Bu dönemde Merkez Bankası siyasal tercihler doğrultusunda kamu açıklarının emisyon arzı ile karşılanmasının piyasada istikrarsızlığa yol açmasını engellemek amacıyla açık piyasa işlemlerine başvurmuştur. Sonuçta bu dönemdeki parasal verilere bakarsak (Grafik 3) reel olarak M1'in yüzde 4,4 oranında arttığı gözlenirken, M2'de ise yüzde 12,3 oranında bir azalma görülmüştür. Ekonomide artan iç dengesizlikler 1993'ün ikinci yarısından itibaren hızlı bir şekilde dış dengesizliğe yansımıştır. İç faiz oranlarındaki hızlı yükseliş, sıcak para akışını arttırmaya devam ettirirken, TL'nin reel olarak değer

kazanması ihracatı kısmış, ithalatı arttırmıştır (Karluk, 1999:409).

1994 yılının ilk çeyreğinde mali piyasalarda yaşanan ve reel piyasalara yansıyan istikrarsızlık ekonomimizi büyük bir krizin eşğine getirmiştir. Bu istikrarsızlık sonucu, 5 Nisan Kararları olarak da anılan 5 Nisan Ekonomik Önlemler Uygulama Planı yürürlüğe konulmuştur (Doğan ve Şanlı, 1998: 26). Bu plan, enflasyonu hızla düşürmeyi, TL'ye istikrar kazandırmayı amaçlarken; orta vadede ekonomik ve sosyal kalkınmayı sosyal dengeleri de gözeterek sürdürülebilir bir temele oturtmayı hedeflemiştir (DPT, 1994:5-7).

Krizle para arzı yönünden baktığımızda, krizin genel nedeninin monetarist içerikli kurala göre politikardan, Keynesgil içerikli duruma göre politikalara dönüş yapılması ve bu politikanın da politik çıkar uğruna yönlendirilmesi olmuştur. Kurala göre politikaların izlendiği dönemlerde (özellikle 1990-1992) kısmen de olsa başarılar elde edilmiştir. Ancak ne zamanki kuralın dışına çıkılıp duruma göre politikalar izlenmeye başlandıysa ekonomide birtakım sorunları da beraberinde getirmiştir (Parasız, 1998:345).

Bu dönemde parasal büyüklüklerde önemli artışlara karşın, bu dönemde hızla yükselen fiyatların M1 ve M2 reel para stoklarında önemli düşüşlere neden olduğu Grafik 3'den görülmektedir. Bu düşüşte fiyatların önemli bir etkisi olmuş, 1994 yılında TEFE bağlamında fiyatlar bir önceki yıla göre yüzde 149,6 oranında artmıştır. Diğer taraftan, söz konusu dönemde kurların yükselmesiyle beraber DTH'ı içeren M2Y'de ise yüzde 3 oranında bir artış görülmüştür. Dar ve geniş tanımlı (M1 ve M2) reel para arzlarının azalması, tüketim harcamalarını azaltmış ve faiz oranlarının yükselmesiyle de yatırımlar olumsuz

etkilenmiştir. Bu sayılan etkiler sonucunda, üretimde ve neticede konjonktürde önemli gerilemeler yaşanmış ve büyüme oranları bir önceki yıla göre yüzde 6,1 oranında azalmıştır.

Merkez Bankası, bilanço büyüklüklerini ve Merkez Bankası parasını çapa olarak kullanmaktan 1996 yılında vazgeçmiştir. 1994 ve 1995 yıllarında IMF ile yapılan Stand-by anlaşmaları gereği net iç varlıklar hedeflenmiştir (Baydur ve Süslü, 2002:53).

Türkiye, 1995 yılında yüzde 8 oranında büyümüştür. Bu dönemdeki konjonktürdeki büyük sıçramada, kamu kesiminin açığının durdurulmasıyla güven ortamının sağlanmasının ve 1994'de büyük oranda artış gösteren döviz kurları ile faize yönelen kesimlerin elde ettikleri karlarla, harcamalarını arttırmalarının büyüme üzerinde etkileri önemlidir. Ayrıca, bu dönemde yaklaşan seçimler nedeniyle para politikalarının gevşetilmesi, para arzını artırarak konjonktürdeki sıçramayı desteklemiştir (Barutça, 2000: 258). Bu yılki parasal değişimlere bakarsak, M1 reel olarak yüzde 3,2 oranında artarken, M2 ve M2Y'de ise hissedilir bir şekilde reel bir artış yaşanmıştır. M2'nin artış oranı yüzde 34,4, M2Y'deki artış oranı ise yüzde 37 olarak gerçekleşmiştir (Grafik 3).

1996 ve 1997 yıllarında Merkez Bankası ayrıntıları kamuya açıklanmayan para programı uygulaması gerçekleştirmiştir. Söz konusu yıllarda Merkez Bankası rezerv para artışını kontrol altında tutmaya çalışırken, artışın kaynağının kompozisyonunun değiştirmeye çalışmış ve rezerv paradaki artışı net dış varlıklardaki artışla ilişkilendirme çabası içerisinde olmuştur (Baydur ve Süslü, 2002:54).

1996 yılı 1995 yılı gibi para arzı artışlarıyla desteklenen hızlı bir büyümenin etkilerinin görüldüğü bir yıl olmuştur. Grafik 3'den görüldüğü gibi, hem dar tanımlı (M1), hem de geniş tanımlı para arzları (M2 ve M2Y) reel olarak büyük bir artış göstererek talep yönlü canlanmayı desteklemişlerdir. Bu parasal büyüklüklerin (M1, M2 ve M2Y) reel artış oranları sırasıyla yüzde 49,1, yüzde 81,9 ve yüzde 71,7 oranlarında gerçekleşmiştir.

1997 yılında Türkiye ekonomisi yüzde 8,3 oranında bir büyüme kaydetmiştir. Bu dönemde reel para arzı M1 yüzde 14,3 oranında azalırken, faiz oranlarının yükselmesi nedeniyle M2'de yüzde 2,8 oranında bir artış olmuştur. Söz konusu reel parasal göstergelerin bu dönemdeki ekonomik büyümeyi desteklemediği Grafik 3'den anlaşılmaktadır.

1997 yılında Hazine ile Merkez Bankası arasında yapılan protokol ile Hazinenin kısa vadeli avans kullanmaktan vazgeçmesi ile beraber Merkez Bankası'nın, iç varlıkları kontrol edebilme imkânı artmıştır. İç varlıklardaki azalma ile beraber bu dönemdeki para artışının kaynağını dış kaynak artışı oluşturmuştur (Baydur ve Süslü, 2002:54). Dolayısıyla, 1997 yılında dış varlık artışına bağlı olarak M2Y'de yüzde 8'e varan bir artış söz konusudur. Bu dış varlık artışına bağlı olarak M2Y'de

görülen artışın, özellikle sabit özellikle sabit sermaye yatırımlarını desteklediğini ve bununda büyüme sürecinde önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Yine bu dönemde, olumlu dünya konjonktüründe (dış ticaret yoluyla) büyümeye bir ölçüde katkı sağladığı ifade edilebilir. 1997'de ihracat, yurtdışı talebin etkisiyle yüzde 13 oranında artmıştır (Barutça, 2000:267).

1997-2000 döneminde Merkez Bankası rezerv para yerine net iç varlıkları operasyonel hedef olarak almıştır. 1998 yılında üçer aylık programlar halinde para programı açıklanmaya başlanmış ve sıkı para ve maliye politikası ile enflasyonun %50 seviyesine düşürülmesi hedeflenmiş (Baydur ve Süslü, 2002:56) ve bunda da başarı sağlanmıştır.

1998 yılında enflasyondaki düşüşe paralel olarak tüm parasal göstergelerde reel olarak bir genişleme gözlenmiştir. Reel olarak en az artış yüzde 10,6 ile M1'de olurken, en büyük artış yüzde 50,4 ile M2'de gerçekleşmiştir. M2Y ise yaklaşık yüzde 38 artmıştır. 1998 yılı reel para arzındaki genişlemelere rağmen, dünyada yaşanan krizlerin (1997'de Güneydoğu Asya'da ve 1998'de Rusya'da) etkisiyle konjonktürün gerilediği bir yıl olmuştur. Ayrıca, hükümet tarafından uygulanan daraltıcı maliye politikaları da iç talebi zayıflatan bir diğer faktör olmuştur. Dolayısıyla 1998 yılında yüzde 3,8 olarak gerçekleşen ekonomik büyümede, parasal faktörlerden çok dışsal faktörlerin ve hükümet tarafından uygulanan daraltıcı maliye politikalarının önemli rollerinin olduğu görülmektedir.

Merkez Bankası'nın 1999'daki para politikası, enflasyonu kontrol altında tutmayı ve mali piyasalarda istikrar sağlamayı amaçlamıştır. Merkez Bankası iç varlıkları azaltmaya ve rezerv para artışını da dış varlıklara dayandırma politikasına devam etmiştir (Baydur ve Süslü, 2002:57).

1999 yılı, iç borç stokundaki artışa paralel olarak reel faizlerin yükselişinin sürdürdüğü bir yıl olmuştur. Bu yıl iç borçlanma reel faiz oranı yüzde 32,71 oranında gerçekleşmiştir. Reel olarak artan para arzlarına rağmen, yüksek seyreden faiz oranları ekonomide talepte daralmayı beraberinde getirmiştir. Ayrıca 1999 yılında yüksek reel faizlere de bağlı olarak kamu kesimi borçlanma ihtiyacındaki artış, özel bankaların reel ekonomiye kaynak sağlamaktan uzaklaştırarak kamu açıklarını finanse etmeye yönelmelerine yol açmıştır. Devlet iç borçlanma senetlerinin bankaların toplam aktifleri içindeki payı 1990 yılında yüzde 10 iken, 1999 yılında yüzde 23'e çıkmıştır. Aynı dönemde özel sektöre açılan kredilerin toplam aktifler içindeki payı ise yüzde 36'dan yüzde 24'e inmiştir (İTO, 2001:17). Böylece bankalar üreticiyi ve reel ekonomiyi yeterli ölçüde destekleyememiştir. Ayrıca, yılın ikinci yarısında ard arda gelen depremlerle Türkiye ekonomisi büyük bir sarsıntı geçirmiş; dış koşullardaki olumsuzlukların etkisiyle, yılı yüzde 6,1 oranında GSMH daralmasıyla tamamlamıştır (TÜRMOB, 2001:3).

1999 yılındaki para arzı ile büyümeyi ilişkilendirdiğimizde ise, Grafik 3'den görüldüğü gibi, reel para arzında meydana gelen artışların büyümeyi desteklemediğini görmekteyiz. Reel olarak M1 yüzde 16,1 oranında artarken, M2'deki artış oranı yüzde 29,6 olmuştur. 1999 yılında yüksek ve değişken enflasyon ile süratle artan borç stokları neticesinde TL'ye olan güvenin zayıflaması, para ikamesini hızlandıran önemli bir faktör olmuştur. Bu dönemde M2Y reel para arzında da yüzde 34,1 oranında yüksek bir artış yaşanmıştır.

Sürdürülemez duruma gelmiş olan borç-faiz kısır döngüsünü kırmak, enflasyon oranını düşürmek ve istikrarlı bir ekonomik büyüme sağlamak amacıyla Türkiye, Aralık 1999'da IMF ile üç yıl süreli bir Stand-by anlaşması imzalamıştır (TÜRMOB, 2001:3). 3 yıl süreyle uygulanacak anti-enflasyonist programın uygulamaya konulması ile birlikte enflasyon beklentilerinin olumlu etkilenmesi faizlerde ciddi bir gerileme yaşanmasına yol açmıştır. Faizler, enflasyondan daha hızlı bir şekilde düşmüş, 1999 yılı ortalamasında yüzde 109,5 olan kamu iç borçlanma faiz oranı 2000 yılı ortalamasında yüzde 38,1'e inmiştir (İTO, 2001:18). 2000 yılında mevduat faizlerinin yanı sıra tüketici kredi faizlerinin de gerilemesi, hanehalkının son yıllarda yüksek seyreden reel faizler nedeniyle erteledikleri tüketim taleplerini gerçekleştirme olanağı sunmuştur. Bu gelişmelere bağlı olarak özel tüketim harcamaları yüzde 6,2 oranında artmıştır. Ayrıca, faiz oranlarındaki düşüş ile birlikte reel kurun değerlendirilmesi, ithalatı göreceli

olarak ucuzlamasına yol açmış ve yatırım mali ithalatın teşvik edici bir rol oynamıştır. Özel yatırım harcamaları bu dönemde yüzde 16 oranında bir artış kaydetmiştir (TCMB, 2000:19).

Para arzları 2000 yılında reel olarak artmıştır. M1 yüzde 29,1, M2 para arzı yüzde 10,3, M2Y para arzı ise yüzde 8 oranında bir artış göstermiştir. Reel para arzlarında yaşanan bu gelişmelerin, faiz oranlarının düşürülmesi yoluyla iç talebi tetiklediği ve bununda ekonomik büyümeyi teşvik ettiği söylenebilir.

2000 yılının ikinci yarısından itibaren başta özelleştirme olmak üzere yapısal düzenlemelerin gecikmesi, bankacılık sisteminde yaşanan sorunların artması ve yılsonuna yaklaşılması nedeniyle özellikle yabancı yatırımcılardan gelen yoğun döviz talebi Kasım sonlarında mali piyasalarda bir likidite krizine neden olmuştur. Kasım ayında yaşanan bu likidite krizi faiz oranlarının önemli ölçüde yükselmesine ve Merkez Bankası'nın döviz rezervlerinin azalmasına yol açmıştır (İş Bankası, 2000:4).

Bu dönemde Merkez Bankası net iç varlıklardaki limiti aşarak piyasaya likidite sağlamıştır. Hükümet, piyasalara verilen bu likidite artışıyla beraber, IMF'den gelen finansman desteğiyle mali piyasalardaki dalgalanmalar kısmen giderilmiş, Merkez Bankası'nın döviz rezervleri artmış ve faiz oranları kriz ortamına göre önemli ölçüde gerilemiştir.

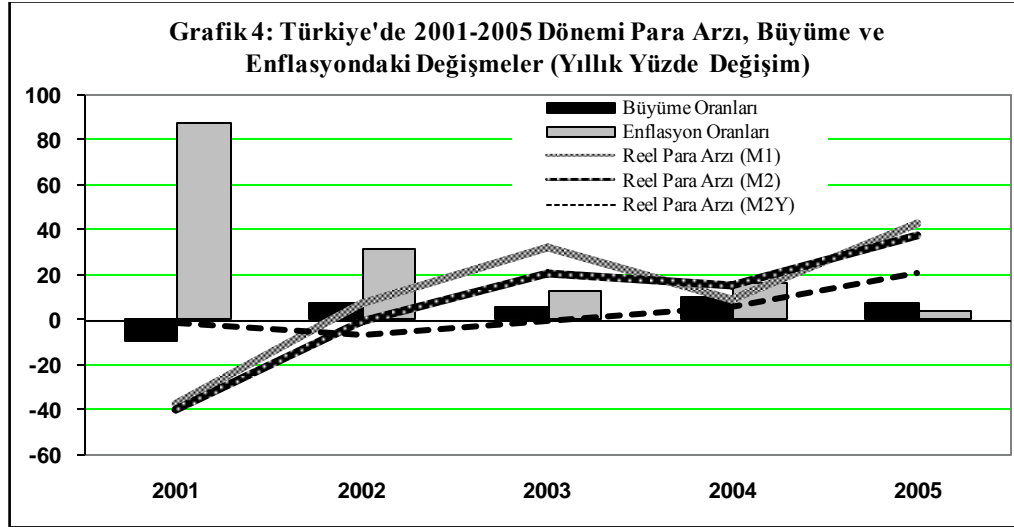
2001 Kriz Sonrası Dönem

Türkiye'de Kasım 2000'deki krizin ekonomi üzerindeki olumsuz etkileri ortadan kalkmadan 21 Şubat 2001'de devletin zirvesinde yaşanan siyasi gerginlik, piyasalarda ikinci bir spekülasyon saldırısını başlatarak, döviz krizinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. 21 Şubatta bankalararası para piyasasında gecelik faiz yüzde 6200'e kadar çıkmış ve ortalama yüzde 4.806 olarak gerçekleşmiştir. 16 Şubatta 27,4 milyar dolar olan Merkez Bankası döviz rezervi 23 Şubat'ta 22,58 milyar dolara inmiştir. Kasım krizinde döviz yöneltik saldırı yabancılarla sınırlı kalmıştı. Ancak Şubat krizinde özellikle yurtiçi bankaların döviz yöneltik taleplerinin artması ile Merkez Bankası kurları dalgalanmaya bırakmak zorunda kalmıştır (Uygur, 2001:23).

22 Şubat 2001 tarihinde kurların dalgalanmaya bırakılmasıyla sonuçlanan krizin ardından makro ekonomik dengelerin sağlanması amacıyla IMF ile yeni bir Stand-by anlaşması yapılmış ve bu çerçevede yeni bir para programı izlenmeye başlanmıştır. 15 Mayıs'ta açıklanan yeni para programında kısa dönemde dalgalanmaya bırakılan döviz kurlarının enflasyonist etkisinin en aza indirilmesi, orta vadede ise fiyat istikrarının sağlanması amaçlanmıştır (İş Bankası, 2001:5). Para Programında performans kriterleri olarak "Net İç Varlıklar", "Para Tabanı" ve "Net Uluslararası Rezerv" kalemleri alınmıştır.

Bu programla para tabanının çapa olarak kullanılması piyasada likidite talebinin karşılanamaması sorununu beraberinde getirmiştir. Performans kriterlerine göre yürütülen politikaların ve enflasyondaki yüzde 88'lik artışın etkisiyle Grafik 4'den görüldüğü gibi, M1 ve M2'de reel olarak

sırasıyla yüzde 37,4 ve yüzde 40 oranında önemli bir oranda azalma görülmüştür. Sonuçta bu durum, kamu ve özel kesimin tüketim ve yatırım talebinde bir azalmayı beraberinde getirmiş ve reel GSMH yüzde 9,4 oranında daralmıştır.

Not: Grafik 2'nin dipnotlarına bakınız.

Kaynak: Büyüme ve para arzı verileri: TCMB Veri Dağıtım Sistemi (<http://www.tcmb.gov.tr>); TEFE cinsinden enflasyon verileri (1987=100): TÜİK, (www.tuik.gov.tr).

2002 yılında para politikasının başlıca hedefi 18 Ocak 2002 yılında IMF'ye verilen niyet mektubu çerçevesinde yüzde 3 reel büyüme ve yüzde 35'lik enflasyon hedefini sağlayacak şekilde uygulanması öngörülmüştür. Para politikasının uygulanması; parasal taban, net uluslararası rezervler ve net iç varlıklara getirilen sınırlamalar vasıtasıyla izlenecektir. Para programının başlıca çapası parasal taban olup, para tabanının 2002 yılı süresince yüzde 40 büyümesi hedeflenmiştir. Para programı çerçevesinde belirlenen bu hedeflere 2002 yılında ulaşılmıştır (TCMB, 2002:77).

2002 yılında dar ve geniş tanımlı para arzları (M1, M2) nominal olarak yüzde 39 ve yüzde 31 oranında artış göstermiştir. Bu dönemde dolaşımdaki paranın yüzde 50 oranında artmış olması M1 para arzındaki artışı belirleyen önemli bir faktördür. M2 para arzının alt kalemini oluşturan vadeli mevduatlardaki nominal artış ise yüzde 31 oranında gerçekleşmiştir (TCMB, 2002:17). Bu dönemde, TEFE bağlamında enflasyon oranlarının yüzde 31,5 oranında artış göstermesi dolayısıyla, M1 reel para arzındaki artış oranı yüzde 7,7 olurken, M2 ve M2Y ise reel olarak yüzde 0,5 ve yüzde 6,1 oranlarında azalma göstermiştir.

2001 yılında olduğu gibi 2002 yılında da kredi hacminin reel olarak daralması, tüketim ve yatırım harcama artışlarının ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkilerini sınırlandırmıştır. Özel tüketim harcamaları bir önceki yıla göre yüzde 2 oranında artarken, sabit sermaye yatırımlarında ise yüzde 7,2 oranında bir azalış olmuştur. Dolayısıyla, 2002 yılında

yüzde 7,9 olarak gerçekleşen büyüme oranının gerçekleşmesinde, en büyük katkı ihracat ve stok birikimlerinden gelmiştir. Mal ve hizmet ihracatı bir önceki yıla göre yüzde 11 oranında artarken, stoklardaki artış ise yüzde 7 oranında gerçekleşmiştir (TCMB, 2003:21). Ayrıca, 2002 yılında ekonominin büyüme sürecine girmesinde uygulanan ekonomik politikalara güvenini artması ve iç talep canlanmasına ilişkin iyimser beklentilerinde önemli rolleri olmuştur.

2001 yılı Şubat ayında yaşanan krizin ardından yürürlüğe konulan ve 2002 yılı başında 2002-2004 dönemini kapsayacak şekilde revize edilen "Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı" ile para ve kur politikasına yeni bir çerçeve çizilmiştir. Buna göre, gelecek dönem enflasyonuna odaklanan ve "örtük enflasyon hedeflemesi" olarak nitelendirilen bir politika izlenmeye başlanmıştır. Bu politika uyarınca, Merkez Bankası dalgalı kur rejimi altında bir yandan kısa vadeli faiz oranlarını enflasyonla mücadelede temel politika aracı olarak kullanırken, diğer yandan IMF ile yürütülen program çerçevesinde, parasal performans kriterleri ile gösterge niteliğindeki hedefleri gözetmiştir. Bu çerçevede, 2003 yılı için belirlenen tüm kriter ve hedeflere ulaşılmıştır (TCMB, 2003:75).

2003 yılında enflasyonun bir önceki yıla önemli bir düşüş trendine girmesi reel anlamda dar ve geniş tanımlı para arzlarında, (M1 ve M2), önemli artışlara neden olmuştur. Grafik 4'den görüldüğü gibi, bu dönemde M1'de yüzde 32,2 ve M2'de ise yüzde 20,5 oranında bir artış olmuştur. 2003 yılında Türk

lirası'nın ABD doları karşısında değer kazanmasıyla birlikte döviz tevdiat hesaplarında bir azalma olmuştur. Bu dönemde, döviz tevdiat hesaplarını içeren M2Y'de ise yüzde 0,2 oranında bir azalışın olduğu görülmektedir.

Dış ve iç siyasi belirsizliklerin azalması ve uygulanan sıkı para ve maliye politikaları sonucunda finansal piyasalarda istikrarın sağlanması, 2003 yılı programında öngörülen ekonomik büyüme hızına ulaşılmasına elverişli bir zemin hazırlamıştır (TCMB, 2003:17). 2003 yılında finansal piyasalarda istikrarın sağlanmasıyla birlikte faiz oranlarındaki gerileme, özel tüketim harcamalarını yüzde 6,6 oranında, özel yatırım harcamalarını ise yüzde 20,3 oranında artırmıştır. Alt kalemler itibarıyla incelendiğinde tüketim malları içerisinde dayanıklı tüketim malları yüzde 24 oranında, özel yatırım harcamaları içerisinde makine-teçhizat yatırımları ise, yaklaşık yüzde 46 oranında artmıştır (TCMB, 2004:22). Sonuç olarak, 2003 yılında enflasyon düşüşüne paralel olarak reel para arzında görülen artışların faiz oranlarını azaltarak iç talebi tetikleyici bir unsur yarattığını ve bununda ekonomik büyümeye önemli bir katkısının olduğu görülmektedir.

Merkez Bankası, 2002 ve 2003 yıllarında olduğu gibi, Hükümet ile ortak belirlenen enflasyon hedefine ulaşmak üzere, 2004 yılında da "örtük enflasyon hedeflemesi" politikasına devam etmiştir. Bu amaçla, kısa vadeli faiz oranları politika aracı olarak seçilmiştir (TCMB, 2004:16). 2003 ve 2004 yıllarında ekonomik programın makroekonomik hedeflere ulaşma konusundaki başarısı 2004 yılı başında ekonomik birimlerin beklentilerini olumlu etkilemiştir. Ayrıca, ekonomideki belirsizliklerin önemli ölçüde ortadan kalkması sonucunda, enflasyondaki düşüş sürecine bağlı olarak faiz oranları da gerilemiştir. Tüm bu olumlu beklentiler çerçevesinde, kredi imkânlarının genişlemesi, özellikle ertelenmiş tüketim ve yatırım harcamaları için uygun bir ortam yaratmıştır. Bu dönemde Grafik 4'te görüldüğü gibi, tüm parasal göstergelerde (M1, M2 ve M2Y) pozitif bir reel artışın sağlandığı görülmektedir. Özellikle M2'de yüzde 15'e varan reel artışa bağlı olarak kredi imkânlarının genişlemesi özel tüketim ve yatırım harcamalarını artırıcı bir faktör olmuştur. 2004 yılında verimlilik artışları ile birlikte birim ücretlerde yaşanan düşük seviye ihracat performansını artırırken, ekonomik büyüme sürecine iç talep koşullarının güçlenerek önemli katkı sağladığı görülmektedir (TCMB, 2004:20).

2002-2004 döneminde örtük enflasyon hedeflemesi uygulayan Merkez Bankası, 2006 yılında enflasyon hedeflemesi rejimine geçileceğini ve 2005 yılının da bir geçiş dönemi olacağını duyurularında önceden ilân etmiştir. Bu bağlamda, 2005 yılında dalgalı döviz kuru rejimi altında örtük enflasyon hedeflemesi uygulaması devam etmiştir. Bu rejim çerçevesinde kısa vadeli faizler para politikası aracı olarak kullanılırken; IMF ile yürütülen program

uyarınca Net Uluslararası Rezervler (NUR) için taban, Para Tabanı ve Net İç Varlıklar (NİV) için de tavan olarak belirlenen performans kriteri ve gösterge niteliğindeki hedefler gözetilmiştir. Söz konusu hedeflerin hepsine ulaşılmıştır (TCMB, 2005:13).

Ülkemizde 2001-2004 döneminde devamlı bir düşüş kaydeden enflasyon ortamında istikrarlı bir büyüme süreci yakalanmıştır. 2004 yılında özel tüketim ve yatırım harcamaları nedeniyle yüzde 9,8 büyüyen GSMH, 2005 yılında yüzde 7,6 büyümüştür.

2005 yılı hem kamu hem de özel sektörün tüketim ve yatırım harcamalarının artış gösterdiği bir yıl olmuştur. Özel tüketim harcamaları bir önceki yıla göre reel olarak yüzde 8,8 artmıştır. Kamu tüketim harcamalarındaki yıllık reel artış ise yüzde 2,4 olmuştur. 2004 yılında reel olarak yüzde 4,7'lik azalış gösteren kamu sektörünün yatırım harcamaları, 2005 yılında yüzde 25,9, 2004 yılında yüzde 45,5'lik reel artış gösteren özel sektör yatırım harcamaları ise yüzde 23,6 oranında reel artış göstermiştir. Daha önceki yıllarda büyümeye negatif yönde etki eden inşaat sektörünün 2004 yılında başlayan olumlu katkısı, 2005 yılında artarak devam etmiştir (TCMB, 2006:20-21).

2005 yılında TEFİE bağlamında enflasyon oranlarının yüzde 16,2'den yüzde 3,7'ye düşmesi, reel olarak parasal göstergeleri bir önceki yıla göre önemli miktarda artırmıştır. Bu dönemde Grafik 4'den görüldüğü gibi, M1, M2 ve M2Y'nin reel olarak sırasıyla yüzde 42,6, yüzde 37,7 ve yüzde 20,8 oranında arttığı görülmektedir. 2005 yılında yüksek oranda gerçekleşen reel para arzı artışları, ekonominin kredi hacmini önemli ölçüde genişletmiştir. Genişleyen kredi arzı ile birlikte yaşanan faiz oranlarındaki düşüş, hanehalkının tüketim harcamalarının büyük bir kısmının tüketici kredileri ile finanse edilmesine yol açmıştır. Ayrıca, yurtiçi faiz oranlarındaki düşüşler firmaların yurtiçi kredi maliyetlerini azaltmış ve bu durum yatırım harcamalarının artmasında da önemli bir faktör olmuştur (TCMB, 2006:13-20). Dolayısıyla, 2003-2004 döneminde olduğu gibi, 2005 yılında da fiyatlarda yaşanan istikrarla birlikte görülen reel para arzı artışları, ekonomik büyümeyi destekleyici önemli bir faktör olmuştur.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada, 1980'li yıllardan günümüze Türkiye'deki konjonktürel dalgalanmaların ortaya çıkmasında parasal faktörlerin önemli bir rolünün olup olmadığı, 1980-1989, 1990-2000 ve 2001 kriz sonrası dönem olmak üzere üç dönemde incelenmektedir. Tüm dönemlere ilişkin genel sonuçlar, Türkiye'de uygulanan para politikalarının bazı dönemlerde konjonktürel etkilere sahip olduğunu göstermesine karşın, bazı dönemlerde de para dışı pek çok faktörün konjonktür üzerinde etkilerinin olduğunu göstermiştir. Türkiye'de 1980'li ve 1990'lı yılların başlarında, ekonomide istikrarı sağlamaya yönelik monetarist

içerikli kurula göre para politikası uygulama çabaları görülmesine karşın zaman zaman bu politikaların terk edilerek Keynesgil anlamda duruma göre politikaların izlendiği dönemlere de rastlanılmıştır. Duruma göre politikaların izlendiği yıllarda, para arzı artışlarının gerek popülist gerekse kamunun ihtiyaçları doğrultusunda artırılması, Türkiye'deki enflasyonist sürecin oluşmasına önemli bir katkı yapmıştır. Enflasyonun ise, hem ekonomide bir belirsizliği doğurması hem de faiz oranlarını yükseltmesi bağlamında, özellikle ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etkiler doğurmuştur (1980'li ve 1990'lı yıllarda enflasyon ve büyüme arasındaki ilişkiler için bkz. Grafik 2 ve Grafik 3).

Türkiye, Şubat 2001 krizinden sonra istikrarlı ve hızlı büyüyen bir gelişme trendine girmiştir. Bunda, IMF istikrar programı çerçevesinde uygulanan monetarist içerikli para politikalarının önemli rolleri bulunmaktadır. Bu politikalar çerçevesinde para arzına belirli kurallar çerçevesinde bir sınırlama getirilmesi, fiyatlarda istikrarı beraberinde getirmiştir. Fiyat istikrarıyla beraber ortaya çıkan para arzındaki artışlar, faiz oranlarını düşürerek, toplam talebin artmasında önemli bir faktör olmuştur. Dolayısıyla 2001 yılı sonrasında uyguladığı politikalarla, bugün ekonomik istikrarı yakalamış görünümünde olan Türkiye'nin, istikrarını devam ettirebilmesi ve Avrupa Birliği ile bütünleşebilmesinin yegâne koşulu, hiç şüphesiz ekonomik istikrar hedefine kitlenmiş, popülizm içermeyen ve kuralları önceden belirlenmiş politikaları izlemekle mümkün olabileceğini söyleyebiliriz.

KAYNAKLAR

- Barutça, H (2000), **Parasal Konjonktür Teorileri, Türkiye'de Uygulanan Para Politikalarının Konjonktürel Etkileri**, Anadolu Üniversitesi Yay., No. 1205, Eskişehir.
- Baydur, C.M ve Süslü, B (2002), "1990'lı Yıllarda Türkiye'de Para Politikası Uygulamasında Çapalar", **İMKB Dergisi**, Cilt. 6, No: 21 (Ocak/Şubat/Mart), ss. 36-85.
- Cox, W. N (1975), "The Money Supply Controversy" in C. R. McConnell (Ed.), **Economic Issues: A Book of Readings**, McGraw- Hill Book Company, New York.
- Doğan, S. ve Şanlı, B (1998), "Türkiye'de 1994 Ekonomik Krizi Öncesi ve Sonrasında Para ve Sermaye Piyasalarının Temel Değişkenlerindeki Gelişmelerin İktisadi Analizi", **Sosyal Bilimler Dergisi**, III (3), ss. 21-34.
- DPT (1994), **Ekonomik Önlemler Uygulama Planı**, (5 Nisan 1994), Ankara.
- DPT, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-1998), <http://www.dpt.gov.tr> (10.10.2006).
- Friedman, M (1975), "The Case For A Monetary Rule" in M. Friedman (Ed.), **An Economist's Protest**, Thomas Horton, New Jersey.
- Hardwick, P. vd (1991), **An Introduction to Modern Economics**, Longman Group, United Kingdom.

- ITO (2001), **Ekonomik Rapor**, Yayın No. 2001/45, İstanbul.
- Karlık, R (1999), **Türkiye Ekonomisi**, Beta Basım Yayın, İstanbul.
- Kesriyeli, M (1997), **1980'li Yıllardan Günümüze Para Politikası Gelişmeleri**, Ankara: TC Merkez Bankası Araştırma Genel Müdürlüğü, Yay., No. 97/4.
- Lipsey, R. vd (1990), **İktisat 2**, (Çev. Ahmet Çakmak), Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul.
- Mankiw, N. G. (1994), **Macroeconomics**, Worth Publishers Inc., USA.
- Mishkin, F. S (1992), **The Economics of Money, Banking, and Financial Markets**, Harper Collins Publishers Inc, New York.
- Özer, M ve Taban, S (2006), **Modern Konjonktür Teorileri**, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa.
- Parasız, İ (1998), **Türkiye Ekonomisi 1923'ten Günümüze İktisat ve İstikrar Politikaları**, Ezgi Kitabevi Yayını, Bursa.
- Parasız, İ. ve Bildirici, M (2006), **Modern Konjonktür Teorileri**, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa..
- Pentecost, E. J (2000), **Macroeconomics: An Open Economy Approach**, Macmillan, İngiltere.
- Pirimoğlu, B (1991), **Para Politikası**, Eskişehir.
- Rush, M (1990), "A Primer on Real Business Cycles or the ABCs of RBCs", **Business Economics**, Vol. 25, No: 3, ss. 14-22.
- Stiglitz, J.E (1993), **Economics**, W.W. Norton Company, New York.
- TCMB (2000), **Yıllık Rapor**, Ankara.
- TCMB (2002), **Yıllık Rapor**, Ankara.
- TCMB (2003), **Yıllık Rapor**, Ankara.
- TCMB (2004), **Yıllık Rapor**, Ankara.
- TCMB (2005), **Yıllık Rapor**, Ankara.
- TCMB (2006), **Finansal İstikrar Raporu**, Sayı:2, (Haziran), Ankara.
- TCMB, **Elektronik Veri Dağıtım Sistemi**. <http://www.tcmb.gov.tr> (16.10.2006).
- TÜİK, **İstatistik Göstergeler 1923-2004**, Ankara.
- TÜRKİYE İŞ BANKASI (2000), **İş Bülteni, İktisadi Araştırmalar ve Planlama Müdürlüğü**, No. 2000/4.
- TÜRKİYE İŞ BANKASI (2001), **İş Bülteni, İktisadi Araştırmalar ve Planlama Müdürlüğü**, No. 2001/3-4.
- TÜRMOB (2001), **TÜRMOB'un Ekonomiye Bakışı ve Önerileri**, Ankara.
- TÜSİAD (1986), **Türkiye'de Enflasyon ve Enflasyonla Savaşta Başarı Koşulları**, TÜSİAD Yay., No. T/86-7, İstanbul.
- Uygur, E (2001), "Krizden Krize Türkiye: 2000 Kasım ve 2001 Şubat Krizleri", **Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni**, No. 2001/01, Ankara, ss.1-41.
- Yamak, R ve Yamak, N (1995), "Milton Friedman'ın Geniş Para Arzına İlişkin Yüzde K- Kuralı ve

- Fiyat istikrarı”, **Çukurova Üniv. İ.İ.B.F Dergisi**,
Cilt No.5, Sayı:1.
Yıldırım, K., Karaman, D. ve Taşdemir, M (2006).
Makroekonomi, Seçkin Yayınları, Ankara.
Zarnowitz, V (1996), **Business Cycles**, The
University of Chicago Press, Chicago.

Smuggling, Immigration and Free Trade

İlkay YILMAZ

Yrd. Doç. Dr., Mersin Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü, Mersin

ABSTRACT: Smuggling is incorporated into the two-country, two-good, two-factor dynamic model of migration and free trade developed in Yılmaz (2005). It is shown that smuggling has two different effects on the time of free trade between the two countries. On the one hand it brings relative prices closer in the two countries, which tends to slow down migration and make the time of free trade later. On the other hand it decreases the utility level of the median voter in the capital abundant country, which decreases the necessary migration level for free trade and tends to make the time of free trade earlier. The net effect of these two opposing forces

determines whether the model with smuggling makes free trade earlier or later compared to the basic model without smuggling in Yılmaz (2005).

Key Words: Free trade agreements, International trade, Median-voter, Migration, Smuggling

Kaçakçılık, Göç ve Serbest Ticaret

ÖZET: Bu çalışmada Yılmaz (2005)'de geliştirilen iki ülkeli, iki faktörlü ve iki mallı göç ve serbest ticaret dinamik modeline kaçakçılık boyutu eklenmiştir. Mal kaçakçılığının iki ülke arasında serbest ticaret anlaşmasının gerçekleşme zamanı üzerinde birbiriyle çelişen iki farklı etkisinin olduğu gösterilmiştir. Kaçakçılık bir yandan iki ülke arasındaki göreceli fiyatları birbirlerine yakınlaştırmakta ve bu sayede göç hızını yavaşlatarak serbest ticaret anlaşmasının daha geç bir zamanda gerçekleştirilmesi yönünde etkide bulunmaktadır. Öte yandan sermaye yoğun ülkedeki medyan-seçmenin fayda düzeyini azaltarak serbest ticaret anlaşmasının gerçekleşmesi için gerekli olan göç düzeyini azaltmakta ve bu nedenle serbest ticaret anlaşmasının daha erken bir zamanda gerçekleştirilmesi yönünde diğer bir etkide bulunmaktadır. Modelimizde serbest ticaretin Yılmaz (2005)'deki temel modele göre daha erken ya da daha geç gerçekleşeceğini bu iki etkinin net sonucu belirlemektedir.

Anahtar Kelimeler: Göç, Kaçakçılık, Medyan-seçmen, Serbest ticaret anlaşmaları, Uluslararası ticaret

INTRODUCTION

In this article smuggling is incorporated into the two-country, two-good, two-factor dynamic model of migration and free trade model developed in Yılmaz (2005). In this model each country satisfies the standard Heckscher-Ohlin assumptions. Decisions are made by majority rule, which means that the chosen policy is the one most preferred by the median voter. The model basically shows that the movement of the poor migrants from the labor-abundant country to the capital-abundant country gradually increases the public support for a free trade agreement between these two countries in the capital-abundant country. The continuous flow of migrants from the labor-abundant country to the capital-abundant country decreases over time because of the decrease in the real wage difference caused by the past migration. The more migrants there are in the capital-abundant country the further the capital-labor falls down, while the capital-labor ratio in the labor-abundant country goes up. The decrease in the capital-labor ratio decreases the utility of the median voter in the capital-abundant country, provided that the median voter's capital-labor endowment ratio is less than the country's. In some cases this decrease in utility might be big enough to compel him to prefer a free trade agreement with the labor-abundant country, which will give him a utility level no less than what he enjoys in his country under autarky.

Incorporating smuggling into this framework results in two opposing effects on the time of free trade. On the one hand it brings relative prices closer in the two countries, which tends to slow down migration and tends to make the time of free trade later. On the other hand it decreases the utility level of the median voter in the capital abundant country, which decreases the necessary migration level for free trade and tends to make the time of free trade earlier. The net effect of these two opposing forces determines whether the model with smuggling makes free trade

earlier or later compared to the earlier model without smuggling.

The plan of the paper is as follows. In the second section we will look at the smuggling literature and discuss how smuggling is modeled in earlier papers. In the third section we will briefly present the model developed in Yılmaz (2005) and in the fourth section smuggling will be incorporated to this model. In the fifth section we will present two extreme cases of this new dynamic model of smuggling, migration and free trade. Finally in the last section conclusions will be stated.

LITERATURE REVIEW

In the area of smuggling Bhagwati and Hansen (1973) is regarded as the seminal paper, since it represents the first general equilibrium analysis of smuggling. By using a version of Heckscher-Ohlin-Samuelson model, they implicitly assume that smuggling, unlike legal trade with zero transport costs, has special real resource costs. These costs are incurred in the form of the two tradables which enter the utility functions. The analyses are done by using smuggling transformation (or offer) curve. They state that this curve must be less favorable than the terms of trade, which imply smuggling costs. Thus the country faces two terms of trade one in legal trade and the other in smuggling. Furthermore they also implicitly assume that smuggling is riskless. By examining the welfare effects of smuggling under perfect competition and monopoly in a two-good model they find that smuggling would necessarily reduce welfare in a small open economy only when smuggling coexisted with legal trade. The reason for this result is that when both smuggling and legal trade exist, the domestic price is tariff inclusive world price, which indicates loss of tariff revenue, but no improvement in terms of trade. Also Bhagwati and Hansen assume that, in the monopolistic smuggling case, the smuggler is a nonresident so that profits which he earns are not part of the country's welfare. In the case of

competitive smuggling the identities of the smugglers do not matter, since then profits are zero.

On the other hand, Kemp (1976) shows that if smuggling and legal trade have equal transport costs, then for the welfare of the country, whether smuggling occurs or not is not important, because fines and confiscations completely replace any reduction in the tariff revenue.

In his alternative model to Bhagwati and Hansen model, Sheikh (1974) assumes that smuggling requires real resources, in the form of a transportation commodity, T , which is assumed to be produced with a constant returns to scale technology. Thus he has a three-good (exportable, importable and T) and two-factor (capital and labor) model. To smuggle one unit of the importable good, one unit of T is needed. Legal trade, on the other hand, has no transportation costs. All goods are produced under perfect competition and constant returns to scale. In this model, smugglers can smuggle any quantity at constant unit risk costs. Risk costs are confiscation of smuggled goods and fines in the case of detection. Thus, smuggling requires costs in two forms, T and confiscations and fines. However, smuggling is also an increasing cost industry because of diseconomies, i.e. a smuggler's risk costs increase if other smugglers increase their smuggling level. Sheikh, himself, acknowledges that such an increasing cost assumption is necessary for the solution of the model. Sheikh's model, unlike Bhagwati-Hansen model, implies that the presence of smuggling, in requiring the use of a non tradable good using labor and capital, affects the domestic transformation curve among the two tradable goods entering the utility function. Therefore smuggling can affect the domestic production of the two tradable goods even if the tariff-inclusive domestic price of the importable good is unaffected by smuggling. Also, smuggling and legal trade can co-exist in Sheikh's model and improve welfare, while Bhagwati-Hansen model indicates welfare loss when smuggling coexists with legal trade.

Pitt (1981) provides a model in which legal trade, smuggling and price disparity (the difference between the actual domestic price and the tariff inclusive world price of and import good) exist simultaneously. In his model, illegal trade is carried on by the same firms that engage in legal trade through legal entry points rather than illegal entry points as in Bhagwati and Hansen. Pitt's smuggling function, which is strictly concave and twice differentiable, continuous linear homogeneous function, $g(l,s)$, relates a typical firm's smuggling to the level of its legal trade (l) and to the quantity (s) of input in terms of the good being traded. Given this smuggling function firms are able to smuggle goods without making tariff payments and to sell them in the domestic market at a price below the tariff inclusive world price. Smuggling costs could be interpreted either as real transportation costs or as fines and confiscations. The welfare effect of

smuggling is ambiguous in the former case and positive in the latter.

Martin and Panagariya (1984) explicitly model smuggling as an illegal act for which the consequences are unknown ex ante by the trader. Firms engaging in smuggling take the risk of being caught and punished. Therefore their behavior depends on the vigor with which the authorities enforce the law. The probability of detection is increasing in the ratio of smuggled to legal imports. They also specify real resource costs attached to smuggling like special packing costs or payments to foreign firms for under-invoicing. They analyze the real costs of smuggling as a choice variable of the firm. Transport costs are, on the other hand, zero. They show that, as in Pitt (1981), smuggling, legal trade and price disparity may coexist. Actually at equilibrium there are no profits or rents and all firms have the same ratio of smuggled to legal imports. Increased enforcement of laws against smuggling raises real per unit costs of smuggling and the domestic price of importables but lowers both the absolute quantity and the share of illegal imports in total imports. They find that the net effect of smuggling on welfare is ambiguous.

Norton (1988) develops a model to explain smuggling of Common Agricultural Policy (CAP) goods between neighboring EEC (now EU) countries. He particularly thinks about the area between the Republic of Ireland and Northern Ireland (UK). Norton considers a trader located within the EEC but outside the national border at a certain distance from Home. Home is the country into which goods are smuggled. Trader has to decide whether to keep his initial stock of goods to himself or to export them. If he decides to export, then he must decide whether to sell his goods legally, or to smuggle or both. Norton assumes that smuggling requires domestic resources, which would otherwise be used for production. In his model he assumes that "smuggling of agricultural goods is an increasing cost industry – not because of external diseconomies which cause upward shifts in the cost structures of firms as the industry expands, as in some earlier models, but owing to increasing transport costs as the distance-margin for smuggling, i.e. the distance between the original place of the smuggled good and the border, is extended". Therefore smuggled goods originate within a certain distance from the border between the countries. The greater distance the smuggled goods are carried, the higher per unit smuggling costs. Also, a fraction of smuggled goods is detected and confiscated at the border. Confiscations and fines represent the risk cost of smuggling. The possibility of detection is decreasing in the quantity of goods legally exported by the trader and it is increasing in the quantity of goods allocated to smuggling by the trader. The model predicts that an increase in the tariff rate, reflecting price differentials between contiguous countries, will

induce increased contraband from existing smugglers. Also it will enlarge the area in which smuggled goods originate. Norton's model allows smugglers, generally those close to the frontier, to earn large economic rents. This is due to the assumptions that the locations of smugglers (traders) are exogenous and there is no price disparity within the home country because of intervention agency transactions.

Thursby, Jensen and Thursby (1991) examine how market structure and enforcement affect smuggling and welfare in a model where smuggling is camouflaged by legal sales. They model an import sector composed of firms in a Cournot industry. In this industry both legal traders and firms that smuggle through camouflaging can survive if firms differ in their excess cost of smuggling and have some market power. The probability of successful smuggling of a firm depends on two things: the level of enforcement mechanism and the fraction of smuggled goods to the total amount the firm imports. There is also an additional cost of smuggling that firms incur regardless of whether the smuggling is successful or not. This cost could be a real cost like packaging and or a bribe to customs officials. Increasing the number of firms in the industry increases the total volume of imports and it pulls the price down to the level which would prevail under pure competition. The conclusions of the paper are (i) that the price disparity that occurs in models where smuggled trade is camouflaged is directly related to the degree of competition in the importing industry; (ii) the welfare effect of smuggling is also directly related to the degree of competition in the importing industry, since this price disparity is welfare improving; and (iii) an increase in enforcement may reduce welfare even when enforcement is costless, since the quantity imported by a camouflager exceeds that of a legal trader.

Lovely and Nelson (1995), unlike previous authors who used some versions of Heckscher-Ohlin-Samuelson model, use a Ricardo-Viner type economy to analyze smuggling. They consider a small open economy in which two goods (an exportable and an importable) are produced from intersectorally mobile labor and sector-specific capital. In their model the possibility of detection of a firms' smuggling activity by the government depends positively on the ratio of smuggled goods to legal imports and negatively on the quantity of smuggling services purchased by the importing firm per smuggled unit. They conclude that smuggling need not reduce domestic welfare of a tariff-ridden economy, even when smuggling uses domestic resources that would otherwise be used for production. Smuggling decreases welfare if the value of productive activity displaced by smuggling exceeds the benefit of the lower domestic price resulting from smuggling.

Larue and Lapan (2002) extend Bhagwati's (1965, 1969) analyses about the nonequivalence between

tariffs and quotas when domestic production is monopolized and the terms of trade are exogenous, by allowing smuggling. The average cost in the smuggling industry is increasing in the total level of smuggling, but the average cost at the individual smuggler's level is constant, which implies that as total illegal imports increase, individual smugglers must incur additional costs to avoid detection by the government. The free entry and zero-profit conditions determine the total level of smuggling. Laure and Lapan show that the dominance of tariff over quota is not robust: When the price differential between domestic and world products falls below a certain level, smuggling is irrelevant and the tariff remains a better instrument than the quota. However, at lower levels of legal imports (higher tariffs), the quota is better than the tariff. Also smuggling is welfare-improving (decreasing) when legal imports are constrained by a quota (tariff).

As it is seen above, most of the smuggling literature try to explain welfare effects of smuggling to the country into which goods are smuggled. From the earlier literature, there is no clear answer to the effect of smuggling on welfare. In most papers the effect on welfare is ambiguous. Incorporating smuggling into the model which was developed in Yilmaz (2005) will allow us to see its effect on migration and free trade. The effect of smuggling on migration and free trade, to our knowledge, has never been analyzed before.

As it will be seen in the fourth section, our model assumes an increasing detection rate, i.e. the higher the volume of smuggling is, the higher the proportion of the detected smuggled goods is. In the literature this increasing rate of detection is explained by two approaches. One approach follows Bhagwati and Hansen (1973), which is lately extended by Laure and Lapan (2002), where smuggling is conducted through illegal entry points: There are real resource costs of smuggling and there are a large number of smugglers. The average cost at the industry level is increasing but the average cost at the individual smuggler's level is constant. This congestion effect implies that, as total illegal imports increase, individual smugglers must incur additional costs to avoid detection by the enforcement authorities. Although this approach does not model detection explicitly, it implicitly assumes that given a constant resource allocation of smuggling firms for avoiding detection of smuggling activity, detection rate increases in the total level of smuggling.

The other approach is by Martin and Panagariya (1984): They assume that firms engage in both legal and illegal trade. So, smuggling is conducted through legal entry points. The detection rate depends on two things, the ratio of legal to smuggled imports and real costs of smuggling. Real costs of smuggling may be in the form of payments to foreign firms for under-invoicing or of special packing costs necessary for concealing the smuggled goods or of bribes paid to customs officials. The firms chooses a parameter β

and for each unit of smuggled good it purchases $1/\beta$ more of the same good, i.e. $(1-\beta)/\beta$ units “melt away” for each unit of smuggled good. With this interpretation, detection rate increases in β . Other than this β , the detection rate also depends on the ratio of smuggled to legal imports. The interpretation of this assumption is simple. If the firm imports 100 tons of a good and declares 99 tons, it will probably succeed smuggling the 1 ton of illegal imports. But if the firm declares 1 ton and tries to smuggle 99 tons, then it will probably be detected. It is also implicitly assumed that the number of firms in the industry is constant and all firms are identical, which implies that as the ratio of total illegal imports to legal imports increase so does the detection rate. In the paper it is explained how this model can be modified to handle Bhagwati-Hansen type of illegal trade through illegal entry points. When smuggling is carried on through illegal entry points, then the detection rate will depend on the absolute quantity of illegal imports and legal imports will be equalized to zero.

THE MODEL

Since our model directly follows Yilmaz (2005) and keeps its framework with all assumptions and notation, we will re-set up this model in this section and state its main results without proof.

The world consists of two countries: relatively labor-abundant country (M) and relatively capital-abundant country (A). Both countries satisfy the standard Heckscher-Ohlin assumptions: labor and capital are used to produce two goods, a labor-intensive good X and a capital-intensive good Y . Constant-returns technologies are used in the production of both goods, and there is no joint production. These technologies are identical across the two countries. Consumer preferences for X and Y are homothetic and also identical across countries. All markets are competitive. People spend their full income on the two goods. Labor intensive good X is the numeraire, p_M is the price of Y in terms of X in the labor-abundant country and p_A is the price of Y in terms of X in the capital-abundant country. Under autarky, p_M exceeds p_A , because the labor-abundant country produces more X relative to Y . As a result, the Stolper-Samuels theorem implies that the real wage in the capital-abundant country exceeds the real wage in the labor-abundant country.

Tariffs are either zero or prohibitive, so without free trade, initially both countries are in autarky. If the two countries establish a free trade area, the resulting relative world price will be between autarky prices, p_M and p_A , and A will export Y and import X .

Individuals in each country possess one unit of labor, but different capital endowments. Therefore they have different opinions about the desirability of free trade. As explained in Yilmaz (2005), we can determine whether the majority of voters in A want free trade with M by looking at the utility function for

the median voter in A . Particularly we are interested in the case where A turns down free trade agreement in the absence of migration. This situation is illustrated in Figure 1 which shows the utility function for the median voter in A .

In Figure 1, the symbols k_U , k_A^{median} , κ_A and $k_{A,0}$ represent the overall capital-labor ratio in M and A together, the capital-labor ratio of the median voter in A , the capital-labor ratio at which the median voter in A is indifferent between free-trade and autarky and the capital-labor ratio in A at the beginning respectively. As it is seen in Figure 1, when we have $k_U < k_A^{median} < \kappa_A < k_{A,0}$ at the beginning, the median voter's utility in A is greater than the utility he would get living under the integrated economy. Therefore the median voter opposes a free trade agreement with country M .

Since the median voter in A rejects the free trade agreement with M , both countries are in autarky. However some workers find it possible and desirable to migrate from M to A , since real wages are higher in A than in M . For simplicity we assume that all migrants are endowed with only one unit of labor, but no capital. Furthermore we use the psychic cost concept of Sjaastad (1962) and assume that the cost of migration is increasing in the amount of migration that occurs in any given time period: $C=C(G(t))$, $dC/dG > 0$, where $G(t)$ is the total number of migrants entering A at time t , where time is a continuous variable.

Migration occurs over time. As we explained above, the median voter in A prefers autarky over free trade at the beginning, $t=0$. For a low enough value of $C(0)$, some positive number of workers moves from M to A , with $G(t)$ is at such a value that the cost of moving, $C(G(t))$, equals the present value of their expected benefits from migration. As t rises continuously above zero, voting for a free-trade agreement occurs in each instant of time. If and when the majority of the population in A votes for free trade, the agreement is immediately established, equalizing product and factor prices between the two countries. The median voter's preferences determine the result of any referendum.

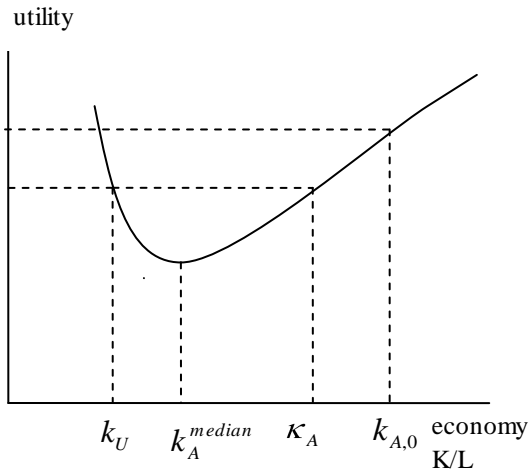

Figure 1: Utility of the median voter in A when $k_U < k_A^{median} < \kappa_A < k_{A,0}$.

To decide whether to migrate, workers look at the present value of their future effective utility differences between the two countries. At any positive level of migration, workers are indifferent about migrating, as described by the following condition:

$$C(G(t)) = \int_t^\varphi e^{-\rho(s-t)} [V(k_{A,s}) - V(k_{M,s})] ds \tag{E.1}$$

where $C(G(t))$ is psychic cost of migration, ρ is the discount rate and $V(\cdot)$ is the indirect utility function, $k_{A,s}$ and $k_{M,s}$ are the capital-labor ratios in A and M at time s respectively. The indirect utility function, $V(\cdot)$, gives us the maximum utility achievable at given capital-labor ratio of the country in which the individual lives. An increase in the capital-labor ratio of the country increases the wage rate and decreases the price of Y in the country. Therefore migrating from A to M clearly increases the utility of the migrant workers, who have no capital. The symbol φ represents the time when the median voter in A decides to form a free trade agreement with M. In the absence of such an agreement, φ could be interpreted as infinity. We assume that as soon as the median voter in A decides to form a free trade area with M, free trade equalizes good prices and good prices equalize factor prices and the reason for migration disappears. Hence there is no wage difference between the two countries after time φ .

In this model, for free trade to be chosen by the majority of voters in A eventually, a certain level of migration must occur to pull the capital labor ratio in A from $k_{A,0}$ down to κ_A . Let K_A and $L_{A,0}$ be the constant capital endowment of A and the total number of workers at the beginning respectfully. Then the total level of migration necessary for free trade must be $T = (K_A/\kappa_A) - L_{A,0}$, since $\kappa_A = K_A/(L_{A,0} + T)$ by definition. This level of migration can occur only if $C(0)$ is low

enough. The following expression satisfies this condition:

$$C(0) < \frac{[V(\kappa_A) - V(\kappa_M)]}{\rho} \tag{E.2}$$

where κ_M is the capital-labor ratio in M when migration ends.

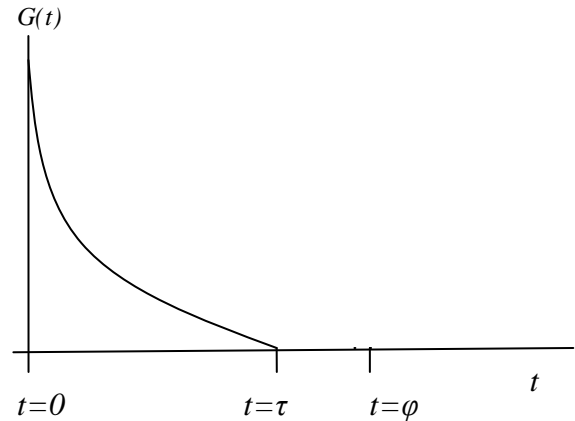

Figure 2: Migration rate as a function of time

Since under free trade good prices and factor prices will be equalized across the two countries, all migration occurs before the establishment of free trade. Also, if the lowest cost of migration, $C(0)$, is greater than 0, then there must be a period of no migration before free trade. When free trade is in very near future, there will not be enough time with a positive real wage difference to cover the cost of migration of the last worker, that is (E.1) will not be satisfied and $C(G(t))$ will be greater than the right hand side of (E.1).

As shown in Figure 2, at the beginning migration rate is at its maximum value. Migration continues by declining. The closer we are to the free trade time ($t = \varphi$), the lower the wage rate in A will be. Migration ends at $t = \tau$ when the capital-labor ratio in A falls down to κ_A , at which the median voter in A is indifferent between free-trade and autarky. As explained above, we use the symbol κ_M to denote the capital-labor ratio in M when migration ends. After $t = \tau$, we need time period (τ, φ) , for the last migrant to collect the benefits of migration. Finally at $t = \varphi$, the median voter in A votes for a free trade agreement with M.

EXTENSION WITH SMUGGLING

To incorporate smuggling into the model, we assume that there are no transportation costs, i.e. any amount of goods can be transported between the labor abundant country (M) and the capital abundant country (A) free of charge. The government of M does not do anything to prevent illegal movement of goods.

As it is assumed in Yilmaz (2005), majority of voters in M already wants a free trade agreement with A , so the government of M is unwilling to stop any kind of trade. Nevertheless the majority of voters in A is against the free trade agreement and therefore the government of A is completely against any kind of trade between M and A . The government of A can detect a portion of smuggled goods. It is assumed, as in the most papers in the smuggling literature, this portion, q , is strictly increasing in the amount of smuggled labor intensive goods, S_X :

$$q=q(S_X) \quad (E.3)$$

This function is a strictly increasing, non-negative function (it takes values in $(0,1)$ for positive S_X). For simplicity, as in Norton (1988), we assume that all detected smuggled goods are confiscated and subsequently destroyed. In the literature there are also papers which assume the distribution of confiscated goods to the public in the same manner as tariff revenue. If such an assumption is adopted instead of the destruction of confiscated goods, then the analysis virtually no different from legal trade replacing tariff revenue with confiscated goods. The assumption of the disappearance (destruction) of confiscated goods is also suitable for the alternative “melting away” interpretation as in Martin and Panagariya (1984).

We also assume that there are a large number of competitive smugglers. Entry to the smuggling industry is free. A typical smuggling activity occurs as follows: one unit of labor intensive good (X) bought in M is smuggled into A and exchanged for $1/p_A$ unit of the capital intensive good (Y). This capital intensive good is then taken back to M and sold at the unit price p_M . With the detection rate $q(S_X)$, the revenue is $(p_M/p_A)[1-q(S_X)]$. By the zero profit condition, this is equal to cost of one. Therefore we can write the following expression:

$$\left(\frac{p_M}{p_A} \right) = \frac{1}{1-q(S_X)} \quad (E.4)$$

This equality determines the total level of smuggling between the two countries. Smuggling makes the capital intensive good cheaper in M and more expensive in A . Therefore the more smuggling occurs, the lower the left hand side in (E.4) becomes and the higher the right hand side in (E.4) becomes. This indicates that there is an equilibrium level of smuggling which satisfies equation (E.4).

Now we can look at the derivatives of prices in both countries and the total equilibrium level of smuggling with respect to the capital-labor ratio in the labor-abundant country, k_M , and the capital-labor ratio in the capital-abundant country, k_A .

$$p_M=p_M(k_M,k_A); dp_M/dk_M<0, dp_M/dk_A>0 \quad (E.5a)$$

$$p_A=p_A(k_M,k_A); dp_A/dk_M>0, dp_A/dk_A<0 \quad (E.5b)$$

$$S_X=S_X(k_M,k_A); dS_X/dk_M<0, dS_X/dk_A>0 \quad (E.5c)$$

The reasoning behind these derivatives is simple. As capital-labor ratios come closer to each other (as k_M increases and k_A decreases) the prices of the capital-intensive good in these two countries come closer to each other and this, naturally, makes smuggling less profitable.

To see the effect of smuggling on migration within the framework of the dynamic model developed in Yilmaz (2005), we need to figure out how smuggling affects median voter's utility level in A and the migration process between the two countries. The case we are interested in is that the median voter in A has a lower capital-labor ratio than the overall capital-labor ratio in A and that he prefers autarky to free trade, i.e. his utility from autarky at the country's capital-labor ratio is higher than the utility he would get under free trade. Smuggling reduces the welfare of the median voter in A by increasing the relative price of the capital intensive good, p_A .

Figure 3 illustrates how smuggling reduces the utility level of the median voter. Note that smuggling reduces the median voter's utility level in A when capital-labor ratio in A is far greater than the median voter's. At these capital-labor ratios, median voter gains from living in a relatively capital-abundant country. Smuggling reduces the median voter's utility by making the relative prices more like what they would be in a less capital-abundant country. By providing smuggled labor intensive goods to A , smuggling decreases the relative demand for labor and it increases the relative demand for capital in A . This, naturally, increases the relative price of capital and decreases the relative price of labor. On the other hand smuggling increases median voter's utility level when he lives in an economy in which the capital-labor ratio is less than his own. That is why his utility level increases because of smuggling when the capital labor ratio of the economy in which he lives is between k_U and k_A^{median} . It is also important to note that in the graph as we move from k_U to further right along the horizontal line, the level of smuggling is increasing, since price differences are becoming more attractive for smugglers. At k_U we have no smuggling and that's why both utility graphs overlap at this level. At the beginning, when the capital-labor ratio in A is $k_{A,0}$, median voter's utility is U_A without smuggling. Smuggling reduces the median voter's utility by lowering the relative price of the labor intensive good, i.e. increasing $(1/p_A)$. With smuggling median voter gets the utility U_{AS} . The case without smuggling requires the reduction of capital-labor ratio from $k_{A,0}$ to K_A for free trade. With smuggling a smaller reduction from $k_{A,0}$ to K_A^S is needed.

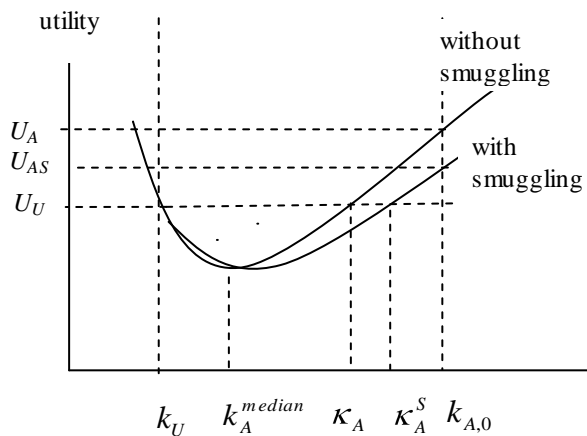

Figure 3: Smuggling reduces the utility level of the median voter

As it could be seen from Figure 3, two opposing effects of the smuggling process play roles here. On the one hand less migration is needed for free trade agreement. The case without smuggling requires a migration level which will take the capital-labor ratio from $k_{A,0}$ to K_A , which indicates $(K_A/\kappa_A)-L_{A,0}$ amount of migration, where K_A is the capital endowment in A and $L_{A,0}$ is the labor endowment in A before any migration or smuggling occurs. But, the case with smuggling requires a migration level which will take the capital-labor ratio only from $k_{A,0}$ to K_A^S , which indicates $(K_A/\kappa_A^S)-L_{A,0}$ amount of migration. On the other hand because of Stolper-Samuelson effect, a lower relative price of the labor intensive good will lead to a decrease in real wages in A, which will make migration from M to A less attractive. The former effect tends to make the time of free trade sooner, the latter effect – later.

The negative effect through the change in prices can be seen from the following equality. As it is explained in Yilmaz (2005), when a worker decides to migrate from M to A, at the equilibrium he is indifferent between staying in M and moving to A, i.e. the present value of his expected future wage differences (between what he would get in M and A) is zero:

$$C(G(t)) = \int_t^\varphi e^{-\rho(s-t)} [V(w(k_{A,s}), p(k_{A,s})) - V(w(k_{M,s}), p(k_{M,s}))] ds \quad (E.6)$$

The effect of smuggling on these variables is as follows: for a given capital-labor ratio, now we have lower $w(k_{A,s})$ and p_M , and higher $w(k_{M,s})$ and p_A . If the same amount of migration, $(K_A/\kappa_A)-L_{A,0}$, were required for free trade, then we would certainly have free trade at a later time than the case without smuggling. But

we now require less migration, $(K_A/\kappa_A^S)-L_{A,0}$, for free trade.

TWO EXTREME CASES

Although the effect of smuggling on the time of free trade is ambiguous in general, we can identify two extreme situations: One with immediate free trade, and one with a time of free trade later than the case without smuggling.

Let us now see the first extreme case with immediate free trade. We have just seen that smuggling reduces the welfare of the median voter in A at the beginning ($t=0$). It is easy to see from equation (E.4) that the lower the $q(S_X)$ is, the higher the equilibrium level of S_X is. For a sufficiently low $q(S_X)$, we can get an S_X sufficiently high so that the median voter’s utility falls below what he would get under free trade, as illustrated in Figure 4. In such a situation median voter chooses free trade right away. Hence, smuggling alone might cause free trade without any involvement of migration.

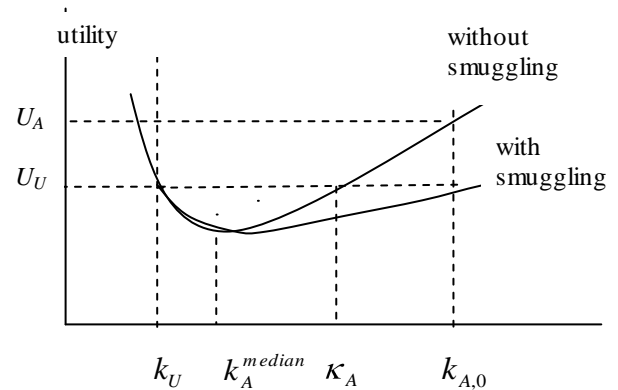

Figure 4: Utility of the median voter when smuggling immediately causes economic integration

Figure 4 shows the situation where smuggling immediately causes economic integration. Without smuggling median voter’s utility is U_A at the beginning ($t=0$). With smuggling he gets utility below U_U . Therefore he chooses free trade immediately at the beginning.

Formally we can easily find how low the detection rate must be in order to allow free trade to occur immediately. Let \hat{S}_X be the level of smuggling which would make the median voter indifferent between free trade and autarky with smuggling at the beginning ($t=0$) when the capital-labor ratio is $k_{A,0}$. If $q(\hat{S}_X)$ is such that

$$\frac{p_{M,0}}{p_{A,0}} = \frac{1}{1 - q(\tilde{S}_X)}, \tag{E.7}$$

where $p_{M,0}$ and $p_{A,0}$ are the prices of the capital intensive good in terms of the labor intensive good in M and A respectively at the beginning when $t=0$, then the median voter in A is indifferent between autarky with smuggling and free trade. Therefore any detection rate function such that

$$q(\tilde{S}_X) \leq 1 - \frac{p_{A,0}}{p_{M,0}} \tag{E.8}$$

leads to free trade immediately without any requirement for migration.

The second extreme case occurs when the detection rate is high enough so that smuggling stops before median voter becomes indifferent between autarky and free trade, as illustrated in Figure 5. Therefore in such a situation, to pull the capital-labor ratio from $k_{A,0}$ to κ_A , we need exactly the same number of immigrants as in the case without smuggling. Since smuggling makes relative prices for migration less appealing for possible immigrants, compared to the case without smuggling, we will certainly need more time for free trade.

On the Figure 5, we see the median voter’s utility for the extreme case when it takes longer to have free trade with smuggling than without smuggling. When the capital-labor ratio in A is less than z , smuggling is not profitable. For capital-labor ratios greater than z , price differences between the two countries are sufficient to allow smuggling. Both with and without smuggling we need to reduce capital-labor ratio from $k_{A,0}$ to κ_A for free trade. Since the case with smuggling has less attractive relative prices for migration, it requires more time for free trade.

Formally, for the second extreme case we need detection rate to be high enough for even “zero” number of smuggled goods such that

$$1 - \frac{\pi_A}{\pi_M} \leq q(0) < 1 - \frac{p_{A,0}}{p_{M,0}}, \tag{E.9}$$

where π_M and π_A are the prices of the capital intensive good in M and A respectively, when the capital-labor ratio in A is κ_A . For any detection rate function $q(S_X)$ which satisfies inequality (E.9) we will have a longer waiting time for free trade compared to the case without smuggling. If, on the other hand, $q(0)$ is extremely high so that

$$q(0) \geq 1 - \frac{p_{A,0}}{p_{M,0}} \tag{E.10}$$

then we would have no smuggling at all even at the beginning ($t=0$).

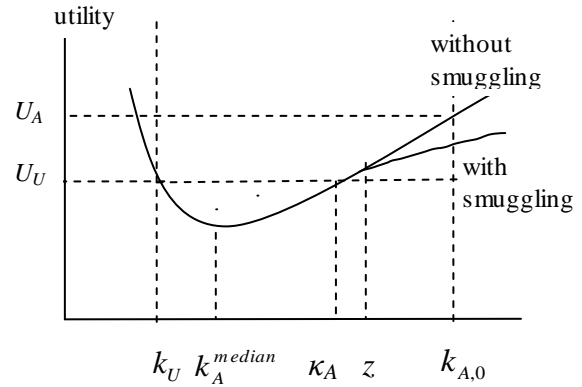

Figure 5: Utility of the median voter when it takes longer to have free trade with smuggling than without smuggling

CONCLUSION

In this chapter, we have incorporated smuggling into the two-good, two-factor, dynamic model of migration and economic integration developed in Yilmaz (2005). We have seen that introducing smuggling into the model has an ambiguous effect on the time of economic integration depending on the parameters of the model, especially the rate of detection. With high detection rates the model tends to lengthen the waiting time between the beginning and free trade. With low detection rates the model tends to shorten it. If we interpret a longer (shorter) waiting time as a loss (gain) of welfare, then we can say that smuggling’s effect on welfare of both countries is ambiguous. In the literature review we have seen that most of the papers in the smuggling literature imply that the effect of smuggling on welfare is ambiguous. Here we have the same conclusion.

REFERENCES

Bhagwati, J.N. (1965), On the Equivalence of Tariffs and Quotas, in R. E. Baldwin et al. (eds), **Trade Growth and the Balance of Payments: Essays in Honor of Gottfried Haberler**, Chicago: Rand-McNally, pp. 53-67.

- _____, (1969), On the Equivalence of Tariffs and Quotas,” in J. N. Bhagwati (ed), **Trade, Tariffs, and Growth**, Cambridge, MA: MIT Press, pp. 248-65.
- Bhagwati, J. and Hansen B. (1973), A theoretical analysis of smuggling, **Quarterly Journal of Economics** 87, pp. 172-187.
- Kemp, M. C. (1976), Smuggling and Optimal Commercial Policy, **Journal of Public Economics** 5, pp. 381-384.
- Larue, B. and Lapan, H. E. (2002), Smuggling and Bhagwati’s Nonequivalence Between Tariffs and Quotas, **Review of International Economics** 10(4), pp. 729-748.
- Lovely, M. E. and Nelson, D. (1995), Smuggling and welfare in a Ricardo-Viner economy, **Journal of Economic Studies** 22, pp. 26-45.
- Martin, L. and Panagariya, A. (1984), Smuggling, Trade and Price Disparity: A Crime-Theoretic Approach, **Journal of International Economics** 17, pp. 201-217.
- Norton, D. A. G. (1988), On the Economic Theory of Smuggling, **Economica**, New Series, Vol. 55, No. 217, pp. 107-118.
- Pitt, M. M. (1981), Smuggling and Price Disparity, **Journal of International Economics** 11, pp. 447-58.
- Sheikh, M. A. (1974), Smuggling, Production and Welfare, **Journal of International Economics** 4, pp. 355-64.
- Sjaastad, L. A. (1962), “The Costs and Returns of Human Migration”, **Journal of Political Economy** 70, pp. 80-93.
- Thursby, M., Jensen R., Thursby J. (1991), Smuggling Camouflaging, and Market Structure, **The Quarterly Journal of Economics**, Vol. 106, No. 3, pp. 789-814.
- Yilmaz, I. (2005), A Dynamic Model of Immigration and Free Trade, **Kahraman-maraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Vol. 2, No. 1, pp. 7-15

Çağlayancerit İlçesi'nden (Kahramanmaraş) Batı Avrupa Ülkelerine Yasa Dışı Göçler

Mehmet GÜRBÜZ

Yrd.Doç.Dr. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, FEF, Coğrafya Bölümü, Kahramanmaraş

ÖZET: İnsanların yerleşmek ya da belirli bir süre çalışmak amacıyla, gönüllü veya zorlama sonucu bulunduğu ülkeden başka bir ülkeye gitmesine “yurt dışı göç”, bu göçlerin devlet kontrolü dışında ve yasal işlemler gerçekleştirilmeden yapılması olayına ise “yasa dışı göç” adı verilmektedir.

Çağlayancerit İlçesi'nden Batı Avrupa ülkelerine yurt dışı göçler 1968 yılında yasal olarak başlamıştır. Ancak 1974 yılında bu ülkelerin işçi alımlarını durdurmaları ve uygulanan sıkı göçmen işçi politikaları nedeniyle yasal yollardan gitmek zorlaşınca, insanlar yasa dışı yolları kullanarak bu ülkelere gitmeye başlamıştır.

Çağlayancerit İlçesi'nden Batı Avrupa ülkelerine yasa dışı yolları kullanarak yaklaşık 10000 kişinin göç ettiği tahmin edilmektedir. Bu göçlerin en büyük nedeni, insanların ekonomik gelirlerinin ve hayat standartlarının çok düşük olması, bir sosyal güvencesinin bulunmaması ve gelecekle ilgili kaygılar taşımalarıdır. Aynı zamanda ülkemizde ve yörede yaşanan ekonomik istikrar da yasa dışı göçleri etkilemektedir.

Anahtar Kelimeler: Yurt dışı göç, yasa dışı göç, göç nedenleri, sosyo-ekonomik faktörler.

An Examination of Illegal Immigration from Çağlayancerit (Kahramanmaraş) to Western Countries

ABSTRACT: Movement of persons or communities from one country to another country for settling or staying temporarily due to economic, politic and social reasons is called immigration. Illegal immigration is also regarded which involves migration of people and communities from one country to another without proper documentation.

Migration movement began individually in 1968s from study area to West Europe. In 1974 western countries have come stage to limit immigration from Turkey, but at the same year they accepted family reunification law which has changed Turkish migration structure. European countries' strict migration policy forced people to enter countries via illegal documents.

Consequently, from 1970s to present day, several people (10000) have migrated from Çağlayancerit to the western countries through illegal ways. Poor economic conditions were determined as the main reason of the migration. The other factors, such as poor social and cultural conditions, have significant effect on illegal migration. The study has also shown that many immigrants do not have social security from the government. Because of all these reasons, several people have chosen to migrate to western countries via mainly illegal documents to have proper life standards.

Key Words: immigration, illegal immigration, the reasons of immigration, socio-economic characteristics

GİRİŞ

İnsanların yerleşmek ya da belirli bir süre çalışmak amacıyla, gönüllü veya zorlama sonucu bulunduğu ülkeden başka bir ülkeye gitmesine “yurt dışı göç” adı verilmektedir. Yurt dışı göçler ülkeler arasındaki fiziki, beşeri, ekonomik ve siyasal farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Bu faktörler güçlü itme ve çekme dürtüsünü ortaya çıkarmakta ve insanlar yoksul ülkelere, yaşam standartlarının yüksek olduğu zengin ülkelere göç etmektedir. Düşük çalışma ücreti, yoksulluk ve beslenme bozukluğunun bulunduğu yerlerdeki nüfusu, diğer yerlerin zenginlikleri bir miktarda çekmektedir.

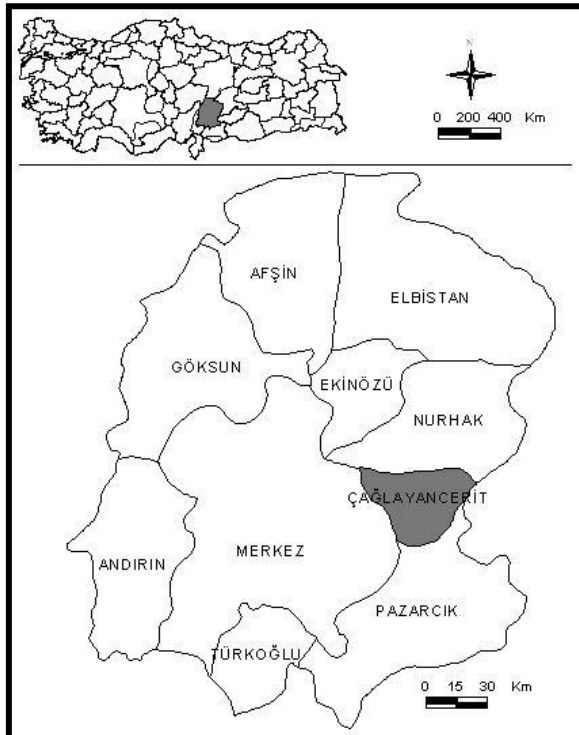
Yurt dışı göçler en bariz olarak II. Dünya Savaşı'ndan sonra dünyanın geri kalmış çeşitli ülkelerinden Batı Avrupa devletlerine doğru yaşanmıştır. II. Dünya Savaşı'nda adeta yıkılan Batı Avrupa ülkeleri savaş sonrasında hızlı bir kalkınma

sürecine girmiş ve büyük oranda insan gücüne ihtiyaç duymuşlardır. Bu ülkeler işgücü eksikliklerini işsizlik oranının yüksek ve ücretlerin düşük olduğu az gelişmiş ülkelere karşılaştırmaya yoluna gitmişlerdir. Batı Avrupa devletlerinin bu istihdam politikasından Türkiye'de yararlanmak istemiş ve ilk iş gücü göçü 1958 yılında yaşanır iken (Mutluer, 2003:35), ilk antlaşma 1961 tarihinde Almanya ile yapılmıştır (Goldberg ve Mourinho, 1996:4). Almanya ile yapılan bu antlaşmayı Avusturya, Belçika, Hollanda, Fransa ve İsveç ile yapılan antlaşmalar izlemiştir.

Bu işçi antlaşmaları sonucunda ülkemizden çok sayıda insan Batı Avrupa ülkelerine işçi olarak gitmiştir. Fakat, 1973 yılında Batı Avrupa ülkelerinde ortaya çıkan ekonomik kriz nedeniyle Türkiye'den işçi alımı durdurulmuştur. Ancak, 1974 yılında Avrupa Birliği üyesi olmayan ülke vatandaşı işçileri için yürürlüğe giren “Aile Birleştirme Yasası'nın”

uygulamaya girmesiyle Türk işçilerinin ailelerini kendi buldukları ülkelere götürme imkânı doğmuş ve bu olay Batı Avrupa ülkelerine yasal göçün başlıca nedeni durumuna gelmiştir (Gürbüz ve diğ. 2003). Bununla birlikte, Aile Birleştirme Yasası bir çok kısıtlamaları da içerisinde barındırdığı için Batı Avrupa ülkelerinde bulunan işçilerin bir kısmı anne, baba, çocuk ve diğer akrabalarını yanlarına almakta zorluklarla karşılaşmışlardır. Batı Avrupa ülkelerinin uyguladığı zorlaştırıcı ve kısıtlayıcı vize tedbirleri nedeniyle işçi yakınları ve diğer insanlar bu ülkelere gitmek için yasal yolların yanında yasal olmayan yolları da denemeye başlamışlardır. Bunun sonucunda Türkiye'den Batı Avrupa ülkelerine "yasa dışı göçler" başlamıştır. Günümüzde Türkiye kaynaklı uluslar arası göç sayısal olarak azalsa da, farklı bir boyut ve nitelik kazanarak devam etmektedir (Mutluer, 2003:2).

Genel anlamda yasa dışı göç, bir kimsenin bir ülkeye izinsiz olarak girmesi veya o ülkedeki kalış süresini ihlâl etmesidir (Select Committee on the European Union, 2002:11). Avrupa Birliği üyesi olmayan ülkelere Avrupa Birliği ülkelerine olan yasa dışı göçler genelde sahte evrak kullanmak, sınırları izinsiz olarak geçmek ve bu ülkelerdeki yasal kalış sürelerini ihlâl etmek şeklinde olmaktadır (Reyneri, 2001:24). Türkiye'den Batı Avrupa ülkelerine yasa dışı göçlerin yaşandığı yerlerden birisi de Kahramanmaraş'ın Çağlayancerit İlçesi'dir (Şekil 1). Kahramanmaraş Emniyet Müdürlüğü Pasaport Daire Başkanlığı'ndan alınan bilgilere göre, Çağlayancerit İlçesi'nden 14003 kişi yurt dışına çıkmak için pasaport almıştır (Çizelge 1). Bunun yanında yaklaşık 10000 kişinin yasa dışı yollardan yurt dışına çıkışı yapıldığı tahmin edilmektedir.

Şekil.1: Çağlayancerit İlçesi'nin Lokasyon Haritası

Amaç ve Yöntem

Bu araştırmanın amacı, Çağlayancerit İlçesi'nden Batı Avrupa ülkelerine olan yasa dışı göçleri analiz ederek, yasa dışı göçlerin nedenlerini ve göç edenlerin sosyo ekonomik özelliklerini tespit etmektir.

Çağlayancerit İlçesi'nden Batı Avrupa ülkelerine olan yasa dışı göçler konusunda her hangi bir veri bulunmadığı için anket yöntemi uygulanmıştır. Çağlayancerit İlçesi'nden yurt dışına yasa dışı yollardan giden 200 kişi'ye 27 sorudan oluşan anket yapılmıştır. Yasa dışı göçlerin yoğun olduğu çalışma alanında yapılan anket sayısı az olmakta birlikte, denek bulmakta sıkıntı çekildiği için anket sayısı sınırlı olmuştur. Buna rağmen, 200 anket resmi istatistiğin hemen hemen hiç olmadığı yasa dışı göçler konusunda bize önemli bir veri temini sağlamıştır. Bu anketlerin yanı sıra, yöredeki kurum, kuruluş, güvenlikten sorumlu Emniyet Müdürlüğü, Jandarma yetkilileri ve yurt dışına gidenlerin akrabalarıyla mülakatlar yapılmıştır. Anket ve mülakat yoluyla elde edilen veriler grafiklere dönüştürülmüş ve analiz edilmiştir.

Çizelge 1. Çağlayancerit İlçesi'nde Pasaport Alanların Sayısı (2002)

Yerleşme	Nüfus	Pasaport Alanların Sayısı
Çağlayancerit	12642	3018
Bozlar Beldesi	1896	974
Boylu	451	-
Bölükdağlar	46	324
Düzbağ Beldesi	9414	8318
Emiruşağı	82	26
Soğukpınar	817	125
Kale	711	93
Küçükcerit	1784	748
Küçüküngüt	906	247
Oruçpınarı	706	59
Zeynepuşağı	124	71
Toplam	29579	14003

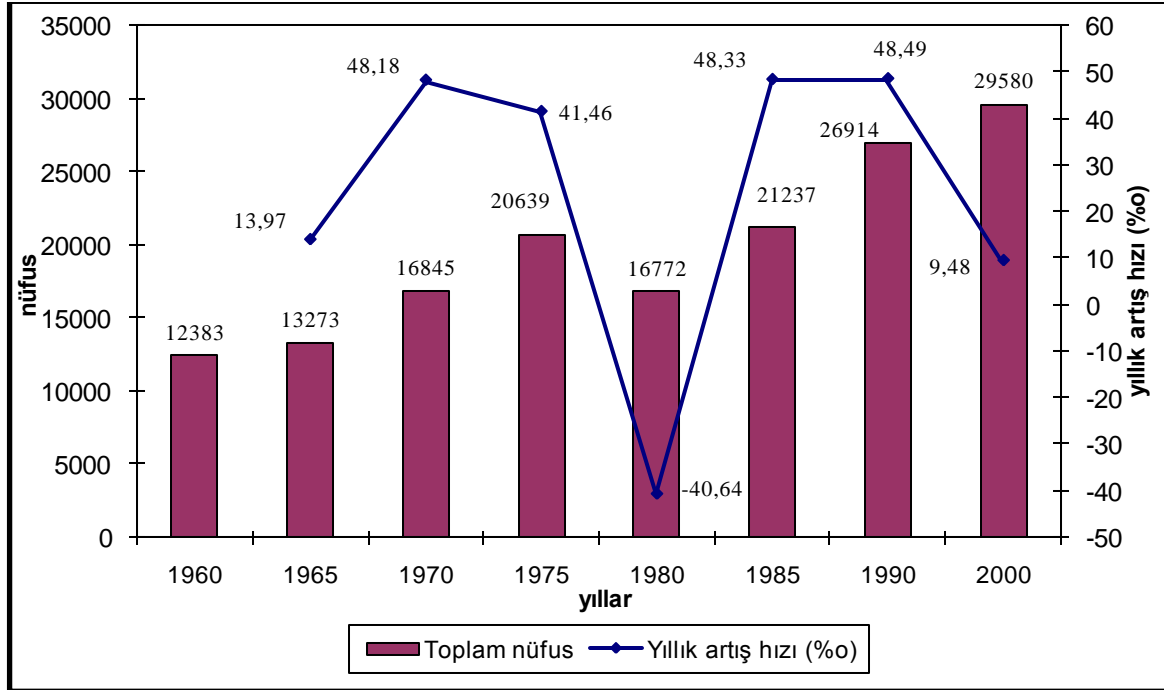
Kaynak: Kahramanmaraş Emniyet Müdürlüğü

Çağlayancerit İlçesi'nin Sosyo-Ekonomik Özellikleri

Ülkemizden yurt dışına işçi göçünün başladığı 1960 yılında Çağlayancerit İlçesi'nin nüfusu 12383 kişidir. İlçenin nüfusu bu tarihten itibaren 1975 yılına kadar devamlı artarak 20639'a yükselmiştir. 1960-1965 döneminde %013.97 olan yıllık artış hızı 1970 de %048.18 ve 1975 de %041.46 olmuştur. 1975-1980 ise döneminde nüfus 3867 kişi azalmış ve yıllık artış hızı %0-40.64'e düşmüştür (Şekil 2). Bu dönemde nüfusun azalmasında yurt dışına göç edenlerin de etkisi olmuştur. Özellikle 1980 öncesinde yaşanan sosyo-ekonomik sorunlar yöreden yurt dışına göç edenlerin sayısını önemli miktarda artırmıştır.

Örneğin bu dönemde en fazla Düzbağ'ın nüfusu azalmıştır ki, bu belde çalışma alanında yurt dışına en fazla göçün olduğu yerleşmedir. Çağlayancerit İlçesi'nin 1980-1985 ve 1985-1990 döneminde yıllık nüfus artış hızı tekrar yükselmiş, 1990-2000 döneminde ise tekrar büyük bir düşüş göstererek %9,48 olmuştur. Buradan da anlaşıldığı gibi, Türkiye

genelinde ve bölgesel ölçekte sosyo-ekonomik durum Batı Avrupa ülkelerine gerçekleşen yasa dışı göçlerde büyük bir etkiye sahiptir. Özellikle sosyo-ekonomik şartların iyileştiği dönemlerde yasa dışı göçler azalmış, bozulduğu dönemlerde artmıştır.

Şekil 2. Çağlayancerit İlçesi'nde Nüfusun Gelişimi (1960-2000)

Çağlayancerit İlçesi 642 km² alana sahip olup, bu alanın ancak %13'ünde (3384 ha) tarım yapılabilmektedir (Furkan, Uslu ve Mungan, 2003:42,50). Buna karşın nüfusun %86,9'u tarım sektöründe çalışmakta ve kişi başına 12 dekar tarım alanı düşmektedir (Dincer ve Özasan, 2004:189). Aynı zamanda tarım sektöründe çalışanların büyük bölümü sosyal güvenlik kapsamının dışında yer almaktadır. İlçedeki bazı veriler kırsal ölçekte değerlendirildiğinde daha kötü koşullar ortaya çıkmaktadır. 1997 Köy Envanteri verilerine göre; toplam arazi miktarı 579423 dekar olup, bunun ancak %4,4'ü (25641 dekarı) ekilen tarla arazisi durumundadır. Buna karşın toplam 1708 kırsal hanenin %88,1'i (1505 kişi) tarım ve hayvancılıkla geçinmektedir. Toplam 12174 olan kır nüfusun, sadece %4'ü (495 kişi) sosyal güvenlik kuruluşlarından yararlanmaktadır (DİE, 2002: 27,28,119).

Çağlayancerit İlçesi sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasında 872 ilçe içerisinde 768. sırada yer almaktadır (Dincer ve Özasan, 2004:120). İlçede ortalama hane halkı büyüklüğü 6,4 olup, nüfus bağımlılık oranı %67,9 dur (Dincer ve Özasan, 2004:189). Fert başına bütçe gelirleri açısından ilçeler arasında en son sıralarda (849. sıra) yer almakta ve gelişmişlik bakımından 768. sırada ve son grupta

(altıncı) yer almaktadır (Dincer ve Özasan, 2004:189,101).

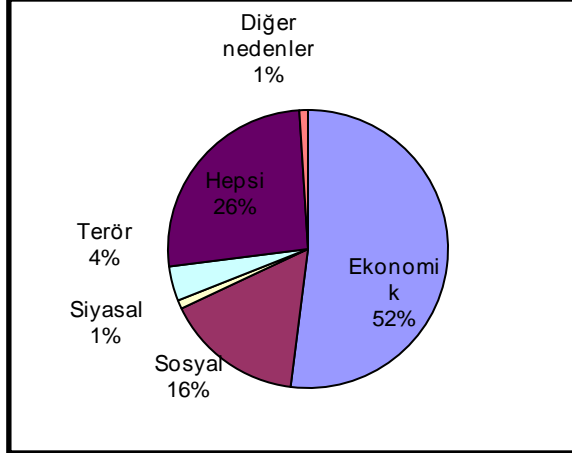
Çağlayancerit İlçesi topografik açıdan çok engebeli ve dağlık bir alanda kurulmuştur. Tarım yapılabilen arazisi az olduğu için kırsal alanda halkın büyük bir kısmı (%73,6) hayvancılıkla geçim sağlamaktadır. Tarımsal faaliyetlerin küçük alanlarda, hayvancılığın ise az sayıda hayvanla genelde mera hayvancılığı şeklinde yapılması ekonomik gelirin az olmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla ekonomik gelir seviyesi çok düşük olan yöre halkının her hangi bir sosyal güvencesi de olmayınca sahadan göç etmeyi hedef olarak belirlemiştir. Batı Avrupa ülkelerine işçi olarak gidenlerin bir müddet sonra izne dönmeleri sonucunda bu kişilere özentisi artmış ve insanların kafalarında yurt dışında çok para kazanılabildiği düşüncesi oluşmuş (Yılmaz, 1992:4) ve bu durum yörede yurt dışı göçlerin artmasına neden olmuştur.

BULGULAR

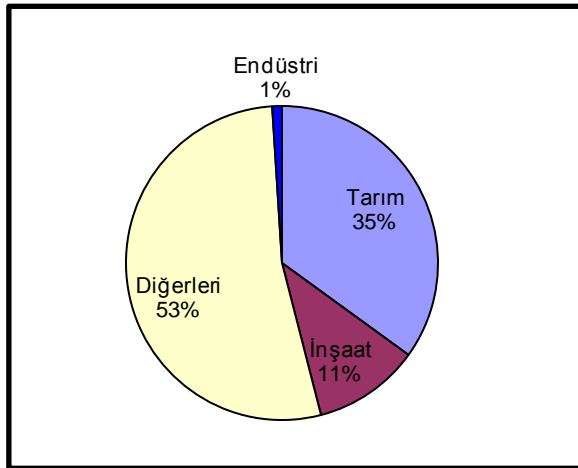
Çağlayancerit İlçesi'nde yapılan anket sonuçlarına göre Batı Avrupa ülkelerine olan göçün en büyük nedeni, ekonomik olmakla birlikte, yörenin sosyo-kültürel yapısı, psikolojik durum ve ülkemizdeki ekonomik istikrarda görülen değişimlerdir. Göç katılanların %52'si ekonomik, %16'sı sosyal, %4'ü terör, %1'i siyasal nedenlerle göç ettiklerini belirtmiştir. Göç etmesinde bu nedenlerin hepsinin

etkili olduğunu söyleyenlerin oranı %26 olup, ekonomik nedenlerle göç edenlerin oranı %78'e çıkmaktadır (Şekil 3).

Ankete göre, Batı Avrupa ülkelerine yasa dışı yollardan göç etmiş olanların yurt dışına çıkmadan

Şekil 3. Yurt Dışı Göçlerin Nedenleri

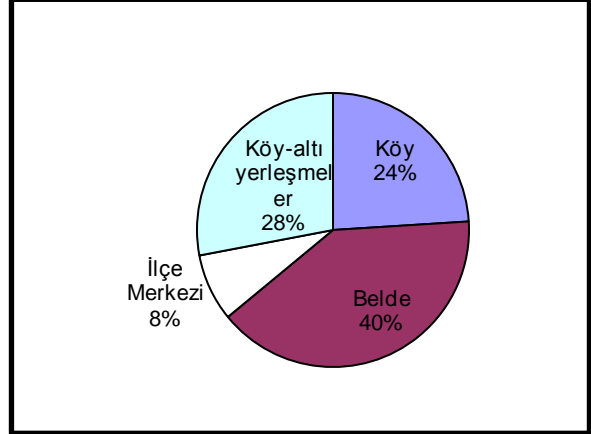
Şekil 4. Yurt Dışına Göç Edenlerin Türkiye'de Çalıştıkları Sektörler

Çağlayancerit İlçe'sinde nüfusun %86.9'u tarım sektöründe çalışmakta ve kişi başına 12 dekar tarım alanı düşmektedir. Göç etmiş olanların %84'ünün arazisi 10 dekardan az, %16'sının ise 10-20 dekar arasındadır. Bütünüyle hanelerin tarımsal arazi miktarı aileyi geçindirebilecek büyüklükte olmayıp, ek olarak yapılan meraya bağlı hayvancılık faaliyetleri Engizek Dağları'nda yaşanan terör olayları nedeniyle olumsuz etkilenmiş ve zaman zaman yaylalara çıkışlar engellenmiştir. Ankete katılmış olanların %84'ü aylık gelirinin 2004 yılı değeri ile 300 YTL'nin altında olduğunu, %16'sı ise 301-500 YTL arasında olduğunu belirtmiştir.

Yasa dışı göçe katılanların %8'i ilçe merkezi, %40'ı belde, %24'ü köy ve %28'i köy-altı yerleşmelerdendir (Şekil 5). Anlaşıldığı gibi göç edenlerin %92'si kırsal yerleşmelerde oturmaktadır. Yerleşme bazında yurt dışına en fazla göç Düzbağ Beldesi'nden olmuştur. Çünkü, yasal yollardan yurt

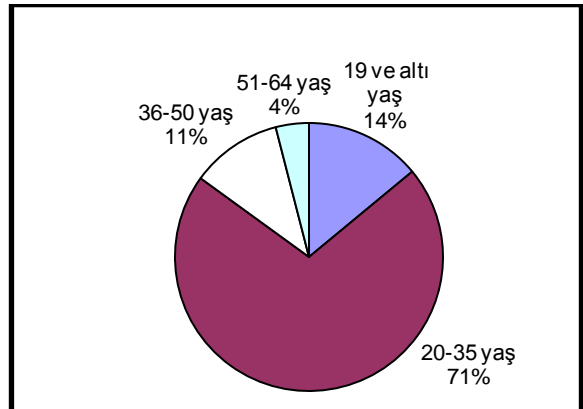
önce %35'i tarım sektöründe, %11'i inşaat sektöründe, %1'i endüstri sektöründe, %53'ü ise iyi tanımlanamayan günlük işlerde çalışmışlardır (Şekil 4).

dışına gidenlerin %59.4'ü Düzbağ Beldesi'ndendir. Bu beldede hemen hemen tüm ailelerin yurt dışında yakınları bulunmakta olup, akrabalık ilişkilerinden dolayı Düzbağ'dan yasa dışı göç edenlerin sayısı fazla olmuştur.

Şekil 5. Yurt Dışına Göç Edenlerin İkamet Ettikleri Yerleşmeler

Yurt dışına yasa dışı yollardan gidenlerin %14'ü 20 yaşından küçük, %71'i 20-35 yaş arasındadır (Şekil 6). Aynı zamanda göç edenlerin %68'i bekar ve %96'sı faal olacak yaştaki nüfustan oluşmaktadır. Bulgular genç ve bekâr olup hareket kabiliyeti fazla olan kişilerin yurt dışına çıkmaya daha meyilli olduklarını göstermektedir.

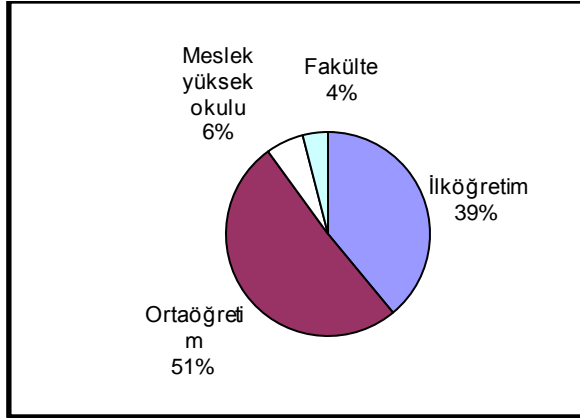
Şekil 6: Yurt Dışına Göç Edenlerin Yaş Yapısı

Yasa dışı göçe katılanların %39'u ilkökulü, %51'i orta öğretim mezunudur (Şekil 7). Bulgular eğitim seviyesi düşük ve işsiz gençlerin genelde yasadışı yollardan yurt dışına gitmeyi tercih ettiklerini göstermektedir.

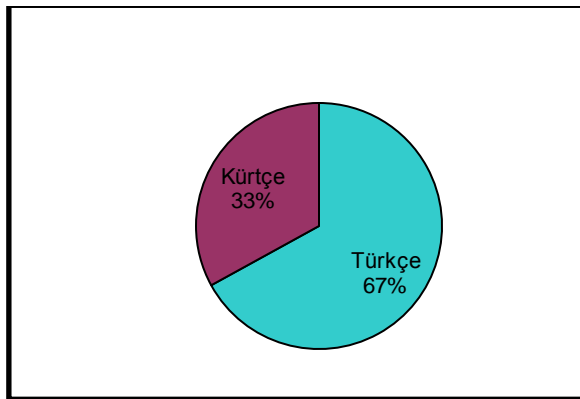
Batı Avrupa ülkelerine yasa dışı yollardan gidenlerin %33'ü ana dilinin Kürtçe olduğunu belirtmiştir (Şekil 8). Çalışma alanında Kürtçe bilenlere göre bu oran çok yüksektir. Bu durum yurt

dışına yasa dışı göçlerde gidilen ülkelerin siyasi tercihlerinin de etkili olduğunu göstermektedir.

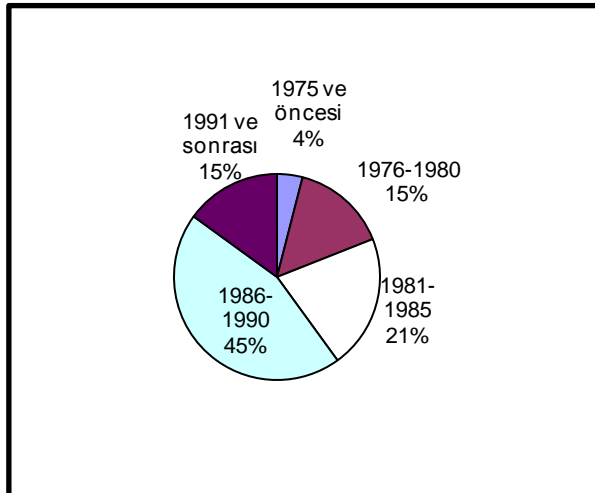
Yurt dışına çıkış yapılan tarihler incelendiğinde; 1975 yılından 1990 yılına kadar yurt dışına gidenlerin sayısında hızlı bir artış görülmekte, 1990 yılından ilçenin yüksek ve engebeli alanlarında yaşanan terör olayları bölgeyi etkilemiş ve yurt dışı göçleri artırmıştır. 1990 yılından sonra sağlanan sosyo-ekonomik istikrar göçlerin tekrar azalmasına neden olmuştur.

Şekil 7. Yurt Dışına Göç Edenlerin Eğitim Durumu

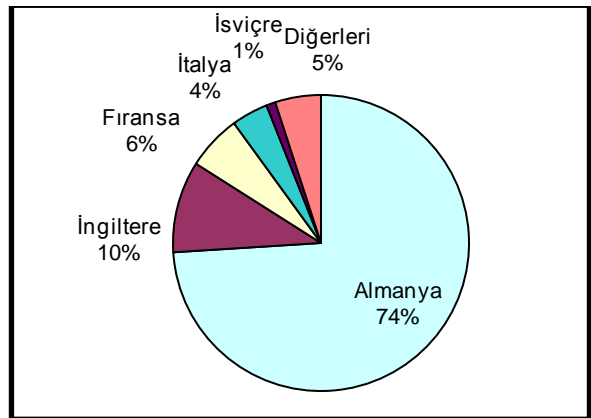
Şekil 8. Yurt Dışına Göç Edenlerin Ana Dili

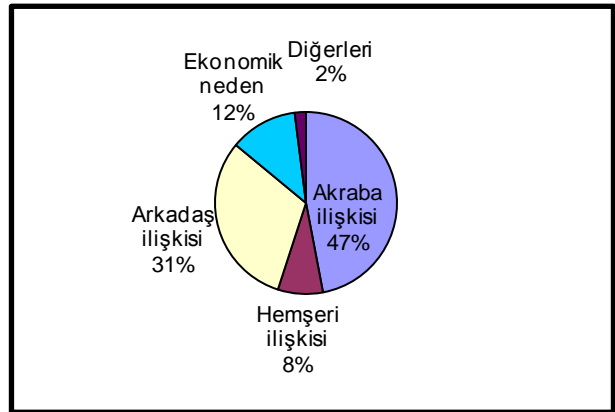
Şekil 9. Yurt Dışına Göç Edilen Yıllar

sonra ise azalmaktadır (Şekil 9). 1970-1980 döneminde Avrupa ülkelerinin uyguladığı vize yönetmeliklerinin esnek oluşu yasa dışı göçlerin azalmasında etkili olmuştur. En çok yurt dışına çıkılan dönem 1986-1990 yılları arasındır. Bu yıllarda

Yasa dışı yollardan yurt dışına gidenlerin en fazla tercih ettiği ülke Almanya'dır. Bu ülkeyi İngiltere, Fransa, İtalya, İsviçre ve diğer Batı Avrupa ülkeleri izlemektedir (Şekil 10). Yasa dışı göç edenlerin gideceği ülkeyi belirlemede akraba (%47), arkadaş (%31) ve hemşeri (%8) ilişkileri etkili faktör olmuştur (Şekil 11). Çünkü, her hangi bir yere yeni gelen bireyin toplumsal ilişkisi ve iş, barınma gibi ihtiyaçları akraba, arkadaş ve hemşeri ilişkileri ile halledilmektedir (Çifçi Yeşiltuna, 1997:444).

Şekil 10. Yurt Dışı Göçlerde En Çok Tercih Edilen Ülkeler

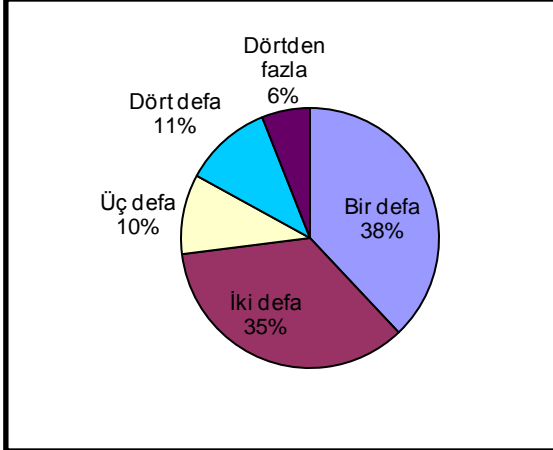

Şekil 11. Yurt Dışına Gidenlerin Gittikleri Ülkeleri Tercih Nedenleri

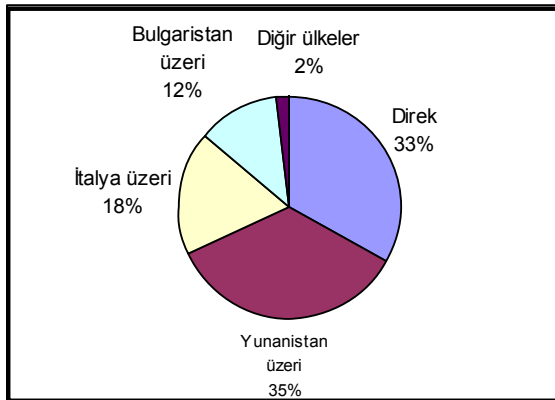
Yasa dışı yollardan yurt dışına gidenlerin %81'i yasal yollardan gitmeyi deneyip de gidemeyenlerden oluşmaktadır. Buradan da anlaşıldığı gibi, yasa dışı göçlerin en büyük nedeni Batı Avrupa devletlerinin sıkı vize uygulamalarıdır. Yasa dışı yollardan yurt dışına gidenlerden ancak %38'i ilk denemesinde çıkış yapabilmemiş, %62'si ise birkaç kez denedikten sonra gidebilmiştir (Şekil 12).

Yasa dışı yollardan yurt dışına çıkanların %33'ü direk olarak bu ülkelere gitmiştir. Diğerleri ise geçiş

ülkesi olarak Yunanistan (%35), İtalya (%18) ve Bulgaristan (%12) başta olmak üzere diğer bazı Balkan ülkelerini kullanmıştır (Şekil13). Geçiş ülkesi olarak en fazla Yunanistan'ın kullanılmasının nedeni; hem komşu ülkemiz olup illegal yollardan geçişlerin

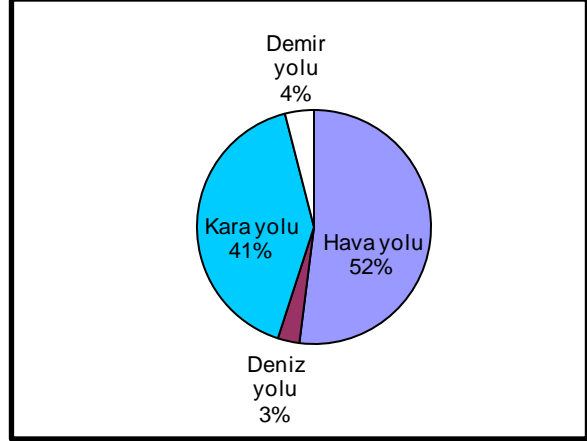
Şekil 12. Yurt Dışına Gitmeyi Deneme Sayısı

Şekil 13. Yurt Dışına Gitme Güzergahları

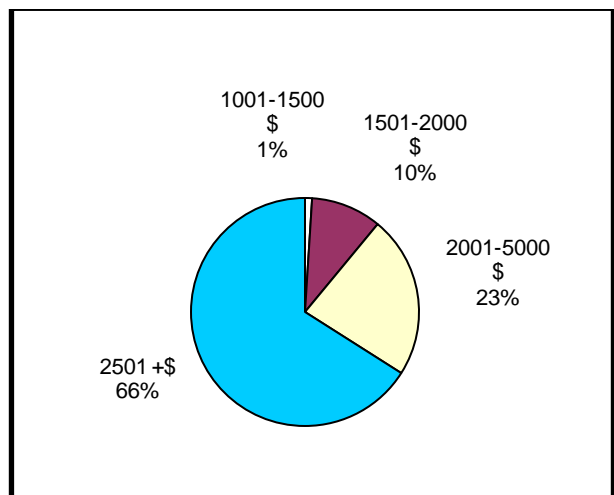
Ankete göre, yurt dışına yasa dışı yollardan çıkışların %52'si hava yolunu, %41'i kara yolunu, %4'ü demir yolunu ve %3'ü deniz yolunu kullanmıştır (Şekil 14). Bu durum yasal olmayan yurt dışına çıkışların kaçak yollardan ziyade, evrakta sahtecilik yaparak (bir başkasının evrakını kullanma, sahte evrak düzenleme vb), hava yoluyla doğrudan gidilmek istenen ülkeye giriş yapıldığını göstermektedir.

mümkün olması, hem de Avrupa Birliği ülkesi olduğu için buradan sonra diğer Avrupa Birliği ülkelerine daha kolay gidebilmesidir.

Şekil 14: Yurt Dışına Gitmede Kullanılan Ulaşım Yolları

Yasa dışı yollardan yurt dışına çıkanların %34'ü 2500 dolardan daha az harcama yaparken, %66'sı 2500 dolardan daha fazla harcama yapmıştır (Şekil 15). İnsanların bu kadar yüksek ücret karşılığında yurt dışına çıkma istekleri bu konuda yasa dışı şebekelerin doğmasına neden olmuştur. Yöredeki vatandaşların bir kısmı insan kaçakçılığı yapan bu şebekelere yüksek miktarda paralar ödeyerek direkt olarak gitmek istedikleri ülkelere gidebilmektedir. Bunun yanında binlerce insan daha iyi yaşam koşullarına sahip olabilmek için düşüktükleri yollarda amaçlarına ulaşmadan bir geminin havasız odalarında, bir tır konteynırında ya da denizde boğularak hayatlarını kaybetmektedir.

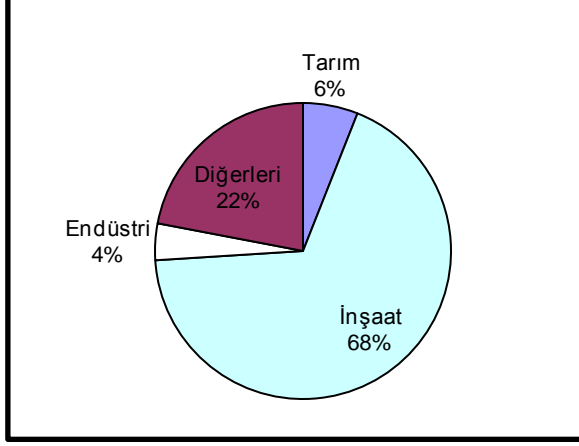

Şekil 15. Yurt Dışına Gitmek İçin Harcanan Masraf

Yasa dışı yolla yurt dışına göç edenler gittikleri ülkelerde %68'i inşaat sektöründe, %6'sı tarım sektöründe, %4'ü endüstri sektöründe, %22'si ise iyi tanımlanmamış günlük işlerde çalışmaktadır (Şekil.16). Batı Avrupa ülkelerine yasa dışı yollardan

gidenler daha ziyade eğitimsiz kişiler olduğu için bu ülkelerinde işsizlik sorunu yaşamakta ve daha ziyade inşaat vb gibi işlerde çalışmaktadırlar.

Ülkelerde Çalıştığı Sektörler

Şekil 16. Yurt Dışına Göç Edenlerin Gittiği

SONUÇ

Avrupa ülkeleri ihtiyaç duydukları dönemlerde az gelişmiş ve ücretlerin düşük olduğu ülkelere insanları ülkelere davet ederken, ihtiyaçları bittikten sonra yenilerini istememişler ve ülkelerindeki göçmen işçilere de ikinci sınıf muamelesi yapmaya başlamışlardır.

Bu uygulamaların sonucunda Çağlayancerit İlçesi'nden Batı Avrupa ülkelerine binlerce insan yasa dışı yollardan göç etmiştir. Hâlâ yöre halkının büyük çoğunluğu göç etme arzusunda olup, bu yolda önemli miktarda paralar harcanmaktadır.

Yasa dışı yollardan yurt dışına gidenlerin çoğunluğu geçimini tarım ve hayvancılık faaliyetlerinden sağlayan kırsal kesim insanlarıdır. Tarım alanlarının az olduğu ilçede insanların hayat standartları düşüktür. Yörede ekonomik nedenlerin yanında sosyal, kültürel, psikolojik ve siyasal faktörler de yurt dışına göçlerde etkili olmaktadır.

Yasa dışı göçlere eğitim seviyesi düşük, genç ve bekâr gençler daha çok rağbet etmektedir. Yasa dışı göç edenlerin büyük çoğunluğu akraba ve tanıdıklarının olduğu Almanya, İngiltere, Fransa gibi ülkeleri tercih etmektedirler. Büyük oranda sahte evrakla, hava yolu ile direk olarak gitmek istenilen ülkelere gidilmektedir. Bunun yanında geçiş ülkesi olarak büyük oranda Avrupa Birliği üyesi ve sınır komşumuz olan Yunanistan kullanılmaktadır.

Yasa dışı yollardan Batı Avrupa ülkelerine gidenler yasal olmayan şebekelere önemli miktarda ücret ödemektedirler. Aynı zamanda göç edenler daha ziyade eğitim seviyesi düşük, her hangi bir mesleği olmayanlardan oluştuğu için gittikleri ülkelere de işsizlik sorunu yaşamaktadırlar.

Çağlayancerit İlçesi'nden yurt dışına olan yasa dışı göçler genel manada coğrafi özelliklerden kaynaklanan tarım arazilerinin azlığı, işsizlik, gelir dağılımındaki dengesizlikler, akrabalık-hemşerilik ilişkileri, sosyo-psikolojik faktörler ve ekonomik istikrarın bozulmasından kaynaklanmaktadır. Aynı zamanda dünyada hızlı bir şekilde yayılan küreselleşme politikaları yurt dışı göç olayını tetiklemektedir. Çalışma alanından yurt dışına olan yasa dışı göçlerin yönü Avrupa ülkelerine doğrudur. Oysa Avrupa ülkeleri yeni girişleri önleme ve ülkelerindeki Türk iş gücünü geri gönderme politikaları üretmeye çalışmaktadır. Bu politikaların aksine çalışma alanından bir çok Türk vatandaşı Avrupa ülkelerine çeşitli yollardan giriş yapmaktadır.

Her şeye rağmen yurt dışı göçler ülkemizdeki işsizler için bir iş kapısı olmuştur. Dolayısıyla bu konu ele alınırken getiri ve götürüleri göz ardı edilmemelidir. Yasa dışı göçün nedenlerinin daha detaylı olarak ortaya konması ve bu konuya ilişkin çözüm önerilerinin üretilmesi gerekmektedir.

KAYNAKLAR

- Çifçi Yeşiltuna, D., (1997), "Hemşehri Derneklerinin İçerdiği İletişimin Yapısı", **Toplum ve Göç, II. Ulusal Sosyoloji Kongresi (20-21-22 Kasım 1996), DİE Yayın No:2046, Sayfa:441-449**, Ankara.
- DİE, (2002), **1997 Köy Envanteri 46-Kahramanmaraş**, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayın No:2575, Ankara.
- Dincer, B., Özaslan, M., Kavasoğlu, T., (2003), **İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (2003)**, Devlet Planlama Teşkilatı Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Dincer, B., Özaslan, M., (2004), **İlçelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması (2004)**, Devlet Planlama Teşkilatı Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Furkan, M., Uslu, S., Mungan, A., (2003), **Kahramanmaraş Tarım Master Planı**, Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, Kahramanmaraş Tarım İl Müdürlüğü, Baskı:Selçuk Ofset, Kahramanmaraş.
- Goldberg A., Mourinho D., And Kulke U., (1996), **Labour Market Discrimination Against Foreign Workers in Germany**, International Migration Papers 7, ILO, Geneva.
- Gürbüz, M., Karabulut, M., Sandal, E.K., (2003), "Türkiye'den Yurt dışına Yasa Dışı Göçler: Pazarcık (Kahramanmaraş) Örneği", **Marmara Coğrafya Dergisi, Sayı:8, Sayfa:35-52**, İstanbul.
- Mutluer, M., (2003), **Uluslar arası Göçler ve Türkiye**, Çantay Kitabevi, İstanbul.
- Reyneri, E., (2001), **Migrants' Involvement in Irregular Employment in the Mediterranean Countries of the European Union**, International Migration Papers 41, ILO, Geneva.
- Select Committee On The European Union, (2002), **A Common Policy on Illegal Immigration**, Session 2001-02, 37th Report, Authority of the House of Lords, London.
- Yılmaz, C., (1992), **Batı Avrupa Ülkelerinde Çalışan Türk İşçilerin Türkiye'de Kırsal Kesim ve Şehirleşme Üzerine Etkileri**, İst. Üniv. Sos. Bil.Enst. Beşeri ve İktisadi Coğrafya Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

A Theoretical Survey on the Relationship between Foreign Direct Investment and Trade

Rahmi ÇETİN

Arş. Gör. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü.

ABSTRACT: Both traditional and new trade theories emphasize that foreign direct investment (FDI) can be either substitute or complement to trade flows, depending on the assumptions made and the characteristics of host (investment-recipient) countries. Similarly, FDI theories suggest that foreign investment and trade flows can be either substitutive or complementarity to each other, depending on the stages of the life of a new product (Vernon's product life cycle theory) and types of investment (Dunning's eclectic paradigm). The aim of this work is to present a comprehensive review of the existing theoretical literature on the relationship between FDI and trade.

Key words: FDI, Multinational Firms, and International Trade.

Doğrudan Yabancı Yatırım ve Dış Ticaret Arasındaki İlişkileri İnceleyen Teorik Çalışmalar

ÖZET: Geleneksel ve yeni ticaret teorileri, varsayılan hipotezlere ve yabancı yatırımı çeken ülkelerin yapılarına bağlı olarak ticareti ikame etme yada tamamlayıcı bir etkiye sahip olabilir. Benzer bir biçimde, doğrudan yabancı yatırım teorilerine göre, doğrudan yatırımlar ve ticaret arasında ürünün yaşam sürecinin basamaklarına (Vernon'un ürün yaşam süreci teorisi) ve yatırımın türüne (Dunning'in eclectic paradigması) bağlı olarak ikame yada tamamlayıcı bir ilişki söz konusudur. Bu çalışmanın amacı FDI ve ticaret arasındaki ilişkiyi açıklayan teorik çalışmaların etraflı bir gözden geçirmektir.

Anahtar Kelimeler: Yabancı Doğrudan Yatırım, Çok Uluslu Şirketler ve Uluslararası Ticaret.

INTRODUCTION

Foreign direct investment inflows have steadily increased since the Second World War and have had a tendency to rise faster than world trade since the 1960s. However, theories that address the relationship between FDI and trade were not developed until the early 1970s, although the share of trade accounted for by multinational enterprises (MNEs) increased significantly in developed countries. For example, 62 per cent of all manufacturing exports from the US and 34 per cent of all manufacturing imports to the US in 1970 were carried out by the MNEs (Helpman, 1984). The literature on FDI-trade linkages for developing countries became much more important in the early 1980s since many developing countries, faced with huge foreign debts, saw foreign investment as the only way to pay back their debts through expanding their export capacity.

The main objective of this study is to review the literature on FDI-trade relationships. The theoretical literature can be divided into three groups. The first group consists of traditional trade theories where factor movements (or capital movements) and trade flows are shown to be either substitutes or complementary to each other. Mundell (1957) develops the earliest model where factor movements and trade flows are complete substitutes for each other once the assumption of international factor immobility is relaxed. Later trade theories, such as Purvis (1972) and Kojima (1973, 1978, and 1982) demonstrate complementarity between factor movements and trade flows by violating the assumption of identical production technologies introduced by the Heckscher-Ohlin-Samuelson (H-O-S) model.

The second group, called FDI theories hereafter, explains the linkages between FDI and trade flows at a microeconomic level since they are derived from the theory of the multinational firm. Two streams of FDI theories, namely the product cycle theory of Vernon (1966) and the eclectic paradigm of Dunning (1993), are particularly important on this issue. The first one is a dynamic approach and identifies the relationships between FDI and trade on the basis of a product life cycle while the second one distinguishes between different types of FDI according to the different objectives of MNE involvement in host countries, in order to understand how FDI affects trade patterns of both home and host countries.

The third and final group, called 'new' trade theories, developed from the early 1980s onwards to explain the fact that much international trade and FDI actually took place between developed countries that had similar factor endowments and that much of this trade was intra-industry in nature (Julius, 1990; Hummels and Stern, 1994). Unlike the conventional trade models, new trade models (Helpman 1984, 1985; Helpman and Krugman 1985; Markusen 1984, 1995, 2000) introduce product differentiation and returns to scale into the issue of MNEs in international trade.

The paper is organised as follows. Section two deals with the character of FDI-trade relations in the context of traditional trade theory. The third section reviews FDI theories, namely the product cycle theory and the eclectic paradigm. Section four explores the linkages between FDI and trade in terms of 'new' trade theories. The last section summarises the main findings.

TRADITIONAL TRADE THEORIES

Heckscher and Ohlin developed a new classical approach to international trade. Many elaborations of the model were provided by Samuelson thus the model is known as the Heckscher-Ohlin-Samuelson (H-O-S) model or the factor proportion theory. The earliest trade theory considered *labour* as the only factor of production and assumed that the productivity of labour varies across countries. This, in turn, explains international trade between countries. The H-O-S model extended this model by incorporating *capital* as the second factor of production. According to the H-O-S model, international differences in factor endowments are seen as the basis for comparative advantage and trade. Therefore, a country will export a good that uses the abundant factor intensively in its production. This is because the relatively abundant factor will have relatively low price. Goods and services which utilise the relatively low-priced factor intensively will have relatively low prices as well. Thus, a nation will have a comparative advantage in those goods and services that use the nation's abundant factor of production intensively³.

However, this theory fails to account adequately for certain features of contemporary international trade, especially between developed countries with similar factor endowments. Such trade is intra-industry in nature and involves both exports and imports of differentiated products within a single industry. Recent theories explain this two-way trade in terms of imperfectly competitive firms producing under conditions of increasing returns to scale. Attention has also focussed on the increased mobility of factors through multinational enterprises. In this section, we will examine critically those theories that are derived from the H-O-S model.

Mundell's Substitute Model

The H-O-S model of international trade emphasises the importance of factor endowments on trade flows between countries. In the context of the H-O-S model, a country tends to specialise in the production of goods whose production involves intensive use of its abundant factors of production. As a result, a country gains from trade by exporting goods in which it has a comparative advantage and by importing goods in which it has a comparative disadvantage. Ohlin (1933) stressed that free trade tends to equalise factor prices between two countries even in the absence of factor movements; and factor movements results in factor-price equalisation even in

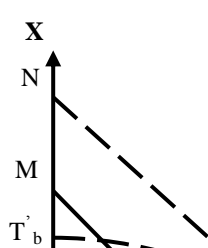
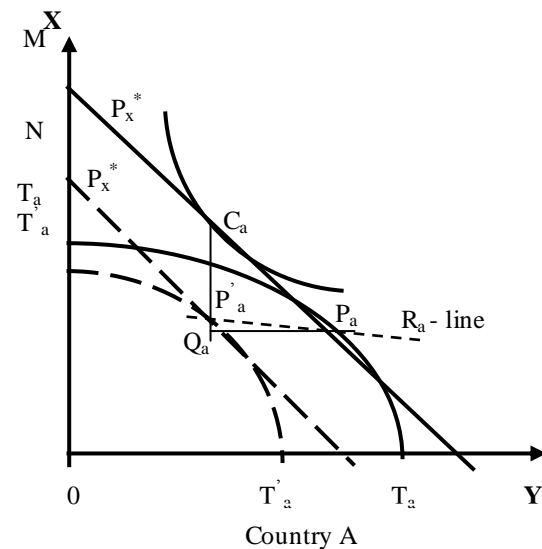
³ This theory consists of many theorems and assumptions, including the factor price equalisation theorem, identical production technique, no specialisation, perfect competition and full employment, no barriers to trade, no transportation cost, constant return to scale, and no factor intensity reversal.

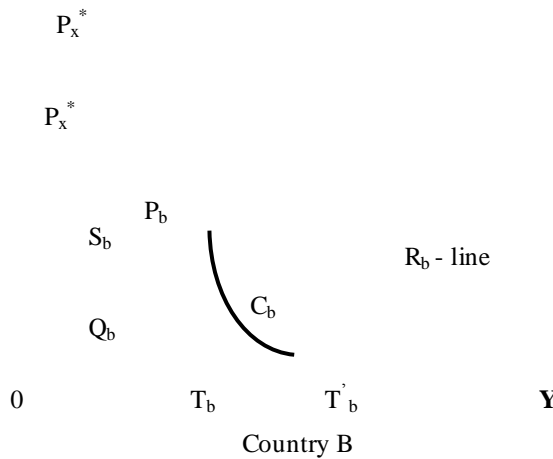
the absence of commodity trade between two countries.

Based on Ohlin's work, Mundell (1957) demonstrated the perfect substitutability between international trade and factor movements. Under certain restrictive assumptions, such as zero transport costs, identical production technologies and no factor intensity reversals, he argued that free trade tends to equalise commodity prices and, even when factors are immobile between two countries there is a tendency toward factor-price equalisation. However, if one country imposes a tariff on the imported good, commodity trade on its own cannot equalise factor prices between the two countries.

In this case, the factor prices can only be equalised by factor movements between the two countries and this in turn will result in commodity-price-equalisation. With the commodity prices being equalised by factor movements, all trade will cease. Therefore, according to the traditional trade theory, trade and capital movements are substitutes since an increase in trade barriers stimulates factor movements while an increase in restrictions to factor movements stimulates trade. Such a relationship between trade and capital movements is illustrated in Figure 1.

Figure 1: Complete Substitution between FDI and Trade Flows

Source: Kojima, 1975, Figure 1a and 1b.

Assume two countries, A and B, two goods, X and Y, two factors of production, capital and labour, which are homothetic in both countries and easily transferable among industries within one country. Countries are assumed to have identical preferences and identical production technologies with constant returns to scale. Goods are assumed to have different factor intensities in their production. There are no transport costs and no market distortions in the world economy. The crucial assumption of the model is that the two countries have different factor endowments; but each country produces both X and Y and no pure specialisation arises after free trade.

Let country A be capital-abundant relative to country B. The production of Y requires capital-intensive techniques, therefore it is produced in country A and sold to country B, while country B specialises in the production of X, which involves labour-intensive techniques, and sells to country A.

In Figure 1, for expositional convenience, some community indifference curves are not drawn. $T_a T_a$ and $T_b T_b$ with a solid line represent initial production possibility frontiers (PPFs) for country A and B respectively. Under free trade, country A and B produce both goods X and Y at point P_a and P_b respectively where the PPFs are tangential to the international price line (P_x^*), while they consume both goods X and Y at point C_a and C_b respectively. The two countries trade these goods since they can achieve a higher level of welfare at the internationally determined prices ratio. Assuming the case of no trade barriers between the two countries, country A exports $P_a Q_a$ of good Y and imports $Q_a C_a$ of good X, whereas correspondingly country B exports $Q_b P_b$ of good X and imports $C_b Q_b$ of good Y. In other words, since $Q_a C_a P_a$ and $P_b Q_b C_b$ are identical triangles, trade between the two countries will be in equilibrium. As the free trade equilibrium is achieved, factor prices are equalised internationally implying that marginal product of capital is the same in both countries. Even

if we allow capital mobility, no movement would take place and equilibrium would remain the same.

Suppose now that country B decides to protect its industry from outside competition and imposes an import tariff on good Y. Clearly, this will increase the price of good Y in country B relative to the price of good Y in country A and this eventually will create higher returns to capital in country B relative to country A. Assuming that there are no barriers to capital movements between the two countries, companies from country A find it more beneficial to invest in country B rather than exporting good Y to that country. In this case, the PPF of country B expands to $T'_b T_b$ while the PPF of country A reduces to $T'_a T_a$, reaching new equilibrium productions at P'_a and P'_b respectively. So, Rybczynski lines⁴ for both countries are drawn from the initial equilibrium production points to the new equilibrium production points.

Both R_a and R_b lines are parallel to each other and result in identical triangles, $P'_a Q_a P_a$ and $P'_b S_b P_b$, meaning that a decrease in the production of good Y in country A is compensated by an increase in the production of good Y in country B. On the other hand, a decrease in the production of good X in country B is compensated by an increase in the production of good X in country A. If interest payments are made to country A, which are equal in value to the marginal product of capital inflow ($P_b P'_b$), income in both countries will be the same as before the capital flows are undertaken. Hence, the capital movements work as a complete substitute for commodity trade.

Although the model is very abstract, it has explored a special case where trade and factor movements are perfect substitutes, when trade is explained by differences in factor endowments. As mentioned earlier, the model is based on certain assumptions that are not valid today. The real world is characterised by economies of scale, differences in production technologies and consumer preferences, non-homogeneous factors of production, positive transport costs, etc. If any of these assumptions are relaxed, the extreme results suggested by the model would become invalid. Nevertheless, the model can still provide a possible explanation for some capital movements and trade flows between developed and developing countries, where trade is largely based on factor endowments.

Purvis' Complementarity Model

In contrast to Mundell's perfect substitute model, Purvis (1972) proposed a model where international

⁴ Rybczynski's theorem states that given the prices of goods, an inflow of capital leads to an increase in the level of production of the good which uses capital relatively intensively, and a decrease in the level of the production of the good which uses labour relatively intensively.

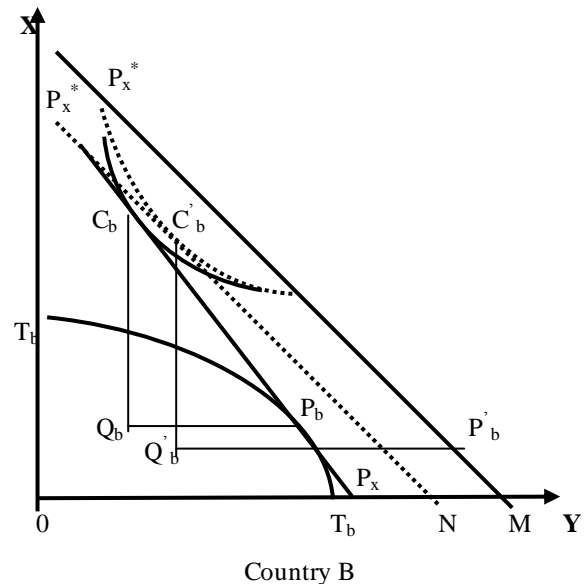
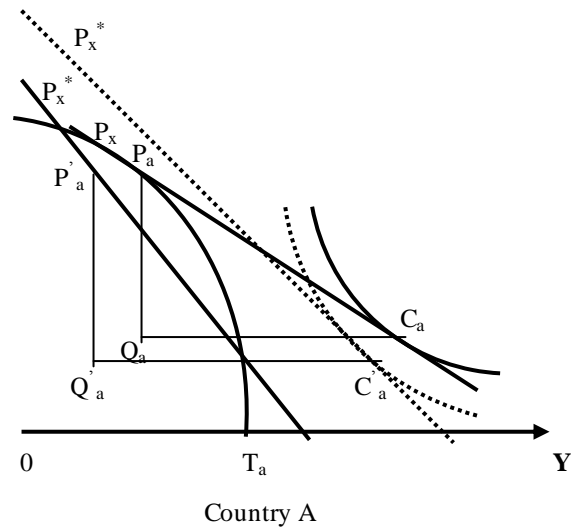
X
N
M
T_a

capital movements are complementary to commodity trade. According to his model, a sufficient condition for this complementarity is that the initial capital outflow generates an excess demand for imports and an excess supply of exportables at constant terms of trade. In other words, if FDI is complementary to commodity trade, it creates and/or expands the opportunity to import one product and to export the other. On the other hand, if FDI reduces or eliminates the opportunity to import one product and to export the other, this type of FDI substitutes for commodity trade. Purvis obtains such complementarity between product trade and capital movements by assuming different production functions between two countries.

Again, consider the model of two countries, A and B, which produce two goods, X and Y, with two factors of production, capital and labour. Country A is assumed to be capital-abundant relative to country B. Good Y is capital-intensive relative to good X. As in the case of Mundell's perfect substitute model, no transport costs, no economies of scale, and no market distortions are allowed. Both countries are assumed to have similar factor endowments, which exclude the possibility of the H-O-S type of trade between the two countries. In Figure 2, $T_a T_a$ and $T_b T_b$ represent initial PPFs for country A and B respectively. For simplicity, the second PPFs are omitted. P_x and P_x^* indicates commodity price lines before and after capital outflows from country A to B. Initially, country A produces at P_a and consumes C_a while country B produces at P_b and consumes at C_b . Therefore, country A will export $P_a Q_a$ of good X and import $Q_a C_a$ of good Y whereas country B will export $Q_b P_b$ of good Y and import $C_b Q_b$ of good X.

Assume that country B has comparatively higher capital productivity in good Y than in good X as compared with the same relationship in country A. If there are no barriers to capital movements between two countries then, capital starts to flow from country A to country B until the marginal productivity of capital is equalised between the two countries. After the capital movements, the production frontier for country A contracts while it expands for country B, reaching new equilibrium production points at P'_a and P'_b , respectively. The new price line (P_x^*) is steeper since the price of good X increases in country A, while the new price line (P_x^*) becomes flatter since the price of good X falls in country B. The new equilibrium consumption points at C'_a and C'_b , will be reached after interest payments (NM) are made to country A. As can be seen from the figures below, after the capital movements the volume of trade gets larger between the two countries. Thus, FDI works as a complement to commodity trade.

Figure 2: Complementarity between FDI and Trade Flows

The complementarity relationship between FDI and commodity trade argued by the present model contradicts the H-O-S model of trade, since the capital-abundant country A exports the labour-intensive good X and imports the capital-intensive good Y from the labour-abundant country B. Purvis himself realised this contradiction and suggested that country A must have a strong technological advantage in the production of good X. Kojima (1975) totally disagrees with such an explanation of complementarity and suggests that capital movements are complementary to commodity trade if capital flows from a comparatively disadvantaged industry of country A to a comparatively advantaged industry of country B. In this case, the capital-abundant country A will export more capital-intensive goods while the labour-abundant country B will export more labour-intensive goods, after the initial capital flows to country B. This argument will be further explored in the next section.

Kojima Hypothesis

Kojima (1973, 1975, and 1982) further developed the Mundell and Purvis models and specified the conditions for FDI to be a substitute for or complement to commodity trade. He played a pioneering role in developing a systematic macroeconomic approach to FDI and integrating FDI with trade theory. In order to explain the link between FDI and trade, Kojima (1975) distinguished FDI from international money capital movements and argued that FDI involves not only the transfer of money capital, but also the transfer of technology and managerial skills from advanced industrial countries to developing countries. In addition, foreign investment transplants superior production technology into developing countries through training labour, engineers, and managers. In order to identify the type of industry into which FDI can easily transfer technology and improve the productivity of the developing host country, he argued that the smaller the technological gap between the investing and host countries, the easier it would be to transfer technology and improve the productivity of the host country. In other words, the transfer of technology to the host country in labour-intensive and low technology industries such as textiles is relatively easier than the transfer of technology in capital-intensive and high technology industries such as electronics.

The core of his theory was that FDI should be undertaken by the investing country's marginal industries, namely, those in which the investing country was losing comparative advantage while the host country was gaining comparative advantage. In the light of this hypothesis, Kojima made a distinction between Japanese and US FDI. The former was originated in labour-intensive and resource-based industries in which Japan was losing comparative advantage while the latter originated in R&D intensive industries in which the US was gaining a comparative advantage. The motivation for Japanese FDI was also quite different from that of US FDI. The former was motivated by increases in production costs in the home country while the latter was motivated by the possession of certain monopolistic firm-specific advantages, such as patents and superior knowledge (Kojima and Ozawa, 1984).

Another important contribution of Kojima's theory was that Japanese-type FDI was trade-oriented and welfare increasing since it complemented Japan's comparative advantage position. On the other hand, US-type FDI was anti-trade-oriented and welfare decreasing since it displaced the US comparative advantage position. In other words, Japanese-type FDI expanded exports from the host developing country while US-type FDI resulted in import-substitution for the host developing country. The model of trade-oriented FDI is based on two propositions: (1) "Countries gain from trade and maximize their

economic welfare when they export comparatively advantaged goods and import comparatively disadvantaged goods; (2) Countries gain even more from expanded trade when superior entrepreneurial endowments are transferred through multinational corporations from the home countries' comparatively disadvantaged industries in such a way as to improve the efficiency of comparatively advantaged industries in the host countries" (Kojima and Ozawa, 1984: 6).

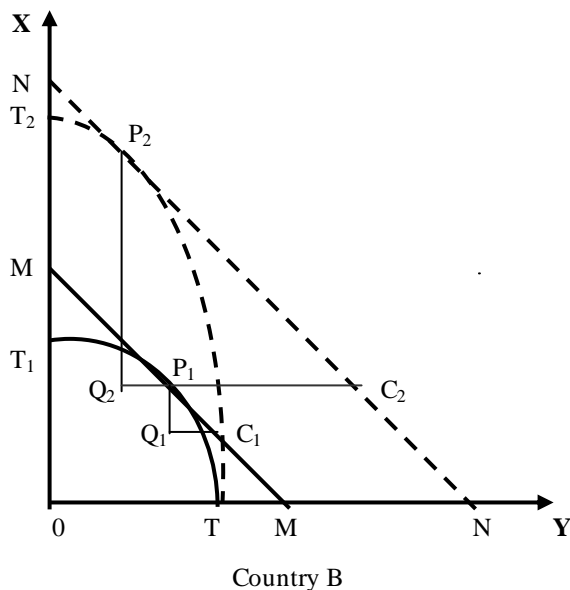
A model of comparative investment profitability is constructed by Kojima (1973) in order to establish a link between a country's outward FDI and its comparative advantage position. In this model, it is argued that a firm in a comparatively disadvantaged industry can make a higher rate of profit abroad than from an alternative investment project at home. On the other hand, a firm can make a higher rate of profit at home than abroad if it is operating in a comparatively advantaged industry. To illustrate this, let us assume that x_d and y_d denote the profit rates for x and y industries at home respectively, while x_f and y_f denote the profit rates for x and y industries abroad respectively. Also assume that the profit rates are the same; say 10 per cent, for the two industries at home; while the profit rates are 12 per cent and 5 per cent for the x and y industries abroad. According to Kojima's comparative profitability, $x_f y_f > x_d y_d$ if the home country has a comparative advantage in the y industry. Then, firms in the y industry would invest at home while those in the x industry would invest abroad. However, Lee (1990) criticised this principle and demonstrated that a firm's investment decision was not based on the comparative investment profitability, as defined above, but on a comparison of absolute profit rates. To illustrate this point, suppose that $x_f = 6$ per cent, $y_f = 2.5$ per cent, and $x_d = y_d = 10$ per cent. Here the same comparative profitability was obtained as in Kojima's example but firms in neither industry would invest abroad since they could get a higher profit rate at home.

A Model of Trade-Oriented and Anti-Trade-Oriented FDI

Trade creation effect of FDI in the host country is illustrated in Figure 3. Assume that country B is labour-abundant and has a comparative advantage in the production of the labour-intensive good X as in the case of Figure 2. TT_1 indicates the initial PPF for country B. For simplicity, community indifference curves are not drawn here. The initial production and consumption points, P_1 and C_1 , are determined by the international commodity price line MM . At this point, country B exports Q_1P_1 of good X and imports Q_1C_1 of good Y. After the introduction of superior production techniques through FDI in the X-industry of country B, the initial PPF shifts to TT_2 . We assume both countries are small so that international commodity prices are exogenously determined. Thus, the new international commodity price ratio shifts

right to NN where the new production and consumption equilibrium points, P_2 and C_2 respectively, are determined. The production of good Y decreases in country B, since the technological knowledge brought into the X-industry has no spillover effects on the technology of Y-industry. As far as the FDI-trade relation is concerned, FDI in country B expands the exports of good X, due to the replacement of inferior production techniques with superior ones. Figure 3 shows this trade creation process through trade triangles, $C_1Q_1P_1$ and $C_2Q_2P_2$, the latter being larger than the former. This type of FDI is called trade-oriented or Japanese-type FDI. It is assumed here that even if some payments (e.g., royalty, know-how fees, dividends, and profits, etc.) are made to country A, country B can still export more of good X and import more of good Y than it used to prior to receiving the FDI.

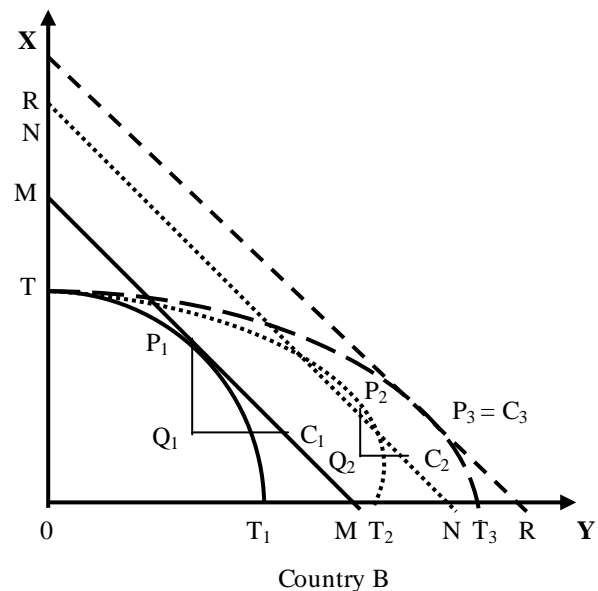
Figure 3: A Trade-Oriented Model of FDI

In contrast, trade substitution occurs when technological and entrepreneurial endowments are transferred into the Y-industry of country B, where there is no comparative advantage. Such a case is illustrated in Figure 4. The initial PPF for country B is represented by TT_1 and the initial production and consumption points are P_1 and C_1 respectively. At this point, country B exports Q_1P_1 of good X and imports Q_1C_1 of good Y. After the introduction of superior production techniques through FDI in the Y-industry of country B, the PPF shifts to TT_2 . Since the international prices of both goods are set exogenously, the international commodity price line shifts right to NN where the new production and consumption equilibrium points, P_2 and C_2 respectively, are determined. As can be seen from Figure 4, the production of comparatively disadvantaged good Y expands, while the production of comparatively advantaged good X contracts for country B. However,

the extent to which good Y expands is assumed to be less than the expansion of good X in the case of trade-oriented FDI. This is largely because the technological knowledge brought by FDI into the Y-industry has little or no spillover effect on the local firms of country B. At this new equilibrium point, country B exports less X and imports less Y since the production resources are reallocated in favour of good Y. Figure 4 shows this trade replacement process through trade triangles, $C_1Q_1P_1$ and $C_2Q_2P_2$, the latter being smaller than the former. Furthermore, if country B attracts more FDI from country A, then trade between the two countries will be destroyed completely ($P_3 = C_3$). This type of FDI is called anti-trade-oriented or US-type FDI.

Figure 4: A Model of Anti-Trade-Oriented FDI

Critics of the Kojima Hypothesis

Although this model gives a general idea of how FDI in labour-intensive industries generates more trade between the investing and receiving countries, there are a lot of questions to be answered. First, the assumption that labour-intensive FDI induces more technological advances than capital-intensive FDI in a developing host country seems relatively weak. It can be argued that with little technology diffusion to the host-country firms, export-oriented FDI is more likely to be of an enclave kind, and therefore may play a lesser role in the industrial development and welfare of host developing countries (Dunning and Cantwell, 1990). Moreover, although the capital-intensive overseas investments have negligible impacts on the trade performance of the host country in its capital-intensive sectors they may encourage the trade performances of labour-intensive industries through

the production of required intermediate goods. This suggests that a balance between the two types of investment is needed to achieve a higher level of welfare in the developing countries all the time.

Second, Kojima's theory on the trade-orientation of Japanese and US FDI has been criticised by Arndt (1974), Roemer (1976), and Mason (1980), who argue that the differences between Japanese and US overseas investment result from their respective stages in Vernon's product cycle theory. In the 1960s and 1970s, it was observed that oligopoly was a key factor in US overseas investment and it concentrated on R&D intensive sectors, while Japanese FDI was conducted by small-scale multinational firms and concentrated on resource-based and labour-intensive sectors. Therefore, the US firms invested at the top of the product cycle making it trade-replacing. On the other hand, the Japanese firms invested at the bottom of the product cycle and it was trade creating. They then claimed that the special features of Japanese FDI might be a temporary phase and Japanese FDI would resemble US FDI in the years to come, as Japanese manufacturing shifted rapidly towards technology-intensive industries. Kojima (1995) modifies his original theory and argues that Japanese FDI in North America and in other developed countries where the wage cost has been more expensive than in Japan, has been of the anti-trade-oriented type while Japanese FDI in Southeast Asia and outward FDI from catching-up economies, particularly from East Asia, has been of the trade-oriented type.

FOREIGN DIRECT INVESTMENT THEORIES

Product Cycle Theory

Vernon (1966, 1979) formulated the product cycle theory to explain the dynamic relationship between the US trade and the direct investment activities of large US industrial firms. According to this theory, capital is assumed to be mobile across countries and the direction and pattern of international trade is best explained by the endowments of skills and technology. To explain the developments of international trade and direct investment activities of large US firms, Vernon (1966) divided the life of a new product into three stages: the introduction stage, the maturing stage, and the standardisation stage.

In the first stage of the product cycle, after a large amount of R&D expenditure, the new product is first produced and marketed in developed countries like the US. At this stage, since production is not yet standardised and changes in design, production processes, and marketing require intimate contacts with R&D institutions, suppliers, and customers, production facilities for the new product have to stay in the developed countries. Another important characteristic of the market for a new product is that the innovating firm faces a lower price elasticity of demand due to the existence of monopolistic

conditions in the early stages of the product cycle. Cost considerations, therefore, are less important in the eyes of the innovating firm. At this stage, the innovating firm prefers to increase production at home and exports to other developed countries rather than producing in these markets.

After the introductory stage, the new product attains a degree of standardisation and enters the second stage when mass production methods are gradually introduced, even though efforts at product differentiation still continue. At this stage, since competitors in other high-income countries like those of the EU can now imitate the product, cost considerations become more important and the demand for the product becomes more price elastic. Consequently the innovating firm, depending on labour-cost differentials, decides to move production facilities to these high-income countries with similar consumption patterns. At this stage of the product cycle, depending on the size of the market, demands from some foreign countries are satisfied by foreign subsidiaries of the innovating firm while demands from other foreign countries are still satisfied through exports.

In the final stage, the product becomes fully standardized, even though individual firms may continue to differentiate the product through advertising and sales promotion. At this stage, since competition between the innovating firm and developed country producers is only made on price terms, cost considerations become very important. In order to compete with other producers, the innovating firm shifts the production of standardized goods from developed countries to LDCs, where labour costs are relatively low. At this stage other developed country markets and even the innovating country market may be serviced from LDC-based plants.

The product cycle theory did have strong predictive power in explaining the interactions between US trade and the direct investment activities of US firms until the early 1970s. However, it failed thereafter to explain the pattern of international trade and FDI flows due to significant changes taking place in the international environment. Among these changes two were most important: First, the leading MNEs developed global networks of subsidiaries. These global enterprises are capable of developing new products abroad for subsequent sale in the US market, or they can transfer production technologies from the US to their existing subsidiaries, thereby skipping the exporting stage.

Second, as recognised by Vernon himself (1979), technological gaps and income level differences between the US and other developed countries, such as Europe and Japan, were narrowing significantly. This implies that large US industrial firms might not be the only ones who could innovate new products; there would be other industrial firms from other developed nations such as Japan and the EU countries.

However, Vernon (1979) argued that the theory might still explain the innovating activities of smaller firms in that they produce new goods at home, then export to other countries, and finally decide to set up production plants abroad. Vernon also argued that the development of FDI in developing countries is still consistent with product cycle expectations. This means that the subsidiaries of MNEs in developing countries are still in the process of absorbing the technological innovations of parent firms in developed countries and that they can only export the standardized goods back to developed countries.

According to the product cycle theory, the relationship between FDI and trade depends on the stage of the product cycle. In short, the model distinguishes two types of relationship. First, in the maturing stage, foreign production in a developed country replaces exports of the innovating firm (or home country) to the host country market. Therefore, foreign investment is generally viewed as a substitute for trade between the home and host countries. Second, in the final stage, the innovating firm (or home country) imports goods from its subsidiary located in a developing country where production costs are relatively low. Here FDI is complementary to commodity trade. Although the theory has provided a useful explanation for FDI-trade relations between countries with different levels of development, it has been criticised on the following grounds. First, the model does not explain natural resource-seeking and strategic asset-seeking FDI and their trade effects on the home and host countries (Dunning, 1993). Second, although foreign production in another developed country may displace exports of the final products from the home country there may be new trade in intermediate products and in other complementary products (Cantwell and Bellak, 2000).

Eclectic Paradigm

Dunning (1973, 1974, 1981, and 1988) developed an approach known as the "eclectic paradigm" in order to explain why firms engage in production activities in foreign countries. Dunning (1981) identifies three conditions for FDI to occur. First, the firms must possess net ownership-advantages over the competing firms in the host country. Without the ownership-advantages, there is no source of benefits to the firms to offset the additional costs of operating abroad. Second, it must be more beneficial for the firms to internalise these advantages through direct investment rather than selling them on external markets via licensing. Third, even when the first two conditions are met, the host country where FDI takes place must offer special locational advantages to be used in conjunction with those deriving from the ownership and internalisation. In the absence of locational advantages, exporting will be chosen over direct investment as an alternative way to exploit the ownership advantages of the firms.

The relationship between international trade and FDI does not run in just one direction but is an interactive one. Different types of FDI affect trade patterns in different ways. The most commonly used categorisation in the literature is developed by Dunning (1993) by extending the eclectic paradigm. Broadly speaking, four main types of FDI can be distinguished; resource-seeking, market-seeking, efficiency-seeking, and strategic asset-seeking FDI.

Firstly, resource-seeking FDI relates to the exploitation of natural resources in the host countries. Such investments include the extraction of metallic ore and mineral deposits in the case of mining and the use of fertile land and helpful climate in the case of agriculture by multinational firms, which have developed the technologies of mining and farming. Resource-based activity in the host countries was the earliest type of FDI and was dominant from the second part of the nineteenth century up to the Second World War. The host countries were often colonies or former colonies or dependent territories of the investing countries. The trade effects of resource-seeking FDI are the easiest to understand. There are two respects in which resource-seeking FDI are in conflict with the conventional trade model represented by the H-O-S model. First, this type of FDI creates trade and does not replace it. Resource-seeking investments especially promote the exports of natural resource-based products from the host country while they may also increase exports of agricultural or mining equipment from the investing country. Second, trade also becomes intra-firm as well as inter-firm, since a large proportion of trade has taken place within the MNE network thorough managerial decisions rather than free market transactions. However, the direction of trade flows conducted by such FDIs can be explained by relative factor endowments. That is, LDCs export resource-based products while developed countries export capital-intensive and high technology goods.

Secondly, market-seeking FDI aims to supply final goods to a host country market, sometimes together with a neighbouring regional market, particularly if the host country is a member of a regional economic grouping. As far as the market-seeking FDI-trade relationship is concerned, market-oriented investments are more difficult to classify, *a priori*, since they have both trade-replacing and trade-creating effects. It is an empirical matter to assess which of these effects will dominate. First, market-seeking FDI, often called "import-substituting FDI" from the host country viewpoint, replaces the exports of final products from the home country with local production in the host country. This trade-substitution effect is relatively more pronounced in the literature, such as in the product cycle model or other models of the transition from exporting or licensing to international production

(Buckley and Casson, 1981). However, when the host country imposes a tariff or some other trade barriers, trade is actually replaced by this tariff or trade barriers not by local production. FDI becomes the only viable means for a MNE to continue to serve the local market (Cantwell, 1994).

Second, market-seeking FDI can create trade between the home and host countries in two ways (Lipsey and Weiss, 1984). One of the most common ways is that the parent company or its home country suppliers may export raw materials and/or intermediate goods for further processing by the subsidiary, as well as other products for resale, which are complementary to those produced locally by the subsidiary. The second way is that the presence of the subsidiary helps to expand the demand for other home country products in the host country. Marketing and distribution channels created by FDI might enable the home country to export other goods and services to customers that would not be reached in the absence of FDI.

Thirdly, efficiency-seeking FDI occurs when MNEs shift part of their value-added chain to another country in order to increase the profitability of their overall operations. Efficiency-seeking FDI is of two kinds. The first one is labour-seeking FDI, where MNEs move labour-intensive segments of their production activities to developing countries due to the increasing competition among producers in developed countries. This has been a characteristic of some Japanese FDI in Asia; US FDI in Mexico and Central America; and Western European FDI in Central and Eastern Europe. More recently, as real wages have risen over time in some Asian countries, labour-seeking investments have moved on to other, lower-wage Asian countries. Another form of efficiency-seeking FDI is horizontal FDI in differentiated products. This type of FDI takes place in countries with broadly similar economic structures and income levels and is designed to take advantage of economies of scale and of differences in consumer tastes. As the markets of developing countries are enlarged with regional trading arrangements, these investments are likely to become more common in those countries (Robson, 1993). Both types of efficiency-seeking FDI are generally trade-creating since they give rise to the exports of labour-intensive products and promote the exports of raw materials and intermediate goods from the home countries.

Finally, strategic-asset-seeking FDI usually arises at an advanced stage of the globalisation of a firm when firms invest in developed countries in order to acquire R&D capabilities. For example, Japanese and Korean firms invested in microelectronics in the United States (UNCTAD, 1999). On the other hand, some developing countries can receive this type of FDI by developing their human resources and infrastructures. For instance, the availability of skilled labour and the requisite telecommunication

infrastructure have led some MNEs to locate their R&D activities and headquarters' services in Singapore, software development in India, and service centres for airline reservations in the Caribbean (UNCTAD, 1999). Strategic-asset-seeking FDI is also predominantly export-oriented. It usually promotes the export of high-skill labour services from developing countries and gives rise to the export of services and equipment from the home countries.

NEW TRADE THEORIES

As was mentioned earlier, much of international trade and FDI in the early 1980s actually took place between developed countries which had similar factor endowments and much of this trade and FDI was intra-industry. These developments led to significant changes in the approaches towards both MNEs and international trade. International economists have constructed models to integrate FDI into trade theory by combining elements of ownership and location-specific advantages. According to the new trade models, the activities of MNEs are divided into two categories; firm-level activities (headquarters) and plant-specific activities (activities related to the production process), generating firm-level and plant-specific fixed costs. Headquarter services are often called 'knowledge-capital' and capture all firm specific assets (e.g., engineering, management, marketing and financial services, patents, blueprints, trademarks) and generates. Knowledge-capital often has a joint input or 'public good' property within the firm so that it can easily be transferred to additional production facilities at very low cost without diminishing returns to those assets. Production activities, which can be divided further into intermediate and final goods production, can be separated geographically in response to factor price differences between countries. Hence, these models admit the existence of firm-level and plant-specific economies of scale associated with firm specific inputs.

New trade models have distinguished between vertical and horizontal FDI, based on the distinction between market access and factor price differences. This distinction is reflected in the organisation of foreign production and has important implications for the trade composition of both home and host countries. Helpman (1984, 1985) and Helpman and Krugman (1985) constructed models to integrate vertical FDI into trade theory. Vertical FDI can be defined as the geographical separation of different stages of the value-added chain. In order to relocate part of the production process in another country, first, the stages of production must have different factor intensities. For example, capital-intensive R&D and intermediate goods should be produced in a capital rich country and labour-intensive final assembly goods should be made in a country with low-wage unskilled labour. Consequently, this type of FDI takes

place between countries, which have different relative factor endowments. Second, vertical FDI is likely to be encouraged by low trade costs rather than high trade costs (e.g., transport costs, tariffs and quotas). A multinational firm transfers its headquarter services and production facilities to a foreign subsidiary for final assembly or to obtain natural resources cheaply if the shipment of those goods back to the MNE's home country is not costly.

Vertical FDI has important implications for the pattern and level of trade in both home and host countries, with the relationship between FDI and trade explained largely by types of integration: backward and forward. In the case of backward integration, the MNE establishes a subsidiary in another country to obtain natural resources that are processed by the parent company while, in the case of forward integration, the MNE shifts the labour-intensive stage of the production process to a developing country. Thus, it can be suggested that vertical FDI increases the exports of resource-based and/or final assembly goods from the host country, while the home country may export intermediate goods to the host country. This model is consistent with the H-O-S theory of comparative advantage in that developing countries export resource-based and labour-intensive goods, while developed countries export capital-intensive and high technology products. The principal drawback of the Helpman and Krugman approach is that although the model explains FDI flows between developed and developing countries, it ignores the predominant pattern of FDI between countries with identical factor endowments.

Markusen (1984), Brainard (1993), and Horstmann and Markusen (1992) have produced models to integrate horizontal FDI into trade theory. Horizontal FDI consists of the duplication of the entire production process in several countries. The three key elements of these models are firm-level activities (like R&D) that are joint inputs across plants, plant-specific scale economies, and tariffs or transport costs between countries. According to Brainard (1993) and Horstmann and Markusen (1992), when countries have similar technology, preferences, and factor endowments, the higher the value of firm-level fixed costs and tariffs and transport costs relative to plant-specific fixed costs, the more likely is the presence of horizontal FDI. Contrary to the H-O-S model of trade, trade cannot be explained by the comparative advantages since the countries have similar market size, technology, and factor endowments).

Markusen (1995) and Markusen and Venables (1998) extended the models of Horstman and Markusen (1992) and Brainard (1993) to introduce asymmetries between countries in terms of market size, technology, and relative factor endowments. According to this model, multinationals with

horizontal direct investments will dominate international economic activities, when countries are similar in size, technology, and relative factor endowments, provided that trade costs are not very small. However, when the countries are moderately different in any of these characteristics, demands from the disadvantaged country will be met through both direct investments of MNEs and exports of national firms in the advantaged country. When the degree of difference is very large, the MNEs will leave the disadvantaged country completely and exports will dominate international economic activities between the countries. The reason for the replacement of direct investments by the exports of national firms is that production facilities of the national firms are located in the advantaged country in which sales are larger, factor costs are lower and real factor productivity is higher.

Although this literature explains FDI between countries which have similar market size, technology, and relative factor endowments, it ignores vertical FDI that occurs due to differences in relative factor endowments. In his later studies, Markusen (1998, 2000) developed a model (referred to as the 'knowledge-capital' model) to explain the existence of both horizontal and vertical FDI simultaneously. According to the knowledge-capital approach, vertical FDI occurs when countries are similar in market size but are very different in their relative endowments, provided that trade costs are relatively low. In the case of different market size, multinational firms locate their headquarter services in the skilled-labour-abundant but small country while production activities are shifted to the unskilled-labour-abundant but large country. This type of fragmentation suits nicely the small and skilled-labour-abundant countries like Sweden, Switzerland, and the Netherlands. In the real world, multinational activities remain concentrated among the high-income countries with similar market size and relative endowments. However, the 1990s have witnessed an increasing amount of FDI going into developing countries. This suggests a movement toward more vertical type FDI relative to horizontal type FDI.

Markusen (2000) identifies two kinds of relationship between FDI and trade, depending on the level of trade costs. First, given the existence of plant-level scale economies, multinational firms with horizontal type investments dominate international economic activity if trade costs between two countries range from moderate to high. This type of FDI is a substitute for commodity trade between countries that are similar in terms of market size and relative factor endowments. Second, for low to zero trade costs, multinationals with vertical type investments dominate international economic activity. This type of FDI is complementary to commodity trade between

countries that are very different in terms of relative factor endowments.

Following the new trade theory, Kojima (1995) made changes in his trade models to be consistent with this new literature. Both Kojima and new trade theories argued that FDI and trade can be either complement or substitute for each other, depending on the level of development in the host and home countries where FDI takes place. After the introduction of FDI inflows to developing countries, developed countries start to export capital-intensive intermediate goods, while developing countries export resource and/or labour-intensive goods back to developed countries. This trade-oriented model of FDI by Kojima is consistent with the vertical FDI models of Helpman and Krugman since Kojima dropped the assumption that all Japanese FDI is relatively more trade-oriented than US FDI. The two trade theories also suggest a substitutive relationship between FDI and trade flows when the two countries have similar factor endowments, technologies, and market sizes. In short, the Kojima hypothesis resembles to the new trade theory in this respect. The reason why the Kojima model is tested for Turkey is that it attempts to identify an economic relationship between the country sources of FDI inflows and its trade-orientation in the host countries.

CONCLUSION

Surveys on both FDI and trade literature suggested that there is no simple explanation for the relationship between FDI and trade flows. Three groups of theories (traditional theories, FDI theories and new trade theories) are reviewed in this study. The earliest trade theory suggested that assuming there is no barrier to capital flows between countries, factor movements and trade are substitutes for each other (Mundell, 1957). However, subsequent theory has shown that any divergence from the standard H-O-S assumptions can give rise to complementarity between factor movements and trade (Purvis, 1972). Kojima (1973, 1975, and 1982), combining these two models, demonstrated that FDI promotes more trade between the home and host countries if it occurs in the host country's comparatively advantaged industry and displaces trade between the home and host countries if it occurs in the host country's comparatively disadvantaged industry.

The second group of theories incorporated FDI and activities of MNEs into trade theory and provided some explanations for the interactions between FDI and foreign trade at the microeconomic level. According to the product cycle model, the character of FDI-trade relations is determined by the stage of the product cycle. In the maturing stage, FDI replaces exports of the innovating firm (or home country) to

the host country. In the final stage, FDI is export-oriented since the innovating firm (or home country) shifts its production to a developing country because of cheap labour considerations. Home country market or/and other developed country markets are supplied through production in the developing country. On the other hand, Dunning (1993) distinguished four main types of FDI regarding their motivations. Of the four FDI types, market-seeking is regarded as anti-export-oriented while resource-seeking, efficiency-seeking, and strategic asset-seeking FDI are typical export-oriented FDI.

The third group of theories explained the recent developments in the pattern of foreign trade and FDI flows and distinguished two types of FDI which affects trade in different way. The first one is of the horizontal type, which involves the production of the same or slightly differentiated goods in another country. This type of FDI takes place among the developed countries, which have similar market sizes and factor endowments. Multinational enterprises set up production plants in another country in order to avoid high trade costs between the home and host countries. Therefore, it is more likely to reduce trade between the two countries. The second one is of the vertical type, where part of the whole production process is located in another country to take advantage of cheap resources, such as labour and natural resources. This type of FDI takes place between developed and developing countries, where factor endowments are very different. Multinational enterprises locate part of the production processes in another country, provided that trade costs are low between the home and host countries. Therefore, it complements trade between the two countries.

REFERENCES

- Arndt, H.W. (1974), "Professor Kojima on the Macroeconomics of Foreign Direct Investment", *Hitotsubashi Journal of Economics*, Vol. 15, pp. 26-35.
- Brainard, S. (1993), "A Simple Theory of Multinational Corporations and Trade with a Trade-off between Proximity and Concentration", *NBER Working Paper* No: 4269.
- Buckley, P.J. and Casson, M. (1981), "The Optimal Timing of a Foreign Direct Investment", *Economic Journal*, Vol. 91, pp. 75-87.
- Cantwell, J.A. (1994), "The Relationship between International Trade and International Production", in D. Greenaway, and L. A. Winters, (eds.), *Surveys in International Trade*, Blackwell, Oxford.
- Cantwell, J.A. and Bellak, C. (2000), "The Impact of Foreign Direct Investment on International Trade", *Journal of International Relations and Development*, Vol. 3, No: 2, pp. 120-131

- Dunning, J.H. (1973), "The Determinants of International Production", **Oxford Economic Papers**, Vol. 25, No: 3, pp. 289-336.
- , (1974), **Economic Analysis and the Multinational Enterprise**, Allen and Unwin, London.
- , (1981), **International Production and the Multinational Enterprise**, Allen and Unwin, London.
- , (1988), "The Eclectic Paradigm of International Production: A Restatement and Some Possible Extensions", **Journal of International Business Studies**, Vol. 19, No: 3, Spring.
- , (1993). **Multinational Enterprises and the Global Economy**, Addison Wesley, Wokingham.
- Dunning, J.H. and Cantwell, J.A. (1990). "The Changing Role of Multinational Enterprises in the International Creation, Transfer and Diffusion of Technology" in F. Arcangeli *et al.*, **Technology Diffusion and Economic Growth: International and National Policy Perspectives**, Oxford University Press.
- Helpman, E. (1984). "A Simple theory of Trade with Multinational Corporations", **Journal of Political Economy**, Vol. 92, pp. 451-471.
- , (1985). "Multinational Corporations and Trade Structure", **Review of Economic Studies**, Vol. 52, pp. 442-458.
- Kojima, K. (1973). "A Macroeconomic Approach to Foreign Direct Investment"**, Hitotsubashi Journal of Economics, Vol. 14, pp. 1-21.
- , (1975). "International Trade and Foreign Direct Investment: Substitutes or Complements", **Hitotsubashi Journal of Economics**, Vol. 16, pp. 1-12.
- , (1978). **Direct Foreign Investment: A Japanese Model of Multinational Business Operations**, Croom Helm, London.
- , (1982), "Macroeconomic versus International Business Approach to Direct Foreign Investment", Hitotsubashi Journal of Economics, Vol. 23, pp. 1-19.
- , (1985). "Japanese and American Direct Foreign Investment in Asia: A Comparative Analysis", Hitotsubashi Journal of Economics, Vol. 26, No: 1, pp. 1-35.
- , (1995). "Dynamics of Japanese Direct Investment in East Asia", **Hitotsubashi Journal of Economics**, Vol. 36, pp. 93-124.
- Kojima, K. and Ozawa, T. (1984). "Micro and Macro-Economic Models of Direct Foreign Investment: Towards a Synthesis"**, Hitotsubashi Journal of Economics, Vol. 25, pp. 1-20.
- Helpman, E. and Krugman, P.R. (1985). **Market Structure and Foreign Trade**, MIT Press, Cambridge.
- Horstmann, I.J. and Markusen, J.R. (1992). "Endogenous Market Structures in International Trade", **Journal of International Economics**, Vol. 32, pp. 109-129.
- Lee, C.H. (1980). "United States and Japanese Direct Foreign Investment in Korea: A Comparative Study", **Journal of Economic Development**, Vol. 20, No: 2, pp. 26-41.
- , (1990). "Direct Foreign Investment, Structural Adjustment, and International Division of Labour: A Dynamic Macroeconomic Theory of Direct Foreign Investment", **Hitotsubashi Journal of Economics**, Vol. 31, pp. 61-72.
- Markusen, J.R., (1984). "Multinational, Multi-Plant Economies and the Gains from Trade", **Journal of International Economics**, Vol. 16, pp. 205-226.
- , (1995). "The Boundaries of Multinational Firms and the Theory of International Trade", **Journal of International Economic Perspective**, Vol. 9, pp. 169-189.
- , (2000). "Foreign Direct Investment and Trade", **Centre for International Economic Studies, Policy Discussion Paper** No: 19.
- Markusen, J.R. and Venables, A.J. (1998). "Multinational Firms and the New Trade Theory", **Journal of International Economics**, Vol. 46, pp. 183-203.
- Mason, R.H. (1980). "A Comment on Professor Kojima's Japanese Type Versus American Type of Technology Transfer", **Hitotsubashi Journal of Economics**, Vol. 20.
- Mundell, R.A. (1957). "International Trade and Factor Mobility", **American Economic Review**, Vol. 47, pp. 321-335.
- Purvis, D.D. (1972). "Technology, Trade and Factor Mobility", **Economic Journal**, September, pp. 991-999.
- Roemer, J.E. (1976). "Japanese Direct Investment in Manufactures: Some Comparisons with the US Pattern", **Quarterly Review of Economics and Business**, Vol. 16, pp. 91-111.
- Vernon, R. (1966). "International Investment and International Trade in the Product Cycle", **Quarterly Journal of Economics**, Vol. 80, pp. 190-207.
- , (1979). "The Product Cycle Hypothesis in a new International Environment", **Oxford Bulletin of Economics and Statistics**, Vol. 41, pp. 255-267.

Çok Değişkenli İstatistik Yöntemlerde Varsayımlar, Önemleri ve Varsayımlardan Sapmaların Etkisi

Bülent ÖZ¹

¹ Araş. Gör. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İ.İ.B.F., İşletme Bölümü, Kahramanmaraş

ÖZET: Araştırma projelerinde kurulan hipotezlerin test edilmesinde sıklıkla kullanılan çok değişkenli istatistik yöntemler bazı önemli varsayımlara sahiptirler. Bu varsayımlar araştırma sonuçlarının tutarlı ve doğru olmasında öneme sahip bulunmaktadır. En önemli varsayımlar olarak çok değişkenli normallik ve varyans-kovaryans matrislerinin eşitliği ön plana çıkmaktadır. Varsayımların sağlanması konusunda da bazı istatistik ve grafik testler bulunmaktadır.

Bu çalışmada yukarıda bahsedilen varsayımlar ve bunların sağlanmasında başvuru istatistik ve grafik yöntemlerin ele alınması amaçlanmıştır. Çalışmanın bu alanda çalışan ve çalışmak isteyen taraflara faydalı olacağı umulmaktadır. Çalışmada varsayımlar tek tek ele alınacak ve varsayımların sağlanmasında izlenecek yöntem ve varsayımlardan sapmaların etkisi çok değişkenli istatistik yöntemlerden biri olan diskriminant analizi üzerinde incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Çok Değişkenli İstatistik, Varsayımlar, Normallik, Eş Kovaryans Matrisleri.

Assumptions of Multivariate Statistical Methods, Their Importance and Effect of Deviations from Assumptions

ABSTRACT: Multivariate statistics frequently used for testing hypothesis of research projects have some important assumptions. These assumptions are important for being consistent and accurate of research results. Two of most important assumptions are multivariate normality and equality of variance-covariance matrices. Some statistical and graphical tests are available for checking them.

The aim of this study is to examine these assumptions and statistical and graphical methods applied for testing them. It is thought that this study could be useful for interested parts. First the assumptions are dealt with and then the methods followed for testing them and effects of deviations from assumptions are examined.

Key words: Multivariate Statistics, Assumptions, Normality, Equality of Covariance Matrices.

GİRİŞ

Çok değişkenli istatistik yöntemlerde değişkenler tek tek değil de birlikte alınıp analiz edilmektedirler. Bu yöntemler parametrik olmayan yöntemlerden farklı olarak belirli varsayımlara konu olmaktadır. Bu varsayımların en önemli iki tanesi çok değişkenli normallik ve varyans-kovaryans matrislerinin eşitliğidir. Bu yöntemlerden hareketle kurulan matematik modellerin bu varsayımlara dayandığı kabul edilmekte ancak varsayımlardan sapmalarda sıklıkla karşılaşılan durumlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çalışmada önce çok değişkenli istatistik yöntemlerin bazı önemli varsayımları tek tek ele alınmaktadır. Ardından varsayımlardan sapmalar halinde onların sağlanması amacıyla neler yapılabileceği açıklanmakta ve son olarak da varsayımların önemi ve varsayımlardan sapmaların

etkisi çok değişkenli bir istatistik yöntem olan diskriminant analizi için incelenmektedir.

NORMALLİK (NORMALITY)

Çok değişkenli istatistik yöntemlerin çoğu verilerin çok değişkenli normal bir dağılımdan geldiğini varsaymaktadır (Sharma, 1996:374). Çok değişkenli normallik varsayımı ayırıcı değişken birimlerinin bir anakütleden bağımsız ve tesadüfi olarak çekilmesi ve ayırıcı değişkenlerin doğrusal kombinasyonlarının örnekleme dağılımının normal olarak dağılmasıdır. Ayırıcı değişkenlerin ortalamalarının örnekleme dağılımlarının tüm doğrusal kombinasyonlarının normalliğini test etmek için uygun testler henüz bulunmamaktadır (Tabachnick ve Fidell, 1996:512).

Basit anlamda çok değişkenli normallik (iki veya daha fazla değişkenin kombinasyonu) her bir değişkenin tek değişkenli normal ve aynı zamanda

onların kombinasyonlarının da normal olduğu anlamındadır. Sonuç olarak eğer bir değişken çok değişkenli normal ise o aynı zamanda tek değişkenli normaldir. Ancak tersi durum doğru olmak zorunda değildir. (iki veya daha fazla tek değişkenli normal değişkenin çok değişkenli normal olmak zorunda olmaması durumu) (Hair vd., 1998:70-71).

Çok değişkenli normallik üzerine hem teoride hem de uygulamada yapılmış çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Mardia (1970:519-530), çok değişkenli normalliği test etmek için tek değişkenli basıklık ve çarpıklıktan çok değişkenli çarpıklığa geçiş esasına dayanan bir test geliştirmiştir. Beirlant v.d. (1999:119-142), genelleştirilmiş kantillere dayalı olarak çok değişkenli normallik için uygunluk analizi yapmışlardır. Dufour (2003:891-906), çok değişkenli normallik için kesin çarpıklık-basıklık (exact skewness and kurtosis) testlerini incelemiştir. Small (1980:85-87), çok değişkenli normalliği test ederken marjinal basıklık ve çarpıklığı ele almıştır. Gray v.d. (1998:135-150), çok değişkenli normalliği Avustralya hisse senedi getirileri için test etmişlerdir. Royston (1983:121-133), Shapiro-Wilk W istatistiğinden hareketle çok değişkenli normalliğin sağlanmasında kullanılan bazı yöntemleri ele almıştır. Hwu v.d. (2000:379-390), Q-Q grafiklerinin korelasyon katsayılarını kullanmak suretiyle çok değişkenli normalliği test etmişlerdir. Watson (1990:682-695), çalışmada çok değişkenli normalliğin sağlanmasında uç değerler (outliers) ve dönüşümlerin etkilerini finansal oranları kullanmak suretiyle incelemiştir.

Bu bölümde önce tek değişkenli ve sonra çok değişkenli normallikle ilgili testler incelenecek ve en son olarak normallikten sapmalar halinde yapılabilecek dönüşümler ele alınacaktır.

Tek Değişkenli Normallik Testi

Tek değişkenli normalliği test etmek için grafik ve istatistik testlere başvurulabilir.

Grafik Testler

Normallik için en basit test gözlem birimlerini normal dağılıma yaklaşan bir dağılımla karşılaştıran histogramların kontrol edilmesidir (Hair vd., 1998:71). Küçük örnek hacimlerinde nokta (dot) diyagramlarının ve 25 den büyük örnek hacimlerinde ($n > 25$) histogramların tek değişkenli bir dağılımın normal bir dağılıma uygun olup olmadığını belirlemesinde kullanılması uygundur. Eğer bir değişkenin histogramı yaklaşık olarak simetrik görünüyorsa daha ileri bir kontrol, belirli aralıklardaki birimler sayılarak yapılabilir. Tek değişkenli normal bir dağılımda ortalamanın $(\mu_i - \sqrt{\sigma_{ii}}, \mu_i + \sqrt{\sigma_{ii}})$ aralığında olması olasılığı .683, $(\mu_i - 2\sqrt{\sigma_{ii}}, \mu_i + 2\sqrt{\sigma_{ii}})$ aralığında olması olasılığı ise .954'dür. Sonuç olarak büyük bir örnek hacmi n ile $(\mu_i - \sqrt{\sigma_{ii}}, \mu_i + \sqrt{\sigma_{ii}})$

aralığına düşen birimlerin olasılığının (\hat{p}_{i1}) yaklaşık .683 olması gerekmektedir. Benzer bir şekilde $(\mu_i - 2\sqrt{\sigma_{ii}}, \mu_i + 2\sqrt{\sigma_{ii}})$ aralığına düşen birimlerin gözlemlenen oranı (\hat{p}_{i2}) yaklaşık .954 olmalıdır. \hat{p}_i 'nin örnekleme dağılımına normal yaklaşımını kullanarak ya

$$|\hat{p}_{i1} - .683| > 3 \sqrt{\frac{.683 \cdot .317}{n}} = \frac{1.396}{\sqrt{n}}$$

ya da

$$|\hat{p}_{i2} - .954| > 3 \sqrt{\frac{.954 \cdot .046}{n}} = \frac{.628}{\sqrt{n}}$$

değerleri i . birim için varsayılan bir normal dağılımdan sapmaları gösterebilir (Johnson ve Wichern, 1992:153-154).

Grafikler herhangi bir veri analizinde her zaman faydalı araçlardır. Q-Q grafikleri normallik varsayımını değerlendirmek için kullanılabilir. Bu grafikler her bir değişken üzerinde örnek birimlerinin marjinal dağılımları için uygulanabilir. Bunlar eğer birimler gerçekte normal dağılıyorsa gözlemlenmesi beklenen kantil ile örnek kantilinin bir grafiğidir. Noktalar düz bir çizgi boyunca çok yakın bir şekilde durduğu zaman normallik varsayımı savunulabilir olacaktır. Eğer noktalar düz bir çizgiden sapma gösteriyorsa normalliğe şüphe ile yaklaşırlar. Daha da ötesi sapmaların görünüşü normal olmama durumunun yapısı hakkında ipuçları verir. Normal olmamanın nedenleri tanımlandıktan sonra düzeltici adımlar çoğunlukla mümkündür (Johnson ve Wichern, 1992:154).

Bir Q-Q grafiği elde etmek için izlenecek adımlar :

Orijinal birimler, $x_{(1)}, x_{(2)}, \dots, x_{(n)}$, onlara karşılık gelen $(1-1/2)/n, (2-1/2)/n, \dots, (n-1/2)/n$ olasılık değerlerini elde etmek için küçükten büyüğe doğru sıralanır;

Olasılık değerlerine karşılık gelen $q_{(1)}, q_{(2)}, \dots, q_{(n)}$ standart normal kantiller hesaplanır; ve

$(q_{(1)}, x_{(1)}), (q_{(2)}, x_{(2)}), \dots, (q_{(n)}, x_{(n)})$ birim çiftlerinin grafiği çizilir ve grafiğin doğruluğu incelenir.

Örnek büyüklüğü yeterince fazla olmadıkça özellikle örneğin $n \geq 20$ Q-Q grafikleri bilgilendirici değildir. Birimlerin normal bir anakütleden geldiği bilirse bile küçük örnek hacimleri için Q-Q grafiğinin doğruluğunda bir miktar değişkenlik olabilir (Johnson ve Wichern, 1992:155-156).

Q-Q grafiklerinin doğruluğu grafikteki noktaların korelasyon katsayıları hesaplanarak bulunabilir. Q-Q grafikleri için korelasyon katsayısı

$$r_Q = \frac{\sum_{j=1}^n (x_{(j)} - \bar{x})(q_{(j)} - \bar{q})}{\sqrt{\sum_{j=1}^n (x_{(j)} - \bar{x})^2} \sqrt{\sum_{j=1}^n (q_{(j)} - \bar{q})^2}}$$

formülü yardımıyla bulunur. Eğer r_Q aşağıda verilen Tablo 2.5 deki uygun değer altına düşerse α

anlamlılık seviyesinde normallikle ilgili hipotez reddedilir (Johnson ve Wichern, 1992:157).

Tablo 1 Normallik için Q-Q Grafiği Korelasyon Katsayısı Testi Kritik Noktaları

Ornek Hacmi n	α Anlamlılık seviyeleri		
	.01	.05	.10
5	.8299	.8788	.9032
10	.8801	.9198	.9351
15	.9126	.9389	.9503
20	.9269	.9508	.9604
25	.9410	.9591	.9665
30	.9479	.9652	.9715
35	.9538	.9682	.9740
40	.9599	.9726	.9771
45	.9632	.9749	.9792
50	.9671	.9768	.9809
55	.9695	.9787	.9822
60	.9720	.9801	.9836
75	.9771	.9838	.9866
100	.9822	.9873	.9895
150	.9879	.9913	.9928
200	.9905	.9931	.9942
300	.9935	.9953	.9960

İstatistik Testler

Normalligi değerlendirmede Q-Q grafiğinin incelenmesine ek olarak istatistik testler de kullanılabilir. Çarpıklık (skewness) ve basıklık (kurtosis) normalligin iki göstergesidir. Çarpıklık, ortalamalara ve dağılıma ölçülerine ek olarak birimlerin hangi değerlerde toplandığını göstererek birimler hakkında bu iki ölçünün verdiği bilgilere önemli bir katkıda bulunur. Basıklık ölçülerinin amacı da her iki uçtaki değerler arasındaki dağılıma oranla ortalamaya yakın değerlerde nasıl toplanma olduğunu saptamaktır (Orhunbilge, 2000:128-137). Bir dağılım normal olduğu zaman çarpıklık (α_3) ve basıklık ($\alpha_4 - 3$) değerleri sıfırdır. Pozitif çarpıklık birimlerinin çoğunun dağılımın solunda toplanması ve sağ kuyruğun uzun olması durumunu ifade eder. Negatif çarpıklıkta ise durum tersidir sol kuyruk uzundur. Sıfırın üzerindeki basıklık değerleri uzun kuyruklu ve sivri bir dağılımı gösterirken sıfırın altındaki basıklık değerleri kuyruklarda birçok birimin bulunduğu basık bir dağılımı gösterir (Tabachnick ve Fidell, 1996:70).

Çarpıklık ortalamalara, kartillere ve momentlere dayanan üç ölçü yardımıyla hesaplanabilir. İstatistik paket programlarında momentlere dayanan çarpıklık değeri örnek verilerinden hareketle aşağıdaki formül yardımıyla bulunur. Değerin pozitif olması birimlerin küçük değerlerde, negatif olması büyük değerlerde toplandığını gösterirken sıfır olması da simetrik bir dağılımın göstergesidir (Orhunbilge, 2000:136-137).

$$\text{Çarpıklık} = \frac{n}{(n-1)(n-2)} \sum \left(\frac{x_i - \bar{x}}{s} \right)^3$$

Yine istatistik paket programlarında momentlere dayanan basıklık ölçüsü örnek verilerinden hareketle aşağıdaki formül yardımıyla hesaplanır. Bulunan değer pozitif ise dağılımın sivri (leptokurtic), negatif

ise basık (platykurtic) ve sıfır olduğunda ise normal olduğu anlaşılır (Orhunbilge, 2000:138-139).

$$\text{Basıklık} = \left[\frac{n(n+1)}{(n-1)(n-2)(n-3)} \sum \left(\frac{x_i - \bar{x}}{s} \right)^4 \right] - \frac{3(n-1)^2}{(n-2)(n-3)}$$

Hem basıklık hem de çarpıklık için, hesaplanan değerle H_0 hipotezdeki sıfır değeri test eden anlamlılık testleri mevcuttur. Çarpıklık için standart hata n örnek birim sayısını göstermek üzere yaklaşık olarak

$$s_s = \sqrt{\frac{6}{n}}$$

olarak bulunur. Hesaplanan çarpıklık değeri sıfır değeriyle z dağılımı kullanılarak karşılaştırılır. Burada z değeri,

$$z = \frac{\text{Çarp} - 0}{s_s}$$

formülüyle hesaplanır ve Çarp, çarpıklık için hesaplanan değeri ifade eder.

Basıklık için standart hata yaklaşık olarak

$$s_k = \sqrt{\frac{24}{n}}$$

olarak bulunur ve hesaplanan basıklık değeri sıfır değeriyle z dağılımı kullanılarak karşılaştırılır. z değeri

$$z = \frac{\text{Bas} - 0}{s_k}$$

formülüyle hesaplanır. Bas, basıklık için hesaplanan değerdir. Geleneksel fakat tutucu (.01 veya .001) α seviyeleri küçük ve orta boy örneklerdeki basıklık ve çarpıklığı anlamlı olup olmadığını değerlendirmek için kullanılır. Örnek hacmi büyük olduğu zaman anlamlılık testleri yapmak yerine dağılımın şekline bakmak iyi bir düşüncedir. Örnek büyüklüğü arttıkça hem basıklık hem de çarpıklık için standart hata değerlerinin azalması nedeniyle büyük örneklerde normallikten sadece küçük sapmaların olması halinde bile sıfır hipotezi büyük bir olasılıkla reddedilir (Tabachnick ve Fidell, 1996:72-73).

Büyük bir örnekte, istatistik olarak anlamlı çarpıklığa sahip bir değişken analizde büyük bir farklılık yaratacak şekilde normallikten yeterli derece sapmayı çoğunlukla göstermez. Diğer bir deyişle, büyük örneklerde anlamlı çarpıklık seviyesi onun gerçek büyüklüğü (sıfırdan uzağaştıkça daha kötü) ve dağılımın görünümü kadar önemli değildir. Aynı zamanda büyük bir örnekte sıfır basıklıktan uzaklaşmanın etkisi azalır. Örneğin, negatif basıklıkla bağlantılı olarak varyansın düşük tahminleri 100 ve daha büyük birimli örneklerde; pozitif basıklıkla bağlantılı düşük varyans tahminleri 200 veya daha büyük örnek hacimlerinde ortadan kaybolur (Tabachnick ve Fidell, 1996:72-73).

Normallik varsayımının ekonometrik çalışmalarda olduğu gibi istatistik analizde oldukça yaygındır. Bu bağlamda Mardia (1980:279-320), D'Agostino ve Stephens (1986) ve Baringhaus v.d. (1989:363-379) tarafından taramalar yaklaşık 40 farklı normallik testi

olduğunu göstermektedir. Normalliğin değerlendirilmesinde kullanılan bu testlerden önemli sayılabilecek bazıları χ^2 Uygunluk, Kolmogorov-Smirnov, Shapiro Wilk, Anderson-Darling, Cramér-von Mises, Shapiro-Francia, Weisberg-Bingham, D'Agostino, Filliben ve Jarque-Bera testleridir (Dufour vd., 1998:154-173).

Burada χ^2 uygunluk testlerinin alternatifi olan Kolmogorov-Smirnov ve Shapiro Wilk testlerinden bahsedilecektir. Kolmogorov-Smirnov testi örnekte elde edilen kümülatif nisbi frekans dağılımının anakütle teorik olasılık dağılımıyla karşılaştırılmasına dayanır. Hesaplanması gereken D istatistiği, gözlenen kümülatif nisbi frekans dağılımı (f) ile kümülatif teorik frekans dağılımı (f') arasındaki maksimum mutlak farktır. Teorik olasılık dağılımlarıyla elde edilen nisbi frekanslar ile gözlenen nisbi frekansların farkları alınarak D değeri elde edilir.

$$D = \max |f - f'|$$

Hesaplanan bu değer çeşitli anlamlılık düzeyleri ve örnek birim sayıları (n) için kritik değerleri gösteren tabloda bulunan $D_{\alpha/n}$ değeriyle karşılaştırılır.

$D \leq D_{\alpha/n}$ ise H_0 kabul yani anakütle H_0 da iddia edilen teorik dağılıma uygundur sonucuna varılır.

$D > D_{\alpha/n}$ ise H_0 red yani anakütle H_0 da iddia edilen teorik dağılıma uygun değildir kararı alınır (Orhunbilge, 2000:281-282).

Tek örnek Kolmogorov-Smirnov testi ile gözlem birimlerinin normal, binom, poisson veya uniform bir dağılımdan gelip gelmediği test edilebilir. Yine ortalama ve varyansı bilinmediği ve yerine örnek tahminleri kullanıldığında Kolmogorov-Smirnov testi yerine Lilliefors testi uygulanabilir (SPSS Base, 1999:48-319).

Shapiro-Wilk testi dağılımı bilinmeyen bir fonksiyon olan F(x)'den çekilen X_1, X_2, \dots, X_n değerlerinden oluşan n birimli bir örnek verilerinden yararlanmaktadır. Testin hipotezleri şunlardır.

H_0 : F(x), ortalama ve varyansı belirli olmayan bir normal dağılıma sahiptir.

H_1 : F(x)' in dağılımı normal değildir.

Yukarıda verilen hipotezleri test etmek için Shapiro-Wilk test istatistiğini hesaplamak üzere önce aşağıdaki değer bulunur.

$$D = \sum_{i=1}^n (X_i - \bar{X})^2$$

Daha sonra örnek verileri $X^{(1)} \leq X^{(2)} \leq \dots \leq X^{(n)}$ biçiminde sıralanır. Küçükten büyüğe sıralanmış örnek verilerinden hareketle $k = n/2$ olmak üzere, a_1, a_2, \dots, a_k katsayıları elde edilerek aşağıdaki test istatistiği hesaplanır (Acar, 1998:153).

$$W = \frac{1}{D} \left[\sum_{i=1}^k a_i (X^{(n-i+1)} - X^{(i)}) \right]^2$$

⁵ Söz konusu a_i değerleri, Shapiro-Wilk testi için çeşitli örnek büyüklüklerine göre hazırlanmış olan standart tablodan elde edilmektedir.

Yukarıdaki formülden elde edilen test istatistiği ve örneklem hacminden hareketle Shapiro-Wilk tablosundan bulunan değer, seçilen anlamlılık düzeyinden büyük olduğunda dağılımın normal olduğu sonucuna ulaşılmakta, aksi halde H_0 reddedilmektedir.

Çok Değişkenli Normallik

Bu kısım, Johnson ve Wichern (Johnson ve Wichern, 1992:158-163) kaynağından alınmıştır. Burada iki ve daha fazla sayıda değişken için normallik varsayımı kontrol edilmek istenir. Daha önceki bölümde tek değişkenli marjinal dağılımlar ele alındı. Şimdi iki değişkenli durum incelenmeye başlanacaktır. Eğer birimler çok değişkenli normal bir dağılımdan alınsaydı iki değişkenli her bir dağılım normal ve değişkenlere ait serpilme diyagramı da yaklaşık olarak elips görünümlü olmalıdır. Daha da ötesi iki değişkenli x sonuçlar seti olan

$\left(\mu - \mu \right) \sum^{-1} \left(\mu - \mu \right) \geq \chi^2_2$, .50 olasılığa sahip olacaktır. Sonuç olarak μ onun tahmini olan \bar{x} ile ve \sum^{-1} onun tahmini olan S^{-1} ile yer değiştirmek

suretiyle tüm x 'ler $\left(\bar{x} - \bar{x} \right) S^{-1} \left(\bar{x} - \bar{x} \right) \geq \chi^2_2$ olacak şekilde örnek birimlerinin yaklaşık olarak % 50'sinin elips içinde kalması beklenmektedir. Eğer bu gerçekleşmiyorsa normallik varsayımı şüphelidir.

Bir veri setinin kümülatif normalliğini değerlendirmede diğer bir yöntem

x_1, x_2, \dots, x_n 'in örnek birimlerini temsil ettiği yerde

$$d_j^2 = \left(x_j - \bar{x} \right) S^{-1} \left(x_j - \bar{x} \right), \quad j = 1, 2, \dots, n$$

formülüyle hesaplanan genelleştirilmiş kareli uzaklıklara (Squared Generalized Distances) dayanır. Bu yöntem iki değişkenli durumla sınırlı değildir. Değişken sayısının ikiden fazla olduğu tüm durumlarda da kullanılabilir.

Anakütle çok değişkenli normal ve hem n hem de n-p 25 veya 30 dan daha büyük olduğunda $d_1^2, d_2^2, \dots, d_n^2$ kareli uzaklıkların her biri bir Ki kare tesadüfi değişkeni gibi hareket etmelidir. Bu uzaklıklar bağımsız olmasa veya tam olarak Ki kare dağılımı göstermese bile sanki onlar öyleymiş gibi onların grafiğini çizmek faydalıdır. Bu grafik Ki kare veya Gama grafiği olarak isimlendirilir çünkü Ki Kare dağılımı daha genel olan Gama dağılımının özel bir halidir.

Ki kare grafiğini çizmek için:

Kareli uzaklıklar küçükten büyüğe doğru $d_{(1)}^2 \leq d_{(2)}^2 \leq \dots \leq d_{(n)}^2$ olacak şekilde sıralanır.

$\chi_p^2 \left(1 - 1/2 \right) n$ 'nin ki kare dağılımın p serbestlik dereceli $100(j-1/2)/n$ persantili olduğu yerde $\left(\chi_{(j)}^2, \chi_p^2 \left(1 - 1/2 \right) n \right)$ çiftlerinin grafiği çizilir.

Grafik düz bir çizgiye benzemelidir. Sistemantik olarak eğri olan kalıplar normallikten sapmayı işaret eder. Çizginin sağ uzağına düşen bir veya iki nokta daha fazla dikkat edilmesi gereken büyük uzaklıkları veya uç değerleri gösterir.

Yukarıda normallik varsayımını kontrol etmek için bazı oldukça basit yöntemler tartışıldı. Özellikle $d_j^2, j = 1, 2, \dots, n$ hesaplanması ve elde edilen değerlerin χ^2 persantillerle karşılaştırılması savunulur. Özetlemek gerekirse örneğin p değişkenli normallik aşağıda belirtilen durumlarda sağlanır.

Kabaca d_j^2 'nin yarısının $\chi_p^2(.50)$ 'ye eşit veya daha az olması.

Sıralı kareli uzaklıklar $d_{(1)}^2 \leq d_{(2)}^2 \leq \dots \leq d_{(n)}^2$ ile $\chi_p^2\left(\frac{1-1/2}{n}\right), \chi_p^2\left(\frac{2-1/2}{n}\right), \dots, \chi_p^2\left(\frac{n-1/2}{n}\right)$ arasındaki grafiğin yaklaşık olarak düz bir çizgi olması.

Normallikten sapmalar sıklıkla bir veya daha fazla uç değerden kaynaklanmaktadır. Bu tür gözlemler aşağıdaki grafiklerin bir veya birkaçı yardımıyla çoğunlukla tanımlanabilmektedir.

Her bir değişken ($i = 1, 2, \dots, p$) için gözlemler ($x_{ij}, j = 1, 2, \dots, n$) veya standartlaştırılmış gözlemlerin ($z_{ij} = (x_{ij} - \bar{x}) / S$) stem and leaf diyagramları veya histogramları.

Her bir değişken çifti için birimlerin eşleştirilmelerinden elde edilen serpilme diyagramları.

Kareli uzaklıkların ($d_j^2 = \sum_{j=1}^n (x_j - \bar{x})^2 / S^{-1} \sum_{j=1}^n (x_j - \bar{x})^2$), $j = 1, 2, \dots, n$) Ki kare grafikleri

Normallik İçin Dönüşümler

Eğer veriler normal bir dağılımdan gelmiyorsa dönüştürülmüş değişkenin dağılımı normal olacak şekilde dönüşüme tabi tutulabilir. Çok değişkenli durumda marjinal dağılımı normal olmayan her bir değişken onun dağılımını normal yapmak için dönüşüme tabi tutulur. Normallik için bazı dönüşümler aşağıdaki tabloda verilmektedir (Sharma, 1996:382).

Tablo 2 Normalliği Sağlamak İçin Dönüşümler

Ölçek türü	Uygulanacak Dönüşüm
Değerler	Karekök dönüşümü
Oranlar (p)	Logit (p) = $0.5 \log(p / 1-p)$
Korelasyonlar (r)	Fisher Z = $0.5 \log(1+r / 1-r)$

Yine dönüşümler için bir kaynak olması açısından orijinal dağılımlar ve normalliğin sağlanması için dönüşümler sayfa 6'da Grafik 1'de verilmiştir (Tabachnick ve Fidell, 1996:83).

Hiçbir dönüşümün uygun olmadığı durumlarda normalliği sağlamada güç dönüşümü (power transformation) kullanılabilir. Bunun türünü tanımlamak için analitik yöntemler kullanılabilir (Sharma, 1996:382).

Güç dönüşümleri sadece pozitif değerli değişkenler için tanımlanmıştır. Ancak bu görüldüğü kadar kısıtlayıcı bir durum değildir çünkü negatif değerli birimler sözkonusu ise veri setindeki her bir birime sabit bir sayı eklemek suretiyle bu sorun giderilir. x tesadüfi olarak seçilen bir gözlem birimi olsun. Dönüşümün gücü bir λ parametresine endekslenmiştir. λ için verilen bir değer belirli bir dönüşümü ifade eder. Örneğin $\lambda = -1$ için dönüşüm x^{-1} şeklinde olacaktır. Mümkün dönüşüm sıraları aşağıdaki gibidir.

$$\dots, x^{-1} = \frac{1}{x}, x^0 = \ln x, x^{1/4} = \sqrt[4]{x}, x^{1/2} = \sqrt{x}, x^2, x^3, \dots$$

Güç dönüşümü seçiminde marjinal nokta diyagramı veya histograma bakılır ve büyük değerlerin ortalamalara göre simetrisini artırabilmek için içeri doğru çekilmek veya dışarı doğru itilmek zorunda olup olmadığına karar verilir. Yukarıda gösterilen dönüşümlerin bir kısmıyla yapılacak deneme ve yanılma hesaplamaları ile iyileşme elde edilmeye çalışılır. Son seçim normallik varsayımının sağlanıp sağlanmadığını görmek için Q-Q grafikleriyle veya diğer kontrollerle daima incelenmelidir (Johnson ve Wichern, 1992:165).

EŞ KOVARYANS MATRİSLERİ

Gruplandırılmış veriye sahip çok değişkenli analizlerin bir çoğunda kovaryans matrislerinin eşitliğinin test edilmesi gerekmektedir. Bazı uygulamalarda asıl ilgi alanı kovaryans matrislerinin karşılaştırılmasıdır. Bunun bir örneği olarak asal bileşenler analizi verilebilir. Bu eşitlik testinin ikinci genel bir uygulaması çok değişkenli varyans ve doğrusal diskriminant analizi gibi standart çok değişkenli analizlerin bir çoğu için geçerli olan eş kovaryans matrisleri varsayımını kontrol etmektir (Schott, 2001:25-36). Bağımlı değişkenler için varyansların homojenliği durumunun çok değişkenli genelleştirimi varyans kovaryans matrislerinin homojenliğidir. Varsayım her bir grup için kovaryans matrisinin aynı anakütle varyans kovaryans matrisinden ömeklenmesi ve tek bir hata tahmini elde edebilmek için uygun bir şekilde birleştirilebilmesidir. Eğer grup için hata matrisleri homojen değilse birleştirilmiş matris hata varyansının bir tahmini olarak yanıltıcı sonuç verir (Tabachnick ve Fidell, 1996:382).

Eş Kovaryans Matrislerinin Testi

Diskriminant analizi, MANOVA ve diğer çok değişkenli istatistik yöntemler kovaryans matrislerinin eşitliği varsayımında bulunmaktadır. Bu amaçla ilk kez 1949 yılında Box tarafından M istatistiği tanımlanmıştır. Box's M istatistiği tek değişkenli ($p=1$) eş varyans testi olan Barlett's B testinin genelleştirilmesiyle elde edilmektedir. Diğer bir anlatımla $p=1$ için hesaplanacak Box's M istatistiği Barlett's B istatistiğine eşittir (Albayrak, 2003:53-54).

Diskriminant analizi uygulamasına grup için kovaryans matrisleri anlamlı olarak farklı ise gerçekte izin verilmez. Barlett ve Box kovaryans matrislerinin eşitliği için birer test geliştirmişlerdir. Box's M testi yapısı gereği daha

geneldir ve bilgisayar çıktılarında verilmektedir. Box's M testi F dağılımı ve Barlett's B testi ise Ki-kare dağılımı göstermektedir. Bununla beraber B ve M formülleri birbirine benzerdir. Değişken sayısı p, grup sayısı g, her gruptaki birim sayısı N_j ve grup içi kovaryanslar da C_j olmak üzere Box's M istatistiği aşağıda verilmektedir (Taq, 1997:255).

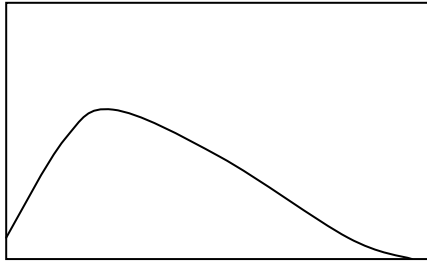
$$M = (N - g) \ln |C_w| - \sum_{j=1}^g (n_j - 1) \ln |C_j|$$

Burada;

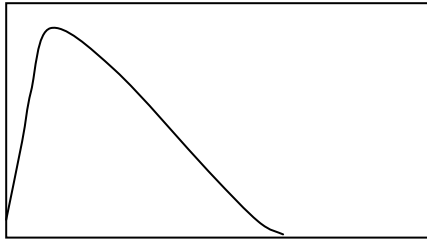
$$N = \sum_{j=1}^g n_j \quad \text{ve} \quad C_w = \frac{\sum_{j=1}^g (n_j - 1) C_j}{N - g}$$

Bu M istatistiğinin anlamlılığı Ki-kare ve F istatistiği ile test edilmektedir. Bu değerlere ilişkin hesaplamalar sayfa 7'de verilmiştir. (Albayrak, 2003:54).

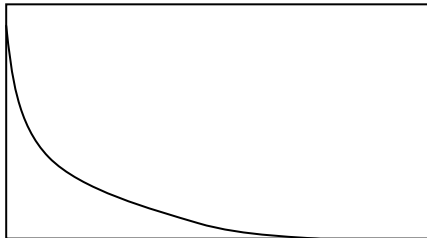
Grafik 1 Orijinal Dağılımlar ve Normallik İçin Dönüşümler

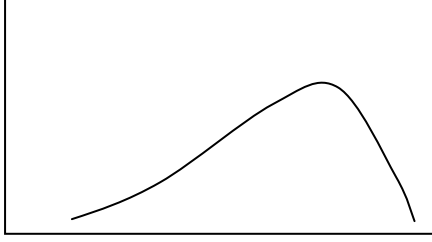
Karekök (Square root)

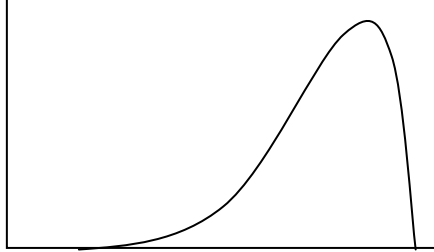
Logaritma (Logarithm)

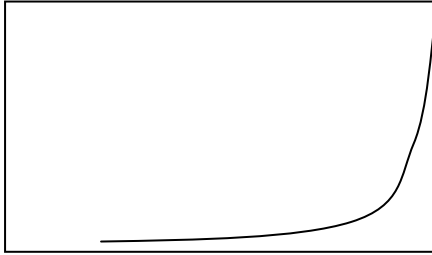
Ters (Inverse)

Yansıt ve karekük
(Reflect and square root)

Yansıt ve logaritma
(Reflect and logarithm)

Yansıt ve tersi
(Reflect and inverse)

$$A_1 = \frac{2p^2 + 3p - 1}{6(p+1)(g-1)} \times \left[\sum_{j=1}^g \left(\frac{1}{n_j - 1} \right) - \frac{1}{N-g} \right]$$

$$v_1 = \frac{p(p+1)(g-1)}{2}$$

$$A_1 = \frac{(p-1)(p+2)}{6(g-1)} \times \left[\sum_{j=1}^g \left(\frac{1}{n_j - 1} \right) - \frac{1}{(N-g)^2} \right]$$

$$A_2 - A_1^2 > 0 \dots \text{ise}, \dots v_2 = \frac{v_1 + 2}{A_2 - A_1^2} \dots \text{ve} \dots b = \frac{v_2}{1 - A_1 - (v_1/v_2)}$$

$$F_{v_1, v_2} = \frac{M}{b}$$

$$A_2 - A_1^2 < 0 \dots \text{ise}, \dots v_2 = \frac{v_1 + 2}{A_1^2 - A_2} \dots \text{ve} \dots b = \frac{v_2}{1 - A_1 + (2/v_2)}$$

$$F_{v_1, v_2} = \frac{v_2 M}{v_1 (b - M)} \dots \chi_{v_1}^2 = M(1 - A_1)$$

Değişken sayısı ve grup sayısı 6'dan küçük ve tüm gruplar için örnek büyüklükleri 20'den büyük olduğunda Ki-kare istatistiği, diğer durumlarda ise F istatistiği kullanılmalıdır (Albayrak, 2003:54). Box's M testi normallikten sapmalara karşı çok duyarlıdır, bu yüzden bu test yapılmadan önce ayırıcı değişkenlerin tek değişkenli normallikleri kontrol edilmelidir (Hair vd., 1998:348).

Eş Kovaryans Matrisinden Sapmaların Etkisi

Eş olmayan kovaryans yapısı diskriminant analizini bir çok yönden etkilemektedir. Temelde, grup ortalama vektörlerindeki farklılıkların anlamlılık testleri ve sınıflandırma bundan etkilenmektedir (Dillon ve Goldstein, 1984:380).

Hotelling's İki Örnek T^2 istatistiği (Hotelling's Two Sample T^2 Statistics) doğrusal diskriminant analizinin istatistik testleri ile yakından ilgili olduğundan eş olmayan kovaryans matrisleri durumunda bu istatistiğin gücü üzerine bulgular önemli olmaktadır. Bulgular, kovaryans matrislerinin hetorejenliği şartları altında T^2 'nin güçlülüğünün hem değişken sayısı ve hem de gruplardaki örnek büyüklüklerine bağlı olduğunu göstermektedir. Değişken sayısının artmasıyla veya grup örnek büyüklükleri farklı olduğu zaman gerçek anlamlılık seviyesi verilen anlamlılık seviyesinden daha büyük

olmaktadır. Bu da anlamlı farklılık olmadığı şeklindeki sıfır hipotezinin ortalama vektörleri gerçekte eşit olsa bile sıklıkla reddedilmesi sonucunu doğurur. Buna ek olarak Holloway ve Dunn (1967) değişken sayısı arttırıldığı zaman, testlerin örnek büyüklüklerindeki eşit olmayan artışlara duyarlılığının arttığını ve anlamlılık seviyesinin yine sapma gösterdiğini belirtmişlerdir (Dillon ve Goldstein, 1984:380).

Eş olmayan kovaryans matris yapısının sınıflandırma üzerine etkilerine daha fazla önem verilmektedir. Gilbert (1969) ve Marks ve Dunn (1974) çalışmalarıyla doğrusal diskriminant fonksiyonu ve ikinci derece fonksiyon arasındaki uyuşmanın kovaryans farklılıklarına, değişken sayısına ve gruplar arasındaki ayrıma bağlı olduğunu göstermişlerdir. Buna ek olarak örnek büyüklüğü değerlendirmelerinin küçük örnek hacimleri, küçük değişken sayıları ve kabaca benzer kovaryans yapılarıyla ikinci derece formun doğrusal fonksiyon kadar iyi performans göstermediğinin önemi vurgulanmıştır (Dillon ve Goldstein, 1984: 380).

Yine kovaryans matrislerinin eşitliğinden sapmaların alfa ve beta hatalarını etkilediği belirtilmektedir. Ancak yapılan simülasyon çalışmaları, etkinin beta hatasına kıyasla alfa hatası üzerinde daha çok etkili olduğunu göstermiştir. Araştırmalar eş hücre büyüklükleri durumunda anlamlılık düzeyi, eşit olmayan kovaryans matrislerinden etkilenmediğini göstermiştir. Bu yüzden yapılması gereken eş hücre büyüklükleri elde etmektir. Bununla beraber eş olmayan hücreler durumunda anlamlılık düzeyi, orta düzeyde kovaryans matris farklılığından bile ciddi olarak etkilenmektedir. İki gruplu analizler için aşağıdaki çıkarımlar simülasyon çalışmalarından elde edilmiştir. Küçük grup büyük gruptan daha büyük varyansa sahip ise test liberaldir ve testin gerçek alfa düzeyi nominal alfa düzeyinden daha büyüktür. Diğer taraftan, büyük grup küçük gruptan daha büyük varyansa sahip ise test tutucudur ve testin gerçek alfa düzeyi nominal alfa düzeyinden daha küçüktür (Albayrak, 2003:52-53).

Özetlemek gerekirse, mevcut bulgulara göre eş grup kovaryans matrisleri hipotezinin reddedilmesi grup ortalama vektörlerinin eşitliğinin testleri üzerine olumsuz etkide bulunur. Doğrusal ve ikinci derece kurallar arasındaki uyuşma örnek büyüklüğü küçüldüğü, grup kovaryans matrisi farklılıklarının arttığı, grup ortalamalarının yaklaştığı veya değişken sayısı arttığı durumlarda azalacaktır. Kovaryans matrislerinin anlamlı olarak farklı olduğu durumlarda ikinci derece bir diskriminant fonksiyonu daha uygun olabilir (Tacq, 1997:255). Daha detaylı olarak ifade etmek gerekirse çok değişkenli normalliğin sağlandığı ama eş kovaryans matrisleri varsayımının sağlanmadığı durumlarda benzer ön olasılıklar varsayımı altında optimum kural ikinci derece fonksiyona başvurmaktır (Dillon ve Goldstein, 1984: 380).

DOĞRUSALLIK (LINEARITY)

Doğrusallık varsayımı, değişkenlerin biri veya her ikisinin, bir çok değişkenin kombinasyonları olabileceği bir şekilde, iki değişken arasında doğrusal bir ilişki olmasıdır. Doğrusallık pratik anlamda önemlidir, çünkü Pearson korelasyon katsayısı, R, sadece değişkenler arasındaki doğrusal ilişkiyi ölçmektedir. Eğer değişkenler arasında büyük doğrusal olmayan bir ilişki varsa onlar dikkate alınmaz (Tabachnick ve Fidell, 1996: 78).

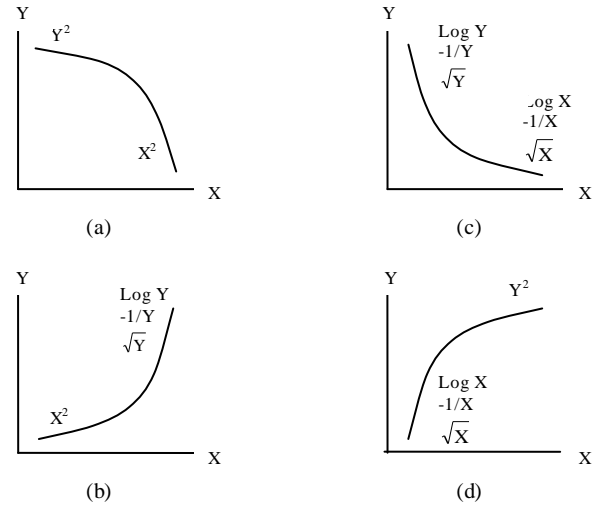
Doğrusallığı değerlendirmenin en yaygın yolu değişkenlerin serpilme diyagramlarını (Scatter Plots) incelemek ve verideki, eğer varsa, doğrusal olmayan kalıpları belirlemektir. Alternatif bir yaklaşım ise tek değişkenli regresyon analizine başvurmak ve artık değerleri (Residuals) incelemektir. Artık değerler bağımlı değişkenin açıklanamayan kısmını yansıtır, yani ilişkinin herhangi bir doğrusal olmayan kısmı artık değerlerde görünmektedir (Hair vd., 1998: 75).

Doğrusallığın Sağlanmasında Dönüşümler

Doğrusal olmayan bir ilişkinin saptanması durumunda doğrusallığı sağlamada sıklıkla kullanılan yöntem, bir veya her iki değişkeni birden dönüşüme tabi tutmaktır. Veri dönüşümlerine bir alternatif olarak ilişkinin doğrusal olmayan kısmını temsil etmesi amacıyla yeni değişkenlerin türetilmesi söylenebilir. İki değişken arasında doğrusallığı sağlamada kullanılabilecek bir çok yöntem vardır ancak en basit doğrusal olmayan ilişkiler dört kategoriden birine koyulabilir. Hem bağımlı hem de bağımsız değişkenler için potansiyel dönüşümler Grafik 2'de verilmiştir (Hair vd., 1998: 75-77).

İki değişken arasındaki doğrusallığı sağlamada çok sayıda dönüşüm uygulanabilmekte, ancak doğrusal olmayan ilişkiler dört grup altında toplanmaktadır. Her grafik, ikinci derece fonksiyonun hem bağımlı hem de bağımsız değişkenlere uygulanan dönüşümlerini göstermektedir. Örneğin, değişkenler arasındaki ilişki Grafik 2.a'da olduğu gibi ise, her iki değişkenin karesi alınarak ilişki doğrusallaştırılabilmektedir. Çoklu dönüşüm seçenekleri söz konusu olduğunda doğrusallık sağlanana kadar en üstteki dönüşümden aşağıya doğru hareket edilerek dönüşümler gerçekleştirilmelidir. Örneğin; Grafik 2.b'de iki değişken arasındaki ilişkiyi doğrusallaştırmak için bağımsız değişkenin karesi alınıp bağımlı değişkene sırasıyla Log Y, $-1/Y$ ve \sqrt{Y} dönüşümleri uygulanır ve bunlardan doğrusallığı sağlayan dönüşüm seçilir. Grafik 2.c'de ise doğrusallığı sağlayabilmek için 9 dönüşüm seçeneği söz konusu olmaktadır. Bu dönüşümler doğrusallık sağlanana kadar yukarıdan aşağıya doğru denenerek gerçekleştirilir (Albayrak, 2003: 55-56).

Grafik 2 Doğrusallığı Sağlamada Dönüşümlerin Seçimi

ÇOKLU DOĞRUSAL BAĞLANTI (MULTICOLLINEARITY)

Çoklu doğrusal bağlantının olmamasıdır. Birden fazla bağımsız değişken söz konusu olduğunda ortaya çıkmaktadır. Bağımsız değişkenler arasındaki basit doğrusal korelasyon katsayılarının yüksek yani 1'e yakın olması, diğer bir ifadeyle bağımsız değişkenlerin birbirlerine bağımlı olması anlamını taşımaktadır (Orhunbilge, 2000:195). Eğer ayrıncı değişkenler arasında hiçbir bağlantı yoksa yani bu değişkenler arasındaki korelasyon katsayısı sıfıra eşitse bunlara dikey (orthogonal) değişkenler denir (Koutsoyiannis, 1977: 236). Aslında multicollinearity terimi birden fazla doğrusal bağlantının ve collinearity de tek bir doğrusal bağlantının varlığına işaret etmektedir, ancak uygulamada bu ayrım nadiren başvurulur ve multicollinearity her iki durumda da kullanılmaktadır.

Çoklu Doğrusal Bağlantı Probleminin Önemi

Çoklu doğrusal bağlantının varlığı halinde hatıra tutulması gereken bazı noktalar şöyle özetlenebilir (Sharma, 1996: 265-273).

Ayrıncı değişkenlerin seçimi çoklu doğrusal bağlantıdan etkilenir. Bir değişkenin modele alınmaması sadece onun önemli olmadığı anlamında değildir. Bu değişkenin önemi çok olabilir ve gruplar arasında ayırım yapabilir fakat onun diğer değişkenlerle olan yüksek korelasyonu nedeniyle modele dahil edilmez.

Diskriminant fonksiyonunda değişkenlerin önemini belirlemek için standart katsayılar ve diğer ölçülerin kullanılması uygun olmayabilir. Bir değişken aralarında korelasyona sahip olduğu değişkenlerin önemini azaltabilir. Sonuç olarak her bir değişkenin önemine ilişkin yorumların değişkenlerde çoklu

doğrusal bağlantının varlığı mevcut olduğu zaman yapılmaması tavsiye olunur.

Değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı var ise adım adım diskriminant analizi çoklu doğrusal bağlantının kaynağına bağlı olarak uygun olabilir veya olmayabilir. Anakütleden kaynaklanan çoklu doğrusal bağlantıda bağımsız değişkenler arasındaki korelasyonun görünümü örnekleme hatalarıyla birlikte örnekten örneğe aynıdır. Böyle bir durumda adım adım diskriminant analizinin kullanımı uygundur çünkü değişkenler arasındaki ilişki anakütlenin bir özelliğidir ve sonuçlar örnekten örneğe değişmeyecektir. Diğer yandan eğer bağımsız değişkenler arasındaki korelasyon yapısı örneğe göre değişiyorsa adım adım diskriminant analizinin sonuçları örnekten örneğe farklı olabilecektir. Buna örnekten kaynaklanan çoklu doğrusal bağlantı denir. Bu durumda adım adım diskriminant analizi uygun değildir.

Çoklu Doğrusal Bağlantının Saptanması

Çoklu doğrusal bağlantının saptanmasında kullanılan yöntemlerin bazıları aşağıda belirtilmiştir.

1. Basit korelasyon matrisinin kontrol edilmesi. Genel olarak, iki bağımsız değişken arasındaki basit korelasyon katsayısı anlamlı ise bu durum çoklu bağlantı problemine yol açabilir. Buna rağmen, her zaman anlamlı korelasyon çoklu bağlantı problemine yol açmamaktadır. Eğer basit korelasyon katsayısı çoklu korelasyon katsayısından küçükse çoklu bağlantı problemine neden olmayabilir.

2. Modele yeni değişkenler ilave edildiğinde çoklu determinasyon katsayısı, R^2 , değerlerindeki değişimlerin incelenmesi. Eğer modele yeni bağımsız değişkenler ilave edildiğinde R^2 'de önemli bir değişim sağlanamıyorsa çoklu bağlantı problemi ortaya çıkmış olabilmektedir (Gujarati, 1995: 335-336).

3. Özdeğerler (Eigenvalues) ve Şart Endeksi (Condition Index) değerlerinin incelenmesi. Çoklu doğrusal bağlantının varlığını saptamak için özdeğerler (eigenvalues) kullanıldığında 3 çeşit istatistiğe başvurulur: Şart Endeksi (Condition Index), Şart Sayısı (Condition Number) ve Varyans Payları (Variance Proportions). Tabloda özdeğerlerin en büyükten (λ_1) en küçüğe (λ_k) doğru listelenmesi bilinen bir yöntemdir. Şart endeksi (CI) her bir özdeğer için aşağıdaki formülle bulunur.

$$CI_j = \sqrt{\frac{\lambda_1}{\lambda_j}}$$

Yukarıdaki formülden ilk yani en büyük özdeğer için geçerli şart endeksi değerinin 1 olduğu görülür. K ayrımcı değişkene sahip bir korelasyon matrisi için hesaplanan özdeğerler toplamı da daima k'ya eşit olacaktır. En büyük şart endeksi değeri, en büyük özdeğer (λ_1) ile en küçük özdeğer (λ_k) değerinin birbirlerine bölünmesi ile bulunur ve şart sayısı (CN) olarak adlandırılır.

$$CN = \sqrt{\frac{\lambda_1}{\lambda_k}}$$

Özdeğer değerleri varyans değerleri olduğundan dolayı CI_j ve CN ideal ayırıcılar olan asal bileşenlerin standart sapmalarının oranlarıdır. CI_j ve CN negatif değer almazlar ve yüksek değerler çoklu doğrusal bağlantı için potansiyel olarak görülür. Eğer CN, 30'u aşarsa çok güçlü doğrusal bağlantı söz konusudur. Şüphesiz böyle bir CN, 30'a eşit veya daha büyük değere sahip iki veya daha fazla CI_j değerleriyle bağlantılı olabilir.

4. Varyans Artış Faktörlerinin İncelenmesi. Çoklu doğrusal bağlantıyı saptamak için kullanılan en etkin yöntem varyans artış faktörleridir. Kısaca VIF olarak gösterilen bu değerler;

$$VIF_k = \frac{1}{(1 - R_k^2)}$$

formülü ile hesaplanır. R_k^2 , k. bağımsız değişkenin diğer bağımsız değişkenlerle arasındaki çoklu determinasyon katsayısıdır. VIF_k 'nın 1'e yakın olması R_k^2 'nin 0'a yakın olduğunu, yani x_k 'nin diğer bağımsız değişkenlerle doğrusal ilişkisinin olmadığını gösterir. $R_k^2 \neq 0$ olduğunda VIF, 1'den büyüktür. VIF'ler büyüdükçe ciddi bir çoklu doğrusal bağlantının varlığından söz edilir. Uygulamada, 10'un üzerindeki VIF'lerin ciddi çoklu doğrusal bağlantı göstergesi olduğu kabul edilmektedir (Orhunbilge, 2000: 196).

Çoklu Doğrusal Bağlantı İçin Çözümler

Çoklu doğrusal bağlantıyı azaltmak ve bu suretle modelde kalan ayrımcı değişkenlerin katsayılarının standart hatalarını düşürmek amacıyla bir veya birden fazla ayrımcı değişken modelden atılabilir. Bu ölçü bazı sınırlamalara sahiptir. Bunlardan birisi modelde kalan ayrımcı değişkenlerin katsayılarının büyüklüğünün modele dahil edilmeyen birbiriyle bağlantılı ayrımcı değişkenlerce etkilenmesidir.

Bazen çoklu doğrusal bağlantıyı önlemek amacıyla yeni birimlerin modele ilave edilmesi mümkündür. Ancak bu durum sıklıkla kullanılamaz. Örneğin işletme ve ekonomide birçok ayrımcı değişken kontrol edilemez bu yüzden yeni birimler daha öncekiler gibi aynı bağlantı kalıbını gösterme eğiliminde olacaktır.

Birbiriyle ilişkisi olan iki ayrımcı değişken toplamları alınarak tek bir değişken olarak modele dahil edilebilir.

Çoklu doğrusal bağlantı problemi için en küçük kareler yöntemiyle kullanılacak diğer bir çözüm yöntemi yüksek korelasyona sahip ayrımcı değişkenlere dayanan ve bağlantılı ayrımcı değişkenlerin doğrusal bir kombinasyonu şeklinde bir endeks olan bir veya birden çok karma endeksler oluşturmaktır. Asal bileşenler yöntemi birbirleriyle bağlantılı olmayan karma endeksler sağlar. Bu tür karma endekslerin bir kaç sıklıkla ayrımcı değişkenlerde mevcut bilgilerin çoğunu aynen almaktadır. Bu tür bağlantısız karma

endeksler yüksek korelasyonlu asıl ayırıcı değişkenler yerine ayırıcı değişkenler analizde kullanılır.

Çoklu doğrusal bağlantıya çözüm olarak faktör analizi, asal bileşenler analizi gibi çok değişkenli istatistik yöntemler ya da ridge regression gibi taraflı tahmin yöntemleri sıkça kullanılmaktadır (Gujarati, 1999:344). Bir tahminleyen küçük bir taraflılığı varsa ve tarafsız tahminleyenden daha kesin ise gerçek parametreye daha yakın olma olasılığı fazla olduğu için tercih edilmektedir.

Varsayımlar açıklandıktan sonra son olarak sırasıyla varsayımların önemi ve varsayımlardan sapmaların etkisi incelenecektir.

Varsayımların Önemi

Diskriminant analizinin varsayımları araştırmacının amaçları ile yakından ilgilidir. Eğer araştırmacı sadece grup içi değişime oranla gruplar arasındaki değişimi maksimize eden diskriminant fonksiyonunu saptamak istiyorsa bütün gruplar için grup kovaryans ve dağılımlarının birbirine eşit olduğunu varsaymak yetecektir. Araştırmacının istatistikî önem ile ilgilenmesi durumunda ele alınan nitelikler veya değişkenler açısından grupların bilinmeyen fakat birbirine eşit kovaryans ve dağılımlara sahip olduğu ve bu dağılımların çok değişkenli normal dağılımlar olduğunu varsaymak gerekecektir. Son olarak araştırmacı yeni birimlerin gruplara atanması ile ilgileniyorsa yanlış sınıflandırma maliyetlerinin ve olasılıklarının eşit olduğunu varsaymak zorunluluğu vardır (Kurtuluş, 1976:442).

Varsayımlardan Sapmaların Etkisi

Diskriminant analizinde sağlanması gereken en zor varsayımlar ayırıcı değişkenler üzerine çok değişkenli normal dağılım ve kovaryans matrislerinin eşitliği üzerine olanlardır. Başta Lachenbruch olmak üzere bir çok yazar diskriminant analizinin bu varsayımlardan bazı sapmalara karşı oldukça güçlü bir yöntem olduğunu göstermişlerdir (Klecka, 1982: 61).

Çok değişkenli normal dağılım varsayımını sağlamayan değişkenler diskriminant fonksiyonunun tahmininde problemlere neden olabilir (Hair vd., 1998: 259). Normallik varsayımından sapma halinde anlamlılık testleri ve tahmin edilen hata oranları hatalı olabilir (Eisenbeis, 1977:898).

Anlamlılık testlerinde, bir örnekten elde edilen istatistik, o istatistiğin teorik olasılık dağılımıyla karşılaştırılır. Eğer ilgilenilen anakütle bu varsayımı sağlamıyorsa, hesaplanan istatistiğin gerçek örnekleme dağılımı teorik olarak çıkarılan dağılımdan bir miktar farklı olacaktır. İki dağılım arasındaki fark varsayımdan sapmanın derecesine bağlı olarak çok küçük veya çok büyük olabilir. Lachenbruch diskriminant analizinin normallik varsayımından küçük sapmalara karşı fazla duyarlı olmadığını göstermiştir. Sonuç, etkinlik ve doğrulukta bir miktar azalma şeklinde ortaya çıkar (Klecka, 1982: 61).

Normallik varsayımı grup üyelikleri olasılıklarına dayanan sınıflandırma için de önemlidir. Bu olasılıklar sadece ayırıcı değişkenler çok değişkenli normal bir dağılıma sahip olduğunda uygun olan Ki kare dağılımından hesaplanır. Bu varsayım sağlanamazsa hesaplanan olasılıklar doğru olmayacaktır. Bazı gruplar için olasılıklar abartılı bir şekilde yüksek çıkabilirken diğer gruplar için ise olması gerekenden aşağıda tahmin edilebilecektir. Sınıflandırma amaçları açısından tahmindeki doğruluk, sınırlardaki birimler için çok önemlidir. Eğer belli bir birim 0.90 olasılıkla 1. gruba ait ise ve 0.10 olasılıkla 2. gruba ait ise varsayımlardan sapmalar nedeniyle ortaya çıkan küçük yanlışlıklar için endişe etmeye gerek yoktur. Diğer yandan bir birim 0.51 olasılıkla 1. gruba ve 0.49 olasılıkla 2. gruba ait ise alınacak karar konusunda çok dikkatli olmak gerekir. Burada varsayımlardan sapmalar nedeniyle oluşacak küçük hatalar, kolaylıkla yanlış bir sınıflandırmaya sebep olabilir (Klecka, 1982: 61).

Diskriminant analizi, sapmanın çarpıklıktan kaynaklanması durumlarında normallikten sapmalara karşı güçlüdür. Örnek büyüklükleri eşit ve çift kuyruk testleri kullanıldığı sürece tek değişkenli varyans analizinde 20 serbestlik dereceli bir örnek büyüklüğü çok değişkenli normallik bakımından güçlülüğü sağlayacaktır. Sadece birkaç ayırıcı değişken olması durumunda (beş veya daha az sayıda) güçlülük, en küçük grupta 20 birim olması durumunda da beklenir. Eğer örnekler küçük ve eşit büyüklükte değilse normalliğin sağlanması sorgulanabilir bir durumdur. Ayırıcı değişkenlerin normal örnekleme dağılımına sahip olmaması durumunda bir veya birkaç değişkenin dönüşüme tabi tutulması uygun olabilir (Tabachnick ve Fidell, 1996: 512-513).

Eğer normallik hayati önemde bir varsayım değilse sonraki adım ne olacaktır sorusu akla gelir. Bir alternatif, normallik kontrolünden elde edilen bulguları dikkate almaksızın sanki veriler normal dağılım gösteriyormuş gibi ilerlemektir. Bu uygulama önerilmemektedir çünkü bir çok durumda yanlış sonuçlara götürür. İkinci bir alternatif değişkenin dönüşüme tabi tutulması yoluyla normal olmayan değişkeni daha normal görünür bir hale getirmektir (Johnson ve Wichern, 1992: 164).

Eğer grup kovaryans matrisleri eşit değilse kanonik diskriminant fonksiyonu ve sınıflandırma denkleminde sapmalar beklenir (Klecka, 1982: 62). Yine örnek hacmi küçük ve kovaryans matrisleri eşit değilse tahminin istatistik anlamlılığı ters yönde etkilenir. Muhtemel durum yeterli örnek büyüklüklerine sahip gruplar arasında eşit olmayan kovaryans durumudur ki bu şekilde birimler daha büyük kovaryans matrisli gruplara sınıflandırılır. Bu etki örnek büyüklüğü artırılarak ve aynı zamanda sınıflandırma amaçları için grup spesifik (group-specific) kovaryans matrisleri kullanılarak minimuma indirilebilir. Son olarak eğer grup kovaryans matrisleri arasında büyük farklılıklar varsa ve alınan önlemler

etkiyi minimuma indirememişse bir çok istatistik paket programda bulunan ikinci derece sınıflandırma yöntemleri kullanılabilir (Hair vd. 1998: 259).

Örnek birim sayıları eşit veya çok büyük ise diskriminant analizi gupiçi varyans kovaryans matrislerinin eşit olması varsayımından sapmalara karşı güçlüdür. Ancak örnek büyüklükleri eşit değil ve az sayıda olduğu zaman eğer varyans kovaryans matrisleri eşit değilse anlamlılık testlerinin sonuçları yanıltıcı olabilir. İstatistik sonuç çıkarma uygun büyüklükteki örneklerle eşit olmayan varyans kovaryans matrisleri bakımından genellikle güçlü olmasına rağmen sınıflandırma güçlü değildir. Birimler daha büyük değişkenliğe sahip gruplara sınıflandırılma eğilimindedir. Eğer sınıflandırma analizin önemli bir amacı ise varyans kovaryans matrislerinin eşitliği testi yapılmalıdır (Tabachnick ve Fidell, 1996: 513).

Asıl amacı gerçek hayatı uygun bir şekilde açıklayacak veya iyi tahmin edecek bir matematik modelde olan bir araştırmacı için, en iyi rehber doğru sınıflandırma yüzdeleridir. Eğer bu oran yüksek ise varsayımlardan sapmalar çok zararlı değildir. Veriyi iyileştirme veya alternatif formüller kullanma çabaları sadece marjinal iyileşmeler sağlayacaktır. Doğru sınıflandırma yüzdelerinin düşük olduğu durumlarda bunun varsayımlardan sapmalar nedeniyle mi yoksa zayıf ayırıcı değişkenler kullanmak suretiyle mi olduğunu söylemek zordur (Klecka, 1982: 62).

Diskriminant analizi çok değişkenli normal dağılım ve eş kovaryans matrisleri varsayımının sağlanamaması durumunda da kullanılabilir. Problem sonuçların kullanılmasında ortaya çıkar. Onların neyi kastettiği ve ne kadarlık bir hatanın kabul edilebilir olduğu önemlidir. Bir çok gelişmiş kitap alternatif yöntemler önermekte fakat bunlar gerçek sapma şiddetli olmadığından dolayı sadece küçük çaplı bir iyileşme sağlar (Klecka, 1982: 62).

SONUÇ

Çok değişkenli istatistik yöntemlerin varsayımlarının ele alındığı bu çalışmada araştırma sonuçlarının hatasını en aza indirmek için bunların dikkatle gözden geçirilmesinin gerekliliği ortaya konulmuştur. Buna rağmen bir çok çalışmada varsayımların sıklıkla gözardı edildikleri görülmektedir.

Çok değişkenli normal dağılım varsayımını sağlamayan değişkenler diskriminant fonksiyonunun tahmininde problemlere neden olurken normallik varsayımından sapma halinde anlamlılık testleri ve tahmin edilen hata oranları da hatalı olabilmektedir. Varyans-kovaryans matrislerinin eşit olmaması halinde kanonik diskriminant fonksiyonu ve sınıflandırma denkleminde sapmalar beklediği vurgulanmıştır. Yine küçük örnek hacimlerinde kovaryans matrisleri eşit değilse tahminin istatistik anlamlılığı ters yönde etkilendiği belirtilmiştir.

Sonuçta, varsayımlardan sapmaların diskriminant analizi üzerindeki etkisi incelendiğinde ortaya çıkan durumun çok değişkenli istatistik yöntemlerin varsayımlardan küçük çaplı sapmalara karşı oldukça güçlü yöntemler olduğunu ortaya koyduğu söylenebilir.

KAYNAKLAR

- Acar, Fatma, (1998) "Normallik Testlerine İlişkin Bir Karşılaştırma", **Uludağ Ü. İ.İ.B.F. Dergisi**, cilt. 16, sayı. 4, Aralık,
- Albayrak, Ali S., (2003) **Türkiye'de İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Düzeylerinin Çok Değişkenli İstatistik Yöntemler Yardımıyla İncelenmesi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Ü., SBE,
- Baringhaus, L. v.d., (1989) "Recent and Classical Tests for Normality-A Comparative Study". **Commun. Stat., Simulation Comput.** 18, pp. 363-379
- Beirlant, J. v.d., (1999) "Goodness-of-Fit Analysis for Multivariate Normality Based on Generalized Quantiles", **Computational Statistics & Data Analysis**, 30, pp.119-142
- D'Agostino, R.,B. ve M.,I.,A, Stephens(Eds), (1986). **Goodness-of-Fit Techniques**. New York: Marcel Dekker
- Dillon, William R. ve Matthew Goldstein, (1984) **Multivariate Analysis Methods and Applications**, John Wiley and Sons Inc.
- Dufour Jean-Marie v.d., (1998) "Simulation-based Finite Sample Normality Tests in Linear Regressions", **Econometric Journal**, volume 1, pp. 154-173
- Dufour Jean-Marie (2003) "Exact Skewness-Kurtosis Tests For Multivariate Normality And Goodness of-Fit in Multivariate Regression with Application to Asset Pricing Models", **Oxford Bulletin of Economics and Statistics**, 65, pp. 891-906
- Eisenbeis, Robert A., (1977) "Pitfalls in the Application of Discriminant Analysis in Business, Finance and Economics", **The Journal of Finance**, vol. XXXII, no.3, June, pp.875-900
- Gilbert E.S., (1969) "The Effect of Unequal Variance-Covariance Matrices on Fisher's LDF" **Biometrics**, 25, pp.505-516
- Gray v.d., (1998) "Testing the Multivariate Normality of Australian Stock Returns", **Australian Journal of Management**, vol.23, no 2, December, pp.135-150
- Gujarati, Demodar N., (1995) **Basic Econometrics**, Third Edition, McGraw-Hill, New-York
- Gujarati Demodar N., (1999) **Temel Ekonometri**, (Çev. Ümit Şenesen ve Gülay Günlük Şenesen), Literatür yayıncılık
- Hair, Joseph F. v.d., (1998) **Multivariate Data Analysis**, New Jersey, Prentice Hall Inc.

- Holloway L. N. ve O. J. Dunn, (1967) "The Robustness of Hotelling's T^2 ", **Journal of the American Statistical Association**, 62, pp.124-136
- Hwu Tian-Jong v.d.(2002) "The Combination Test for Multivariate Normality", **J. Statist. Comput. Simul.** Vol 72(5), pp. 379-390
- Johnson, Richard A., and Wichern Dean W., (1992) **Applied Multivariate Statistical Analysis**, New Jersey, Prentice Hall Inc.
- Klecka, William, R., (1980) **Discriminant Analysis**, California, Sage Publications.
- Koutsoyiannis A., (1977) **Ekonometri Kuramı: Ekonometri Yöntemlerinin Tanımına Giriş**, (Çev. Şenesen Ümit ve Günlük Gülay), V teori
- Kurtuluş, Kemal (1976) **Pazarlama Araştırmaları (Yöntem ve Teknikler)**, Sermet Matbaası
- Mardia K. V., (1970) "Measures of Multivariate Skewness and Kurtosis with Applications", **Biometrika**, 57, pp.519-530
- Mardia, K. V., (1980) "Tests of Univariate and Multivariate Normality. In by P.R. Krishnaiah(Eds)", **Handbook of Statistics**, Volume 1: Analysis of Variance, Amsterdam:North Holland, pp.279-320
- Marks S. ve O. J. Dunn, (1974) "Discriminant Functions When Covariance Matrices Are Unequal", **Journal of the American Statistical Association**, 69, pp.555-559
- Orhunbilge, Neyran, (2000) **Tanımsal İstatistik Olasılık ve Olasılık Dağılımları**. İstanbul Ü. İşletme Fakültesi Yayınları Avcıol Basım yayın İstanbul,
- Orhunbilge, Neyran, (2000) **Örnekleme Yöntemleri ve Hipotez Testleri**, İstanbul Ü. İşletme İktisadi Yayınları, Avcıol Basım yayın, II. Baskı, İstanbul
- Royston J. P., (1983) "Some Techniques for Assessing Multivariate Normality Based on the Shapiro-Wilks W", **Applied Statistics**, 32, no 2, pp. 121-133
- Schott, James R. (2001) "Some Tests for the Equality of Covariance Matrices", **Journal of Statistical Planning and Inference**, 94, pp. 25-36
- Sharma, Subhash (1996) **Applied Multivariate Techniques**, John Wiley and Sons Inc.
- Small N. J., (1980) "Marginal Skewness and Kurtosis in Testing Multivariate Normality", **Applied Statistics**, 29, no 1
- SPSS Base 10.0 (1999) **Applications Guide**, SPSS Inc., USA
- Tabachnick, Barbara G., ve Fidell Linda S.,(1996) **Using Multivariate Statistics**, Harper Collins College Publisher, Third Edition, Northridge.
- Tacq, Jacques, (1997) **Multivariate Technique in Social Sciences**, Sage Publications Ltd, London.
- Watson Collin J. (1990) "Multivariate Distributional Properties, Outliers and Transformation of Financial Ratios", **The Accounting Review**, vol.65, no.3 july

Atatürk'ün Din'e Bakışına Psiko-Sosyal Bir Yaklaşım

Halil APA YDIN

Yrd.Doç.Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İ.F., Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Öğretim Üyesi

ÖZET: Bu makalede Mustafa Kemal Atatürk'ün dinsel yaşamının bireysel boyutu ile ilgili tecrübe boyutu üzerinde durulmuştur. Ayrıca, kültürel ve sosyal bir kurum olarak dinin sosyal fonksiyonu ile ilgili dile getirdiği düşünceleri de ele alınmıştır. Bu bağlamda, Atatürk'ün; laiklik, din, İslam, Kur'an, din eğitimi ve bazı dini kavramlarla ilgili görüşleri ele alınmıştır.

Anahtar Kavramlar: Atatürk, din, Kur'an, din eğitimi, laiklik

A Psycho-Social Approach to How Ataturk Looks at Religion

ABSTRACT: Since his childhood Atatürk has grown in a religious atmosphere and this has given shape to all of his religious belief, sensation and knowledge dimensions. His point of view to religion is positive and he objects all superstitions. In his opinion to prevent these, it is necessary to give a good religious education and its place must be schools. Besides, Atatürk had scholars made some studies for a better Religion and Quran understanding, and tried to establish the principles of how a *khutba* must be. With laicism - as a defender of a complete religion freedom- he has aimed to protect religious belief styles.

Keywords : Atatürk, religion, qur'an, education of religion, laicism.

GİRİŞ

Bilim doğası gereği, nesnellığı, objektifliği ve rasyonel değerlendirmeyi gerektirmektedir. Doğa bilimlerinde bu ölçülere uymak daha kolaydır. Ancak, aynı şeyi sosyal bilimler için söylemek çok güçtür. Çünkü, sosyal bilimlerde az önce belirttiğimiz bilimsel kriterlere uymak tamamen araştırmacının bilimsel etik anlayışına kalmaktadır. Elde edilen verileri yorumlama ve değerlendirme biçimi ulaşılan sonuçları da etkilemektedir. Her şeyden önce bir konuda değerlendirme yapılırken konunun bütün boyutlarının ele alınması gerekmektedir. Atatürk ile ilgili değerlendirmeler psiko-sosyal bağlamından koparılarak değerlendirilmekte ve sonuçlamalara gidilmektedir. Şu bilinmeli ki Atatürk'ün "Nutuk"unun oluşumu bizzat tarihi, siyasi, sosyal ve psikolojik faktörler etkisiyle ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla onun bir konu ile ilgili düşünce, duygu ve davranışları bu bağlamlardan uzak değerlendirilemez.

Atatürk'ün dine ve İslam dinine bakışı bazı nedenlerden dolayı çok önemlidir: Birincisi, Atatürk ülkemizin düşman işgalinden kurtarılmasında öncülük eden ve demokratik yönetime basamak oluşturan Cumhuriyet yönetimini kuran bir liderdir. Yani millet olarak tarihimizin son dönemde yetiştirdiği en önemli bir kişiliktir. İkincisi, Atatürk de diğer insanlar gibi doğmuş, büyümüş, yaşamın farklı alanlarında farklı yaşantılar sürdürmüştür. Dolayısıyla onun da her insan gibi inançları, düşünceleri, değer yargıları ve farklı konularda farklı değerlendirmeleri olması kaçınılmazdır. Üçüncüsü, bazı kişilerin dine karşı kendi olumsuz tutum, düşünce ve uygulamalarını Atatürk'le özdeşleştirmek suretiyle onu istismar etmemeleri açısından da konu önemlidir. Din taraftarı gibi gözükene bazıları tarafından da Atatürk, din karşıtı, dinsiz gibi gösterilmeye çalışılmaktadır. Bu düşüncenin ne kadar yanlış olduğunu göstermek için

de önemlidir. Dördüncüsü de Atatürk'ün dini inanç ve düşünceleriyle ilgili yanlış değerlendirmeler yapılabilmektedir. Bu, Atatürk'ün manevi kişiliğine de ülkemize de zarar vermektedir. Doğru olan şeyler bilinmeli ve değerlendirmeler ona göre yapılmalıdır.

Bir insanın herhangi bir konu ile ilgili tutum ve davranışı değerlendirilecekse, bunun bilimin ilkelere göre yapılması gerekir. Eğer biz Atatürk'ün dinle ilgili tutumunun ne olduğunu araştırıyorsak dinin bireye yansıma boyutunu bilmemiz gereklidir. Dinin bireye ve topluma yansıyan yönü subjektif din, dinin kutsal metinleri ve öğretileri ise objektif din olarak kavramlaştırılmıştır. Bilimsel araştırmalarda dinin subjektif yönü araştırma konusu edilmekte; objektif yönü ise dışarıda tutulmaktadır. Bu bağlamda din psikolojisi ve sosyolojisi alanında yapılan araştırmalarda dinin genelde beş boyutu olduğu kabul edilmektedir. Bu boyutlar şunlardır:

- İnanç Boyutu:** İnsan dinsel inançlarını kapsar ve birey açısından önem ve fonksiyonlarını belirler.
- İbadet Boyutu:** Dinin, mensuplarından uymalarını ve pratikte uygulamalarını istediği, belirli yapılaş zaman ve şekilleri olan ritüelleri kapsar.
- Duygu Boyutu:** Dindar insanın içinde yaşadığı ve onunla içsel aydınlanmaya ulaştığı dinsel motifleri veya Tanrı ile olan ilişkilerini (algılar, duyular, duygular ve sezgileri) içine almaktadır.
- Bilgi Boyutu:** Bireyin sahip olduğu dinî inancın kutsal metinlerinde yer alan dinin inanç, ibadet ve muameleleriyle ilgili konulardaki bilgisidir ve onları kapsar.
- Etki Boyutu:** Dinî inanç, pratik uygulamalar, tecrübeler ve bilginin bireyin günlük yaşamı üzerine yaptığı etkileri içine almaktadır (Bkz. :

Glock-Stark 1965:23-27, 28-30, 31-32, 33-34, 35-37; Mutlu 1989:196; Bayyigit 1989:70,91-100; Yaparel 1987:38,39-42; Kula 1993:31, 32; Özbaydar 1970: 5; Peker 2000:64-67, 110-112, 113-115; Hökelekli 1998:74-75; Apaydm 2001:186).

Bireyin dinle ilgili tercihlerinin şekillenmesinde onun çocukluk yaşantılarının önemi büyüktür. 'Modelden Öğrenme'nin en etkili olduğu dönem çocukluğun ilk yıllarıdır. Özellikle anne-babanın etkisi, bütün araştırmalarda kendini göstermektedir (Bkz.: Grom 1992:21,22; Peker 2000:67-68). Bu bağlamda Atatürk'ün çocukluk yıllarına gidilecek olursa onun çocukluğunun dini bir çevre içinde geçtiği düşünülebilir (Kılıç A.F. 2000:241): Annesi Zübeyde Hanım'ın çevresinde "Zübeyde Molla" olarak nitelendirildiğini görüyoruz. O dönemde bir kişinin bu şekilde sıfatlandırılmasından o kişinin Kur'an, namaz, oruç gibi dini bilgileri bildiğini ve çevresindeki kişilere bunları öğrettiğini anlayabiliriz. Atatürk'ün annesi dini bilen ve oğlunu bu bilgilerle donatan birisi olarak düşünülebilir. Bunu düşündüren nedenlerden birisi de annesinin onu mahalle mektebine ilahilerle başlatmasıdır. Yine o dönemde ilköğrenimini aldığı "Şemsi Efendi Mektebi" ve sonra devam ettiği "Selanik Mülkiye İdadisi", "Selanik Askeri Rüştiyesi" ve "Manastır Askeri İdadisi" programlarında ciddi din öğretimi veren kurumlardı (Dönmez 1998: 153-54).

Dinin bireye yansıyan bu tecrübe alanının dışında psiko-sosyal araştırmalarda gündeme gelen ve William James tarafından geliştirilen ve bilimsel araştırmalarda göz önünde bulundurulmuş dinin objektif ve subjektif yönünün de dikkate alınması ve yorumlama ve değerlendirmelerin buna uygun olarak yapılması gerekmektedir (Objektif ve subjektif din tanımlamaları için bkz.: James 2006) Bu bağlamda makalede ilk ana başlıkta din psikolojisi ve sosyolojisinde kabul edilen dindarlığın boyutları ve objektif-subjektif din kavramlaştırmaları çerçevesinde yorumlamalar yapılacaktır. İkinci ana başlıkta ise, daha çok sosyal psikoloji teorilerinden sosyal fonksiyon ve sosyal öğrenme teorileri göz önünde bulundurularak yorumlamalara gidilecektir (Sosyal Psikolojik teorilerle ilgili bkz.: Kağıtçıbaşı 2004; Arkonaç 2001).

ATATÜRK'TE BİREYSEL DİNDARLIĞIN BAZI BOYUTLARI

Atatürk'te Dini İnanç

Dinin bireye yansıma boyutlarının başında dini inanç gelmektedir. Dini inancın temel kavramı ise Tanrı kavramıdır. Tanrı kavramı ile ilgili her bireyin zihninde canlanan tasavvur farklı farklı olabilir. Atatürk'ün bir tek Tanrı inancına sahip olduğunu O'nun: "Allah birdir. Şanı büyüktür..." (Atatürkçülük I, 454) sözünden anlıyoruz. Kainatın anlamlılığı ve amacı ile ilgili olarak da yine Allah'ın yaratma sıfatına vurgu yapmaktadır: "Allah, dünya üzerinde yarattığı bu kadar nimetleri, bu kadar güzellikleri insanlar

istifade etsin, varlık içinde yaşasın diye yaratmıştır ve en büyük ölçüde yararlanabilmek için de bugün evrenden esirgediği zekayı, aklı insanlara vermiştir" (Atatürkçülük I, 415; Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II 1952:107-108). Atatürk'ün Tanrı kavramı ile ilişkisinin basit bir ilişki olmadığını, Tanrı kavramının zihninde belli bir yere oturmuş ve anlamlı bir bütünlüğe sahip bir yapı arzettiğini görüyoruz: "... Allah mefhumu insan beyninin çok güç kavrayabileceği metafizik bir meseledir" (Kocaturk 1971: 206) derken, onun esas belirtmek istediği Allah'ın varlığı meselesi değil, mahiyetini kavramadaki güçlülüktür. Çünkü, onun Allah'ın varlığı ile ilgili problem yaşamadığını diğer sözlerinden anlıyoruz. Dini inancını açılardan kendi cümleleri de şöyledir: "Dinime, bizzat gerçeğe nasıl inanıyorsam, ona da öyle inanıyorum. Bilince ters, ilerlemeye engel hiçbir şey kapsamıyor" (Atatürkçülük I: 283; Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III 1961: 70). Bu duyguları, gayet samimi bir biçimde dile getirmekten de geri durmamıştır. Dini ortadan kaldırmayı düşünen bir insanın kendi duygularını bu kadar samimi bir biçimde dile getirmesi düşünülebilir mi?

Atatürk'te Dini Tecrübe (Duygu)

Din duygusu, ilahi bir kuvvetin varlığından kaynaklanan düşünce, tasavvur ve hareketlerin insanda uyandırdığı duygudur. Bu duygu insanı ilahi olanla temasa getirir ve ona yöneltir. Din duygusu diğer birçok duyguyu içerisine alan ve tanımlanması yapısı gereği zor olan tezahürleriyle anlamlandırdığımız ve tanıdığımız bir yapıya kavuşabilir. Onun dışı yansıyan elemanları, korku, sevgi, saygı, sempati, hayranlık, şükretme, minnettarlık, bağlılık, güvenme, teslim olma ve sığınma gibi duygulardır (Müller 1920:12; Ribot 1927 :121-122; Bovet 1958:14; Pöll 1965:80; Yavuz 1983:34-35; Peker 2000:105).

Din duygusu açısından Atatürk'ü değerlendirdiğimizde; O'nun yoğun olarak dini duygu yaşadığı anlar olmuştur. Örneğin, Balıkesir Zagnos Paşa Camii'nde yaptığı konuşma, 'Allah'tan sevap beklentisi'ni ortaya koymaktadır: "Hz. Peygamberin mübarek yolunda olduğumuz bu dakikada milletimize; milletimizin bu gününe ve geleceğine ait hususları görüşmek maksadıyla bu kutsal yerde Allah'ın huzurunda bulunuyoruz. Bu vesile ile büyük bir sevaba nail olacağımı ümit ediyorum." (Atatürkçülük I, 464-465). İlahi varlığa sığınma ve teslimiyet, aynı zamanda, yapılan iyi işler sebebiyle 'sevap beklentisi'ni içerisinde bulunma hali, dini tecrübenin doruk noktalarındandır. Allah'tan yardım beklentisi ve O'na güven duygusu dini duygunun önemli bir yanını oluşturmaktadır. İstiklal Savaşı yıllarında: "...Giriştiğimiz istiklal ve vatan mücadelesinde Cenab-ı Hak'ın avn-ü inayeti bizimledir" (Nutuk I, 1976, 419-420) demiştir. Atatürk, 4.10.1922 yılında: "...Görüyorsunuz ki; bize yapmak istedikleri bütün felaketleri Cenab-ı Hak onların başına tevcih etti.

Cenab-ı Allah'ın adaletinin bu kadar vazih tecellisine hep beraber hamdüsenâ edelim" (Nutuk I 1976:870) demiştir. Onun bu sözü üzerine bütün meclis "Amin" diyerek karşılık vermiştir. Onun yine şehitler ve ölen milletvekillerinin arkasından dua okunması konusunda meclis içerisinde dilek ve temennide bulunduğunu görüyoruz (Nutuk I 1976:764,871).

Atatürk'ün dini duygu bakımından en yoğun olduğu dönemin savaş yılları, dolayısıyla komutan olduğu yıllardır. Savaş esnasında askerlerin durumunu anlattığı şu pasaj O'nun dini duygu yönünü de açıkça ortaya koymaktadır: "*Yalnız size Bombasırtı vak'asını anlatmadan geçemeyeceğim. Mütakabil siperler arasında mesafeniz sekiz metre, yani ölüm muhakkak, muhakkak... Birinci siperdekiler, hiçbiri kurtulmamacasına kamilen düşüyor, ikinciler, onların yanına gidiyor. Fakat ne kadar şayanı gıpta bir itidal ve tevekkülle biliyor musunuz? Öleni görüyor, üç dakikaya kadar öleceğini biliyor, hiç ufak bir futur bile göstermiyor; sarsılmak yok! Okumak bilenler ellerinde Kur'an-ı Kerim, cennete girmeye hazırlanıyorlar. Bilmeyenler kelime-i şehadet çekerek yürüyorlar. Bu, Türk askerindeki ruh kuvvetini gösteren şayanı hayret ve tebrik bir misaldir. Emin olmalısınız ki, Çanakkale muhaberesini kazandıran, bu yüksek ruhtur*" (Nutuk I 1976:462). Onun dinin duygu boyutunu içselleştirdiğinin diğer bir işareti de dinsel bir anlam ve içeriğe sahip olan "gazi" sıfatının kendisine izafe edilmesine karşı çıkmamasıdır (Kırş.:Kılıç 2000:242).

Atatürk özellikle Ramazan ayında Çankaya Köşkü'nde hafızlara Kur'an okutarak onları huşu ile dinlemiştir. Ona Kur'an okuyanlardan biri olan Hafız Yaşar Okur, bu konuda şu bilgileri veriyor:

"Ramazanların Atam için çok büyük bir önemi vardı. Ramazan gelir gelmez incesaz heyeti Çankaya Köşkü'ne giremezdi. Kandil geceleri de saz çaldırmazdı. Sadece beni huzuruna çağırır, Kur'an-ı Kerim'den bazı sureler okuturlardı. Ben okurken gözleri bir noktaya takılır, derin bir huşu ile dinlerdi. Ruhun çok müteazziz olduğu her halinden anlaşılırdı.

Ramazanlarda bir ay müddetle Hacı Bayram Veli ve Zincirlikuyu Camilerinde şehitlerimizin ruhuna hatm-i şerif okumamı emrederdi. Büyük Atatürk bir çok vesilelerle şöyle demişlerdir:

-Mukaddes mihrabı şehlin elinden alıp ehlinin eline vermek zamanı gelmiştir.

Bunu dini davranışlarına daima düstur yapmışlardır. Peygamber Efendimizden de büyük takdirlerle bahsederlerdi. O devirler için hep "Hz. Peygamberin zamanı saadetlerinde..." diye saygı kelimeleleri kullanırlardı. Ayrıca Peygamber efendimizin dirayetli bir devlet adamı, iyi bir başkumandan olduğunu da sık sık tekrarlardı." (Jaschke V, Kısım 1-4 1973:62-63).

Atatürk'ün dini tecrübesinin anlaşılması için en anlamlı durumu onun ölüm anında söylediği kelimeye gizlidir. Onun bu sözü, dinle ilgili duygu, düşünce ve söylemlerinin samimiliği için bir psikolojik gerçekliği

ifade etmektedir. Atatürk'ün genel sekreteri Hasan Rıza Soyak, olayı şöyle anlatmaktadır: "Dr. Neşet Ömer İrdelp yanaşır rica etti: -Dilinizi çıkarır mısınız efendim? Dilini ancak yarısına kadar çıkardı. Doktor tekrar seslendi: -Lütfen biraz daha uzatınız! Nafile... Artık söyleneni anlamıyordu. Dilini uzatacağı yerde tekrar tamamen çekti. Başını biraz sağa çevirerek Dr. İrdelp'e dikkatle baktı ve; 'Aleykümesselam' dedi. Türk efsanesinin son sözü bu oldu: 'Aleykümesselam'" (Atatürk Öğrencileri Dergisi I, 1998:14). Dini yaşantının içselleştirildiğinin ve anlamlı bir forma sokulduğunun göstergesi kabul edebileceğimiz dinin duygu boyutu, Atatürk'te bütün unsurları ile kendini göstermiştir.

ATATÜRK'ÜN DİNE BAKIŞININ SOSYAL TEMELLERİ VE ONUN DİNLE İLGİLİ DÜŞÜNCELERİ

Atatürk'ün Genel Olarak Dine Bakışı

Atatürk'ün dine bakışını bireysel ve toplumsal yansımalarına göre değerlendirmek mümkündür. Atatürk diyor ki: "*Din gerekli bir kurumdur. Dinsiz milletlerin devamına imkan yoktur. Yalnız şurası var ki, din Allah ile kul arasındaki bağlılıktır*" (Kılıç, Ali 1955:116; Atatürkçülük I: 453; Kocatürk 1971:206). Dindarlığın kul ile Allah arasındaki ilişki olduğu ile ilgili kavramlaştırmanın günümüzdeki yaygın kavramı "bireysel dindarlık"tır. Bireysel dindarlık iki biçimde ele alınabilir: Birincisi, sekülerleşmenin etkisiyle gelişen bireysellik ve bunun bireye yansıyan yönü olan bireysellenmenin yaşamın her alanına nüfuz etmesi (dil, din, kültür vd.). İkincisi ise, otonom dindarlık da diyebileceğimiz kişinin benliğini de aşan ve organize/kurumsal dinin bazı tasavvurlarıyla da örtüşmeyen dinsel algı düzeyi (Bkz.:Meadow ve Kahoe 1984:323; Kayıklık 2003:67-68). Atatürk'ün genel olarak dine bakışı budur. Yani sosyolojik ve psikolojik kavramlaştırma düzeyinde onun bireysel dindarlığa vurgu yaptığı söylenebilir. Kişilerin din seçimi ile ilgili olarak ise düşündükleri dinsel hoşgörünün dışavurumudur. Buna örnek olarak onun şu sözlerini verebiliriz: "*Türkiye Cumhuriyeti'nde her yetişkin, dinini seçmekte hür olduğu gibi, belirli dinin merasimi de serbesttir*" (İnan 1969:470, 472). Atatürk'ün bu sözleri bireysel olarak zihninde dinin yerinin ne olduğunu ortaya koyarken diğer taraftan dinin sosyal gerçekliğini ve yerini de kabul ettiğini ortaya koymaktadır. Bugün sosyoloji biliminin genel kabulü dinin sosyal bir kurum olduğudur. Atatürk'te bu konuda farklı düşünmemektedir: "*Milletimiz, din ve dil gibi kuvvetli iki fazilete sahiptir. Bu faziletleri hiçbir kuvvet, milletimizin kalp ve vicdanından çekip alamamıştır ve alamaz*" (Atatürkçülük I: 457; Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II 1959:66). Atatürk'ün dini sadece toplumsal bir kurum olarak görmekle kalmadığını, bu yapısının sürdürülmesi gerektiğini ısrarla vurguladığını görüyoruz. Bu vurgu çok anlamlıdır. Niçin çok anlamlıdır? Çünkü bazı çevreler, Atatürk'ün dine karşı olduğunu, ömrü

yetsydi dini tamamen ortadan kaldıracığı gibi hezeyanları dile getirebilmektedirler. Bu türden düşüncelere en güzel cevabı, gerek bu sözler gerekse daha sonra ele alacağımız onun İslam dini hakkındaki düşüncelerinde bulmaktayız.

Atatürk'ün İslam Dinine Bakışı

"Bizim dinimiz akla en uygun ve tabii bir dindir ve ancak bundan dolayı son din olmuştur. Bir dinin tabii olması için akla, fenne, ilme ve mantığa uygun olması lazımdır. Bizim dinimiz, bunlara tamamen uyar" (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II 1959:90). *"Bizim dinimiz, milletimize aşâğılık, miskinlik ve hor görülmeyi tavsiye etmez. Aksine Allah da Peygamber de, insanların ve milletlerin yücelik ve şereflerini muhafaza etmelerini emreder"* (Atatürk Diyor ki: 82).

Başka bir konuşmasında ise şunları söylüyor: *"Türk milleti daha dindar olmalıdır, yani bütün sadeliği ile dindar olmalıdır demek istiyorum. Dinime, bizzat hakikate nasıl inanıyorsam, buna da öyle inanıyorum. Şuura aykırı, ilerlemeğe mani hiçbir şey ihtiva etmiyor"* (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III 1961:70).

"Temeli çok sağlam bir dinimiz var. Malzemesi iyi; fakat bina, yüzyıllardır ihmal edilmiş. Harçlar döküldükçe yeni harç yapıp binayı takviye etmek lüzumu hissedilmemiş. Aksine olarak bir çok yabancı unsur-yorumlar, boş inançlar-binayı daha fazla hırpalamış" (Atatürkçülük I:459; Bozkurt 1955:102-103) diyerek boş inançların dinin üzerindeki olumsuz etkilerini vurgulamıştır.

Atatürk'ün dine karşı imiş gibi yorumlanmasının önündeki en büyük engel onun şu sözleridir: *"Bazı kimseler çağdaş olmayı inançsız olmak sanıyorlar. Asıl inançsızlık onların bu inanışdır. Bu yorumu yapanların amacı, İslamların inançsızlara esir olmasını istemek değil de nedir?"* (Atatürkçülük I: 455; Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II 1959: 89). Atatürk'ün bu sözleri belli bir zaman diliminde ve özel şartlarda söylediği, eğer o şartlar olmasaydı bu sözlerin de olmayacağı gibi iddialarda bulunulabilmektedir. Bu tür düşüncelerin sadece bir iddia olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Atatürk, bu sözlerinde yer alan düşüncelerini daha sonra değiştirdiğini söylemiştir. Eğer onun bu düşüncelerinde daha sonra köklü değişiklikler olmuş olsaydı, bunun bilinmemesi mümkün olmazdı. Yaşamının her anı detaylı bir biçimde ele alınan bir kişinin dinsel yönünün ele alınmaması düşünülemez. Atatürk'ün din konusunda makyevelist bir tutum sergilediğini de söylemek mümkün değildir. Eğer o makyevelist olsaydı, dinin algılanması ve uygulanmasındaki bazı aksaklıklara dikkat çekmezdi. O, bu aksaklıklara sadece dikkat çekmemiş, bazılarının değiştirilmesi gerektiğini, bazılarının da yeniden düzenlenmesini istemiş ve bu konuda arayış içerisinde olduğunu ortaya koymuştur. Atatürk din konusunda makyevelist değildi; örneğin, içki içtiğini gizlemek isteyenlere karşı çıkmış ve 'bırakın halk beni

olduğum gibi tanısın' deme cesaretini göstermiştir (Dilipak 1988:289).

Atatürk'ün Hz. Muhammed'le İlgili Düşünceleri:

Atatürk'ün İslam diniyle ilgili bu genel değerlendirmelerinin yanında peygamberler ve peygamberimiz hakkında 1 Kasım 1922 tarihinde T.B.M.M. deki bir oturumda şu açıklamalarda bulunuyor: Sadeleştirerek verecek olursak, *"Arkadaşlar, Tanrı birdir, büyüktür. İlahi inanışların belirtilerine bakarak diyebiliriz ki insanlar iki sınıfta, iki devirde mütalaa olunabilir. İlk devir insanlığın çocukluk ve gençlik devridir. İkinci devir, ergenlik ve olgunluk devridir. İnsanlık birinci devirde tıpkı çocuk gibi, tıpkı bir genç gibi yakından ve maddi vasıtalarla kendisiyle meşgul olması gerekmiştir."*

Allah kullarının gerekli olan olgunlaşma noktasına gelinceye kadar içlerinden vasıtalarla dahi kullarıyla meşgul olmayı Tanrılık özelliklerinden saymıştır. Onlara Hz. Adem Aleyhisselam'dan itibaren bilinen ve bilinmeyen ve sayısız देनेcek kadar çok nebiler, peygamberler ve resuller göndermiştir. Fakat peygamberimiz vasıtasıyla en son dini gerçekleri verdikten sonra insanlarla aracı ile temasta bulunmaya gerek görmemiştir, insanlığın kavrayış derecesi, aydınlanma ve tekamülü her kulun doğrudan doğruya Tanrısal düşüncelerle temas kabiliyetine vasil olduğunu buyurmuştur. Ve bu sebeptir ki Yüce Peygamber, peygamberlerin sonuncusu olmuştur. Kitabı, en mükemmel kitaptır.

Hız. Muhammed çocukluk ve gençlik günlerini geçirdi, fakat henüz peygamber olmadı. Yüzü nurani, sözü ruhani, doğru düşünme ve görmede emsalsiz, sözünde sadık, huy ve yiğitlikte diğerlerine üstün olan Muhammed Mustafa, peygamber olmadan önce kavminin muhabbetine, hürmetine ve itimatına mazhar oldu. Ondan sonra ancak 40 yaşında nübüvvet ve 43 yaşında risalet geldi" (Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk III: 1239-1240). Bu düşünceleri okuyan bir kişinin, onun dini bilmediği, dinle ilgili değerlendirmelerinin günü kurtarmaya dönük olduğunu söylemesi mümkün değildir. Nebi, resul, peygamber ayrımını çok iyi bildiğini bu konuşma bize göstermektedir. Eğer onun amacı günü kurtarmak olsaydı, bu türden detay kabul edilebilecek bilgileri ele almaz, söylemek istediğini daha kısa ve basit bir biçimde ifade ederdi. Peygamberimizle ilgili diğer bir değerlendirmesi de şöyledir: *"O, Allah'ın birinci ve en üstün kuludur. Onun izinde bugün milyonlarca insan yürüyor. Benim, senin adın silinir, fakat sonuna kadar o, ölümsüzdür"* (Kocatürk 1971:208). Bu cümlelerin içinde hem onun peygamberliğinin kabulü, yani peygambere olan inanç hem de bir gerçeğin ifadesi yer almaktadır. Çoğaltılması mümkün olan bu örnekler, Atatürk'ün İslam dinine ve onun peygamberi olan Hz. Muhammed'e karşı ne derece saygılı olduğunu göstermektedir.

Atatürk'ün Din Eğitimi İle İlgili Düşünceleri:

"Müslümanların toplumsal hayatında, hiç kimsenin özel bir sınıf olarak varlığını korumaya hakkı yoktur. Kendilerinde böyle bir hak görenler, dini hükümlere uygun hareket etmiş olmazlar. Bizde ruhbanlık yoktur, hepimiz eşitiz ve dinimizin hükümlerini eşit olarak öğrenmeye mecburuz. Her kişi dinini, din işlerini, imanını öğrenmek için bir yere muhtaçtır. Orası da okuldur." (Atatürkçülük I: 455; Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II 1959:89) diyerek yetişkinlerin din eğitiminin bilgisiz ve yetkisiz kimseler tarafından değil, okullarda belli programlar çerçevesinde yapılmasını işaret etmiştir.

"Nasıl ki her hususta yüksek meslek ve ihtisas sahipleri yetiştirmek gerekli ise, dinimizin gerçek felsefesini inceleyecek, araştırarak bilimsel ve teknik olarak telkin kudretine sahip olacak seçkin ve gerçek din ilim adamlarını da yetiştirecek yüksek öğrenim kurumlarına sahip olmalıyız" (Atatürkçülük I: 457; Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II 1959:89,90). Bunu belirtmekle de yetinmemiş, nitelikli din eğitimi verebilecek elemanların yetiştirilmesinin bizzat devlet tarafından yapılması gerektiğini işaret etmiştir. Bu nitelik, klasik modernizm tezinin dışında bir uygulamadır. Bilindiği gibi modern düşüncede; dinin dışarıda tutulması ve ondan ilginin kesilmesi düşüncesi temeldir. Türkiye'nin modernleşme sürecinin bu yönüyle batıda gerçekleşen modernleşme sürecinden farklı düşünsel arka plana sahip olduğunu da söyleyebiliriz.

Atatürk milli mücadelenin kazanılmasından sonra çıktığı yurt gezilerinin birinde 7.2.1923 tarihinde Balıkesir Zağnos Paşa Camiinde minbere çıkıp cemaate hitab ediyor. Bu hitabe, verdiği diğer bilgilerin yanında camilerin hangi işlevi yerine getirmek için yapıldığını ve hutbenin özelliğini açıklaması açısından da önem arz etmektedir. Burada Atatürk şöyle diyor:

"Arkadaşlar! Cenab-ı peygamber mesaisinde iki haneye sahip bulunuyordu. Biri kendi hanesi, diğeri Allah'ın eviydi. Millet işlerini Allah'ın evinde yapardı. Hz. Peygamberin izinden giderek bu dakikada milletimize, milletimizin hal ve istikbaline ait hususları görüşmek maksadıyla bu kutsi mekanda, Allah'ın huzurunda bulunuyoruz..."

Efendiler! Camiler birbirimizin yüzüne bakmak için, yatıp kalkmak için yapılmamıştır. Camiler itaat ve ibadet ile beraber din ve dünya için neler yapılmak lazım geldiğini düşünmek, yani meşveret için yapılmıştır. Millet işlerinde her ferdin zihninin başına faaliyette bulunması uygundur. İşte biz de burada din ve dünya için, istiklal ve istikbalimiz için, bilhassa hakimiyetimiz için neler düşündüğümüzü meydana koyalım. Ben yalnız kendi düşüncelerimi söylemek istemiyorum. Milli emeller, milli irade, yalnız bir şahsın düşüncelerinden değil, bütün millet fertlerinin arzularının, emellerinin ortak ürünüdür. Binaen aleyh benden ne öğrenmek ne sormak

istiyorsanız serbestçe sormanızı rica ederim" (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II 1959:94-95)

Bu aralıkta çeşitli sorular soruluyor. Hutbelerle ilgili sorulan soruya ise şu cevabı veriyor:

"Hutbeler hakkında sorulan sorudan anlıyorum ki, bu günkü hutbelerin tarzı milletimizin fikri hisleri, dili ve medeni ihtiyaçlarına uygun görülmemektedir. Efendiler! Hutbe demek insanlara hitabetmek, yani söz söylemek demektir. Hutbenin manası budur. Hutbe denildiği zaman bundan bir takım kavram ve manalar çıkartılmamalıdır. Hutbeyi irad eden hatiptir. Yani söz söyleyen demektir. Biliyoruz ki Hz. Peygamber zamanı saadetlerinde hutbeyi kendisi irad ederlerdi. Gerek Peygamber Efendimiz, gerek Hulefa-i Raşidin hutbelerini okuyacak olursanız görürüz ki, gerek Peygamberin, gerek Hulefa-i Raşidin'in söylediği şeyler o günün meseleleridir, o günün askeri, idari, mali ve siyasi, ictimai konularıdır. İslam ümmeti çoğalıp İslam ülkeleri genişlemeye başlayınca Hz. Peygamberin ve Hulefa-i Raşidin'in hutbeyi her yerde bizzat kendilerinin irad etmeleri imkanı kalmadığından halka söylemek istedikleri şeyleri açıklamaya bir takım kişileri memur etmişlerdir. Bunlar muhakkak ki en büyük yöneticilerdi. Onlar cami-i şerifte ve meydanlarda ortaya çıkar, halkı aydınlatmak ve irşad için ne söylemek lazımsa söylerlerdi. Bu tarzın devam edebilmesi için bir şart gerekliydi. O da milletin reisi olan zatın halka doğruyu söylemesi, halkı dinlemesi ve halkı aldatmaması.

Halkı genel şartlardan haberdar etmek son derece önemlidir. Çünkü her şey açık söylendiği zaman halkın dimağı faaliyette bulunacak, iyi şeyleri yapacak ve milletin zararına olan şeyleri reddederek şunun veya bunun arkasından gitmeyecektir. Ancak millete ait olan işleri millettten gizli ettiler. Hutbeleri halkın anlayamayacağı bir lisanla olması ve onların bu günkü duruma ve ihtiyaçlarımıza temas etmemesi, Halife ve Padişah namını taşıyan despotların arkasından köle gibi gitmeye mecbur etmek içindi.

Hutbelerde maksat halkın aydınlatılması ve irşadıdır. Başka şey değildir. Yüz, iki yüz, hatta bin sene evvelki hutbeleri okumak, insanları cahil ve gaflet içinde bırakmak demektir. Hatiplerin her halükarda halkın kullandığı lisanla görüşmesi gereklidir.

Geçen sene Millet Meclisi'nde irad ettiğim bir nutukta demiştim ki, minberler halkın dimağları, vicdanları için bir feyz kaynağı, bir nur kaynağı olmuştur. Böyle olabilmek için minberlerden aksedecek sözlerin bilinmesi ve anlaşılması fenni ve ilmi gerçeklere uygun olması lazımdır. Hatiplerin siyasi şartları, toplumsal şartları ve medeni gelişmeleri her gün takip etmeleri gereklidir. Bunlar bilinmediği takdirde halka yanlış telkinat verilmiş olur. Binaen aleyh, hutbeler tamamen Türkçe ve zamanın icaplarına uygun olmalıdır ve olacaktır." (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II 1959: 95-96).

Görüldüğü gibi Atatürk hutbelerin maksadına uygun olarak okunmadığını belirtmekte ve hutbenin amacının cemaati çeşitli konularda doğru bilgilendirmek, aydınlatmak olduğunu böyle olabilmesi için de cemaatin söylenenleri anlaması gerektiğini vurgulamaktadır. Bundan sonra da Atatürk sadece Arapça olarak okunan hutbelere Türkçe bölümü eklettirmiş ve uygulama günümüzde de bu şekilde devam etmektedir. İslam açısından doğru olan da budur. (Peker 2001: 4-5).

Atatürk'ün Türkçe İbadet ve Türkçe Kuran Çalışmaları

Atatürk'ün aynı şekilde Kur'an'ın anlaşılabilir olarak okunmasını ön planda tuttuğunu görüyoruz. O, Kur'an'ın sadece Arapça metniyle okunup geçilmesini yeterli görmemiştir. Bunun için Türkçe'sini okutma uygulamaları yaptırmıştır. Kur'an-ı Kerim'in Türkçe'ye tercümesi ve tefsiri üzerinde titizlikle durmuştur. Bunun gerekçesini de şöyle açıklıyordu: *“Türkler dinlerinin ne olduğunu bilmiyorlar. Bunun için Kur'an Türkçe olmalıdır”* (Ergin V 1977:1957).

“Türk Kur'an'ın arkasından koşuyor, fakat onun ne dediğini anlamıyor, içinde neler var bilmiyor ve bilmeden tapınıyor. Benim maksadım, arkasından koştuğu kitapta neler olduğunu Türk anlasın.” (Ergin: V 1977:1950).

Aslında Kur'an'ın gayesi de okunması, anlaşılması ve ona uyum davranışlarda bulunulmaya çalışılmasıdır. Cenab-ı Hak Kur'an'ın Arap toplumuna Arapça indiriliş nedeninin “anlaşılması için” olduğunu belirtiyor. Tabii ki diğer toplumların da anlayabilmesi için onu kendi dillerine çevirmeleri gerekiyor.

İşte Atatürk de önce Kur'an-ı Kerim'in meal ve tefsir çalışmalarını başlatıyor. T.B.M.M. de mealin M. Akif Ersoy'a, tefsirin ise Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'a yazdırılması kararı alınıyor. Bunun için Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesine tahsisat da konuyor. M. Akif Ersoy'un bu görevi bırakıp aldığı avansı iade etmesi üzerine hem meal hem de tefsir Muhammed Hamdi Yazır tarafından yapılıyor (Gürtaş 1983:40).

Muhammed Hamdi Yazır'ın “Hak Dini Kur'an Dili” adlı meal ve tefsiri bugün İslam Tarihi boyunca yapılmış en önemli ve kaynak tefsirlerden biri olarak kabul edilmektedir.

Kaynaklardan, Atatürk'ün emri ile camilerde Kur'an'ın Türkçe mealinin okunduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu uygulama namazda değil, namazdan önce ya da sonra ve Kur'an'ın Arapça metni okunduktan sonra, okunan kısmın Türkçe anlamının da okunması şeklinde olmuştur. Bunun yanında Atatürk gerek camilerde gerekse kendi huzurunda hafızlara Kur'an'ın mealini okutturma uygulamaları da yaptırmıştır.

İşte gerek camilerde gerekse Atatürk'ün huzurunda bu uygulamayı yapanlardan biri olan hafız Saadetdin Kaynak uygulama hakkında şu bilgileri veriyor:

“Türkçe Kur'an okunması tecrübelerine, ilkin tekbirin Türkçe'ye tercüme edilen şeklinin aynı melodi ile okunması suretiyle başlandı. Tekbir, önceleri Gazi'nin meclisinde Arapça, 'Allah-ü Ekber' diye asıl şeklinde okunuyordu ve bunun melodisi üzerinde hayranlıkla duruyordu. Sonra bunun tercümesini emir buyurdu. Bütün arkadaşların iştirakiyle bu da yapıldı. Tercümenin üzerinde melodiyi getirerek tecrübeler ve etütler yaptık. Sonra Atatürk'ün huzurunda böylece okuduk ve okumayı defalarca tekrarladık. Nihayet resmen kabul ve tamim edildi.

Sıra Türkçe kıraat tecrübelerine gelmişti. Atatürk'ün arzusu, Kur'an'ın Türkçe'sinin de aslı gibi ve lahin ile okunması merkezinde idi. Fakat bu bir türlü olmuyordu. Çünkü tercüme nesirdi. Bununla birlikte iyi bir nesir de değildi. Kur'an'ın edaya gelmesi, lahin ile okumaya uyması Arap dilinin medler, gunneler, idgamlar ve bunlara benzer hususiyetlerin oluşundan başka, seci ve kafiye benzeyen, fakat seci ve kafiye olmayan, şiire benzeyen, fakat şiir olmayan, nesre benzeyen fakat nesir olmayan, sözün kıyası, her şeyiyle, her haliyle, metni gibi okunmasının da bir mucize oluşundan ileri geliyordu. Türkçe tercümelerinde bu vasıfların hiç biri yoktu. Ve bir türlü olmuyordu, olamıyordu.

Türkçe, hitabet dili olarak çok kuvvetli idi. Bununla beraber, Türkçe'de makamla bir nesri okumak çok acayip bir şey oluyordu. Daha ilk başlanışında ben bu işin iyi bir sona eremeyeceğini anlamıştım. Hatta Kadir Gecesi Ayasofya Camii'nde yani saray dışarısında yapılan ilk tecrübeye dahi, arkadaşların name ve lahin ile okumalarına karşı, ben Müzzemmil suresini hitabet tarzında okumuştum. Bunu radyo ile cihan da dinledi. Atatürk o gece sarayda dinleyerek fevkalade mahzuz olmuştu. (...)

Ertesi sene Atatürk, Ankara'dan İstanbul'a bir Ramazan için gelmişlerdi. Bu sene, camilerde halka Türkçe Kur'an okuma tecrübeleri yaptırdı. Bu işte çalışacak olan arkadaşlara birer vesika verildi. Ben Fatih Camiinde okumaya memur edilmişim. Ve hitabet tarzında okuyordum. Bir gün Fatih Camiinde Kur'an'ı Arapça okuyup bitirdikten sonra cemaate hitaben:

-Dinlediğiniz surenin şimdi Türkçe'sini de okuyacağım, dedim ve Fatır suresinin tercümesini okumaya başladım. Cemaatte bu okuyuştan mütehassis ve memnun oldular.

-Aman Hafız Efendi, biraz daha oku! diyerek bu hitabet tarzında okuyuşun çok yerinde ve muvafık olduğunu söylediler ve:

-Allah razı olsun, ne güzel oldu, dinimizi anladık, Allah ne buyurmuş öğrendik dediler.” (Borak 1962:71 vd; Ergin:V 1977:1951).

Bu şekilde Atatürk zaman zaman bir çok hafız sarayda toplayarak Türkçe Kur'an okunması denemelerinde bulunmuştur. Tercümelerin Kur'an'ın Arapça okunuş tarzındaki okunuşlarını beğenmemiş ve hitabet tarzında okunmasını daha uygun bulmuştur.

Saadettin Kaynak bu konudaki açıklamalarına şöyle devam ediyor:

“Yine bu Ramazandan sonra bir gece idi. Atatürk, bütün ordu müfettişlerini davet etmişti. O gece Hasan Cemil Bey vasıtasıyla:

-Saadettin ordu müfettişlerine Kur’an’dan bir hitabe irad etsin. Lüzum görürse hazırlansın, tarzında bir emir tebliğ edildi. Meclisten ayrıldım. Kur’an’daki muharebeye ve askerliğin faziletine ve şehitliğin yüksek mertebelerine dair olan bazı ayetlerin tercümelerini yazdım.

Atatürk ve ordu kumandanlarından oluşan heyete hazırladığı Kur’an tercümelerini okuyan Kaynak, salondaki havayı şöyle aktarıyor:

“Büyük bir dikkat ve alaka ile dinlenen bu hitabenin sonunda beni çok alkışladılar. Bu arada Atatürk:

-Kur’an’da neler varmış! Bunlardan bizim hiç haberimiz yoktu! buyurdu. Bu arada Fahrettin Paşa ayağa kalkarak şöyle bir mukabelede bulundu:

-Atatürk’üm! Türk ordusu, vücuda getirdiğin büyük inkılabı canı gibi koruyacaktır. Bu inkılabını da öyle yapacaktır. Maddi ve manevi iki kuvvete dayanan ordu, şimdiye kadar manasını anlamadığı manevi kuvvetin ne olduğunu, bu inkılapla daha iyi anlayacak ve bunu bilerek düşmana öyle hücum edecektir.” (Borak 1962:73; Ergin:V 1977:1956).

Yukarıda verdiğimiz örneklerde de olduğu gibi Atatürk, Kur’an’daki esasların daha iyi anlaşılması için onun Türkçe’ye çevirisi üzerinde durmuş, Kur’an çevirisini önce Kur’an üslubuyla okutma denemeleri yaptırmış, bunun uygun olmadığını görünce, nesir tarzında gerek kendi huzurunda gerekse camilerde okutmuştur. Ondan sonra da bu uygulama yerleşmeğe başlamış ve bugün de artık bir çok yerde Kur’an metni okunduktan sonra Türkçe anlamı da verilmektedir. Örneğin televizyonlarda böyle bir uygulamanın hemen hemen tamamen yerleştiği görülmektedir. Aynı uygulamanın camilerde de yaygınlaştırılmasının hatta bütünüyle yapılmasının yararlı olacağı düşüncesindeyiz (Peker 2001:8).

Atatürk dualarında konuşulan dille, yani Türkçe yapılmasının İslam dininin amacına daha uygun olduğu kanaatindedir. Uygulamalar bugün bu doğrultuda yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu uygulamaların bu denli düzenli bir şekilde gelmesinde Atatürk’ün yaptırdığı denemelerin katkısını inkar etmek mümkün değildir. Ancak, bunların dışında Atatürk’ün ibadetlerde, yani namazda okunan dualarında da Türkçe olması yönünde bir uygulaması olmamıştır. Bu örnekleri bütün detaylarıyla anlatmamızın nedeni şudur: Farklı platformlarda Atatürk’ün dine kesinlikle olumlu bakmadığı, inkılapların amacı gereği halkın sosyo-politik ve kültürel algılamalarını da göz önünde bulundurarak dini bir araç olarak kullandığı, gerçek amacının dinin tamamen ortadan kaldırmak olduğu söylenmektedir. Şimdi ben soruyorum sizlere: amacı dini ortadan kaldırmak olan bir insan dinle ilgili bu kadar arayışı

niçin yapsın, farklı denemelerle dinin daha iyi anlaşılmasına çalışsın? Bu sorulara gerçekçi cevap vermek gerekirse Atatürk’e iftira atmamak gerekir. Şunu belirtmekte yarar var; Atatürk günümüzde bazılarının anladığı gibi dinsiz değildi, bazılarının anladığı gibi din taraftarı da değildi. En azından günümüz insanların zihninde yer alan din anlayışında değildi. Bütün bunları göz önünde bulundurarak onun dinle ilgili görüşlerine gerçekçi yaklaşmak gerekmektedir. Ona yöneltilen eleştirilerden birisi de şudur: Onun dinle ilgili söyledikleri daha çok Kurtuluş Savaşı sırası ve sonrasına denk gelen zamanda olmuştur. Bu dönemde dine vurgu yapması kaçınılmazdı, bu durum ortadan kalktıktan sonra dine vurgu yapması ya da referans göstermesi mümkün değildir. Böyle yapması bizzat onun inkılaplarına terstir kabilinden sözler söylenmektedir. Örnek olarak da daha çok Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun çıkarılması gösterilmektedir. Eğitim-öğretim faaliyetlerinin birleştirilmesi ile din arasında bir ilişki kuran bu anlayışa göre güya Osmanlı’nın son dönemi eğitim-öğretim faaliyetleri dinsel kabul edilmekte ve onun değiştirilmesi din dışı olarak algılanmaktadır. Bu anlayış yanlış ve olayları saptırmaktır. Belirtmek gerekir ki, Osmanlı’nın eğitim-öğretim sisteminin din temelli olduğunu söylemek mümkün değildir. Müfredatta yer alan derslerin dinsel içeriğe sahip olması, onların dinin istediği ve arzuladığı biçimiyle öğretildiği, dolayısıyla dinin amacına uygunluk gösterdiği söylenemez. Hepinizin bildiği gibi Osmanlı’nın son döneminde eğitim-öğretim faaliyetleri körü körüne bazı kalıp ifadelerin tekrarından başka bir anlam ifade etmemekteydi. Hal böyle olunca eğitim-öğretim alanında yapılan inkılabı din dışı, öncesini de dini amaca uygun kabul etmek tarihi gerçekleri ters yüz etmekten başka bir anlam ifade etmemektedir.

Atatürk dinin emir ve yasaklarını, bunların esas maksadını dikkate alarak değerlendirmiş, bu doğrultuda tutum takınmış, Peygamberimiz dönemindeki toplumsal şartları ve kişilerin o günkü inanç uygulamalarını göz ardı edilerek yapılan değerlendirmelerin İslam’a uymadığını belirtmiştir. Örneğin, 22 Ocak 1923 tarihinde Bursa’da halk ile yaptığı konuşmada resim ve heykel konusunda şöyle diyor: “... heykellerin şuraya buraya tarihi bir hatıra olarak dikilmesinin dine aykırı olduğunu iddia edenler dini hükümleri layıkıyla tetkik etmemiş olanlardır. Hz. Peygamberin İslam dinini tesisinden bu ana kadar bin üçyüz kadar sene geçmiştir. Peygamberin ilahi emirleri tebliği esnasında muhataplarının kalp ve vicdanlarında putlar vardı. Bu insanları Hak yoluna davet için önce o taş parçalarını atmak ve bunları ceplerinden ve kalplerinden çıkarmak mecburiyetinde idi. İslami hakikatler tamamıyla anlaşıldıktan sonra ve hasıl olan vicdani kanaat kuvvetli delillerle de sağlaştıktan sonra birtakım münevver insanların, böyle taş parçalarına taptığını, farz ve zannetmek

alem-i islam'ı tahkir etmek demektir"(Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I 1945: 66).

Atatürk'ün Laiklik Anlayışı

Son olarak Atatürk'ün laiklikle ilgili düşüncelerini de kısaca değinmek istiyorum.

Atatürk, bazı ilkelerin incelendiği ve değerlendirildiği bir yazı üzerindeki kendi notlarıyla, laiklik anlayışını şöyle belirtmektedir:

"Laiklik, yalnız din ve dünya işlerinin birbirinden ayrılması demek değildir. Bütün yurttaşların vicdan, ibadet ve din hürriyetini tekeffül etmektedir" (Atatürk, 'Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle': 580).

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığınca da açıklandığı gibi (Atatürk, 'Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle' 1980:580) Atatürk'ün laiklik anlayışının iki yönü olduğu vurgulanmaktadır. Bunlardan birincisi, din işlerini düzenlemek ve yürütmek üzere Diyanet İşleri Başkanlığı oluşturmuştur. İkincisi de, laikliğin bütün yurttaşların vicdan, ibadet ve din hürriyetini tekeffül etmesidir. Yani laik devlet, bütün yurttaşların dine karşı durumlarını kararlaştırmada, dini ibadet ve uygulamalarında serbest olmalarını, devletin bu hak ve özgürlükleri sağlayacak, koruyacak ve yürütecek ortamı oluşturmasını gerekli kılmaktadır.

Görüldüğü gibi Atatürk'ün belirttiği anlamda laiklik ne dinsizlik ne de din düşmanlığıdır. Dinsizin de dindarın da birbirini kınamadan, birbirine saygı duyarak, inandığı şekilde hareket edebileceği bir sistemdir.

Dolayısıyla bu hususlara zıt yaklaşımlar Atatürk'ün laiklik anlayışına aykırıdır.

İşte Atatürk'ün bu görüş ve düşüncelerinden sonra, Onu dine karşı bir kişi imiş gibi göstermeye çalışanlar; ya onu kendi fikirlerine kalkan yapmak isteyenler veya bu şekilde göstermekten bir çıkar umanlardır.

Atatürk dine değil, onu birtakım dünyevi ve kişisel çıkarlarına vasıta kılanlara, ilmi, çalışmayı, güzel ahlakı emreden dinimizi, cehalete, miskinliğe ve çeşitli gayr-i samimi davranışlarına dayanak yapanlara karşıydı. Gelişmeye, yeniliklere, teknik, kültür ve medeniyet hamlelerine karşı duran ve sonuç olarak İslam ülkelerinin gerilemesine, gayr-i müslimlerin müslümanları esir almalarına neden olan anlamsız tutuculuklara karşıydı.

Bu konuda Atatürk şöyle diyor:

"Büyük dinimiz, çalışmayanların insanlıkla hiç alakası olmadığını bildiriyor. Bazı kimseler, asri olmayı kafir olmak sayıyorlar. Asıl küfür onların bu zannıdır. Bu yanlış tefsiri yapanların maksadı, İslam'ların kafirlere esir olmasını istemek değil de nedir? Her sarıklı hoca sanmayın, hoca olmak sarıklı değil dimağlıdır" (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II 1959:128).

Aynı şekilde Atatürk, bilimsellik ve objektiflik perdesi arkasına sığınarak din düşmanlığı yapanlara da karşıydı. O, böyle bir yaklaşımla Hz. Muhammed'i

cezbeyle tutulmuş sönük bir derviş şeklinde tanıtmaya çalışan bir eser sahibini Türk Tarih Kurumu'nun çalışmalarından uzaklaştırmış ve bu gibi kişiler hakkında şunları söylemiştir:

"Hz. Muhammed'i bana cezbeyle tutulmuş sönük bir derviş gibi tanıttirmek gayretine kapılan bu gibi cahil adamlar, O'nun yüksek şahsiyetini ve başarılarını asla kavrayamamışlardır. Anlamaktan da çok uzak görünüyorlar. Cezbeyle tutulmuş bir derviş, Uhud muharebesinde en büyük bir komutanın yapabileceği bir planı nasıl düşünür ve tatbik edebilir? Tarih, hakikatleri tahrifeden bir sanat değil, belirten bir ilim olmalıdır. Bu küçük harpte bile, askeri dehası kadar, siyasi görüşüyle de yükselen bir insanı, cezbeli bir derviş gibi tasvire yeltenen cahil serseriler, bizim tarih çalışmalarımıza katılamazlar. Hz. Muhammed, bu harp sonunda çevresindekilerin direnmelerini yenerek ve kendisinin yaralı olmasına bakmayarak galip düşmanı takibe kalkmamış olsaydı, bugün yeryüzünde müslümanlık diye bir varlık görülmezdi" (Laiklik ve Atatürk'ün Laiklik Politikası 1980:50-51).

Atatürk Materyalist mi İdi?

Atatürk'ün yaşamının özellikle son dönemlerinde katı pozitivist anlayışı benimsediği ve bu anlayış içinde onun dine kesinlikle karşı olduğu, şayet ömrü yetseydi dinle ilgili daha başka düzenlemeler de yapacağı şeklindeki bazı iddialarda bulunmaktadır. Bu iddiaya delil olarak da Atatürk'ün şu sözü gösterilmektedir: *"Biz, ilhamlarımızı gökten ve gapten değil, doğrudan doğruya hayattan almış bulunuyoruz. Bizim yolumuzu çizen; içinde yaşadığımız yurt, bağrından çıktığımız Türk milleti ve bir de milletlerin tarihin bin bir facia ve ıstırap kaydeden yapraklarından çıkardığımız neticelerdir"*(Atatürkçülük I: 155; Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I 1945: 389). Bu söz çok açıdan değerlendirilebilir. Birincisi, Atatürk'ü çağının peygamberi olarak görenlere kesin ve net bir cevaptır. İkincisi, laiklik ilkesinin temel dayanak noktası; yani, din ve devlet işlerinin ayrılığı ve dünya hayatını ilgilendiren konularda bilimin gösterdiği ilkelere göre hareket etmeyi. Ayrıca, şu noktayı da belirtmekte yarar var: Atatürk laikliği, dine, akılcı yoldan yaklaşıyor. Böylece insan aklının soracağı sorulara, yine insan aklının bulacağı cevapları benimser. Bu anlamda bireysel dindarlığa büyük önem verir. Ancak, bunun dışında insan aklının cevabını veremeyeceği sorulara insan ile Allah'ı birbirine bağlayan dinde cevap bulacağı fikrine de müdahale etmez. Böyle bir yaklaşım, dinde taassubu ve boş inançları önler. Kendi dinlerinden başka dinlere inananlara veya inanmayanlara karşı, insanlarda hoşgörüyü geliştirir (Atatürkçülük III 1984:48). Atatürk'ün bilim ve akıl anlayışının katı materyalist olmadığı, bilimin verilerinin göreceliliği olduğu ve verilerin mutlaka dönüştürülmesi ve anlaşılır kalıplara dökülmesi gerektiği düşüncesinde olduğunu ortaya koyan şu

sözleri çok önemlidir: “Kitapların cansız teorileriyle karşı karşıya gelen genç beyinler öğrendikleriyle memleketin gerçek durum ve çıkarları arasında ilişki kuramıyorlar. Yazarların ve teorisyenlerin tek taraflı dinleyicisi durumunda kalan Türkiye'nin çocukları hayata atıldıkları zaman bu ilişkisizlik ve uyumsuzluk yüzünden tenkitçi, karamsar, milli şuur ve düzene uyumsuz kitleler meydana getirirler.”(Atatürkçülük I: 305; M.K. Atatürk'ün 1931 Yılında Anadolu'ya Yaptığı Seyahat Sonunda Hazırladığı Notlar II: 28). Dolayısıyla onun bilim anlayışının temelde fonksiyonel olduğudur. Bilimi kutsadığı gibi yorumlar çok katı ve indirgemeci bir anlayışı ortaya kor. Onun için Atatürk'ün söylemediklerini o söylemiş gibi söylemek, yaşasaydı bunları da söyleyecekti demek çok anlamlı olmayan cümlelerdir.

SONUÇ

Atatürk'le ilgili bu açıklamalardan sonra çıkarılabilecek sonuçları şöyle özetleyebiliriz:

Atatürk'ün, dinin devlet işleri dışında tutulması çabasını dinsizlik olarak yorumlamak mümkün değildir. O, yeni kurulan devletin yönetim biçiminin aklın önderliğinde bilimin ilkelerine göre düzenlemeyi gaye edinmiştir. Halifelik kaldırılması, tekke ve zaviyelerin kapatılması, eğitim birliğinin sağlanması ve bazı kisvelerin giyilemeyeceğine dair kanunun çıkarılması nedeniyle bu yapıların dine aykırı olduğu gibi söylentiler tamamen yanlış ve kasıtlı saptırmalardır. Her şeyden önce Atatürk İslam dinini iyi biliyordu. Bu bilgiler doğrultusunda o günkü toplumda din adına yapılan birçok uygulamayı İslam dininin esasları çerçevesinde değerlendirdiğinde ya yanlış ya da eksik olduğunu görüyordu. Dine birtakım hurafelerin karıştığının bilincindeydi. Bir lider olarak, etkin konumda bir kişi olarak bu eksik ve yanlış uygulamaları değiştirmesi gerektiğini düşündü ve büyük oranda da yeni düzenlemeler, değişiklikler gerçekleştirdi. İşte Atatürk'ün dinle ilgili yaptıklarını iyi anlayamayan, değerlendiremeyen bazı kişiler, İslami bir yaklaşımla değil de kendi inanç ve uygulamalarından hareket ettiklerinden, onun hakkında yanlış kanaate sahip oldular. Bunu bilerek, yani dünyevi birtakım menfaatler elde etmek için de, bilmeyerek de yapanlar oldu (Kırş.: Peker 2001:13-14).

İnsanlar genelde yanlış da olsa alışkanlıklarını devam ettirmek isterler. İşte dinin esaslarını yeterince bilmeyen, körü körüne dindarlık yapan bazı kişilerle, mevcut dini uygulamalardan çıkarı olanlar, dinin gereği diye inandıkları, yaptıkları bazı uygulamaları değiştiren Atatürk'ü 'dini bozan, dini değiştiren, dolayısıyla dine karşı bir kişi olarak' nitelendirdiler. Aynı şekilde, dini inancı zayıf, insanımızın dini doğru olarak, öğrenip, anlayıp uygulamasını istemeyen bazı kimseler de, Atatürk'ün uygulamalarını, işlerine böyle geldiği için, 'onunda dini pek önemsemediği, istemediği' şeklinde değerlendirmişler ve bütün uygulamalarını Atatürk'e dayandırarak yapmaya çalışmışlardır. Halbuki Atatürk'ü, bu her iki

anlayışında aksine İslam'ın yüceliğini ve Peygamberimizin büyüklüğünü her fırsatta vurgulayan, ancak İslam'a sonradan sokulmuş hurafe ve yanlışlıkları, olumsuz değerlendirmeleri silmeye, İslam'ın da öngördüğü akli ve bilimi ön plana çıkarmaya çalışan bir lider olduğu çok açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- ARKONAÇ, Sibel A. **Sosyal Psikoloji**, Alfa Basım Yayın Dağıtım, 2. baskı, İstanbul, 2001.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal. **Nutuk**, c.I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1976.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal. **Nutuk**, c.III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1976.
- Atatürk Öğrencileri Dergisi I**, İstanbul 1998.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Toplayan: Nimet Unan, c.I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1945.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Toplayan: Nimet Unan, c.II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1959.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Toplayan: Nimet Unan, c.III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1961.
- Atatürkçülük (Üçüncü Kitap) Atatürkçü Düşünce Sistemi** (Genelkurmay Başkanlığı'na Hazırlanmıştır), M.E.B. Yay., İstanbul 1984.
- Atatürk (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle)**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yay., Genelkurmay Basımevi, Ankara 1980.
- BALER, Mahmut. “Baldan Damlalar (Hayatını Tercüman İçin Yazdı)”, **Tercüman Gazetesi**, 29 Mart 1981.
- BAYYİĞİT, Mehmet. **Üniversite Gençliğinin Dinî İnanç Tutum ve Davranışları Üzerine Bir Araştırma** (Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1989.
- BORAK, Sadi. **Atatürk ve Din**, İstanbul 1962.
- BOVET, Pierre. **Din Duygusu ve Çocuk Psikolojisi**, Çev.: Selahattin Odabaş, Ankara 1958.
- BOZKURT, Mahmut Esat. **Yakınlarından Hatıralar**, 1955.
- DİLİPAK, Abdurrahman. **Bir Başka Açından Kemalizm**, Beyan Yay., İstanbul, 1988.
- DÖNMEZ, Şerafettin. **Atatürk'ün Çağdaş Toplum ve Din Anlayışı**, Ayışığı Kitapları Yay., İstanbul 1998.
- ERGİN, Osman. **Türk Maarif Tarihi**, c.I-V, İstanbul 1977.
- GROM, Bernhard. **Religionspsychologie**, München und Vandenhoeck, 1992.
- GÜRTAŞ, Ahmet. **Atatürk ve Din Eğitimi**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1983.
- HÖKELEKLİ, Hayati.Hökelekli, **Din Psikolojisi**, 3. Baskı, Ankara 1998.

- İNAN, Ayşe Afet. **Medeni Bilgiler ve M. K. Atatürk'ün El Yazmaları**, Türk Tarih Kurumu Yay., 1969.
- JAMES, William. **Die religiöse Erfahrung in ihrer Mannigfaltigkeit**, Vdm Verlag Dr. Müller, 2006.
- JASCHKE, Gotthard. “Yeni Türkiye’de Kur’an-ı Kerim Kursları”, Çev.: Nimet Arsan, **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, c.V, Cüz: 1-4, İstanbul 1973.
- KAĞITÇIBAŞI, Çiğdem. **Yeni İnsan ve İnsanlar**, Evrim Yayınevi, 10. baskı, İstanbul 2004.
- KA YIKLIK, Hasan. **Orta Yaş ve Yaşlılarda Dinsel Eğilimler**, Baki Kitabevi, Adana, 2003.
- KILIÇ, Ali. **Atatürk'ün Hususiyetleri** 1955.
- KILIÇ, Ahmet Faruk. **Psiko-sosyal Faktörler Açısından Atatürk ve Din**, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:2, Sakarya 2000. ss.239-271.
- KOCATÜRK, Utkan. **Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri**, Ayyıldız Matbaası, 2. Baskı, Ankara 1971. (Edebiyat Yay., Ankara trz, s.206).
- KULA, Naci. **Kimlik ve Din (Ergenler Üzerine Bir Araştırma)** (Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1993.
- Laiklik ve Atatürk'ün Laiklik Politikası**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yay., Ankara 1980.
- MEADOW, M.J.-KAHOE, R.D. **Psychology of Religion: Religion in Individual Lives**, Harper and Row, New York, 1984.
- MUTLU, Kayhan. “Bir Dindarlık Ölçeği”, **İslami Araştırmalar Dergisi**, c.3, Sayı:4, 1989.
- MÜLLER, R. Freienfels. **Psychologie der Religion I**, Berlin-Leipzig, 1920.
- ÖZBAYDAR, Belma. **Din ve Tanrı İncasının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma**, Baha Matbaası, 1970.
- PEKER, Hüseyin. **Din Psikolojisi**, 2. Baskı, Aksiseda Matbaası, Samsun 2000.
- _____. **Atatürk'ün Dine Bakışı**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde verilen konferans notları, Samsun 2001.
- PÖLL, W. **Religionspsychologie**, München 1965.
- RİBOT, Theodule. **Hissiyat Ruhiyatı**, Çev.: M. Şekip Tunç, İstanbul 1927.
- TBMM Zabıtları**, c.I, 3 Nisan 1923.
- YAPAREL, Recep. **Yirmi-Kırk Yaşları Kişilerde Dinî Hayat İle Psiko-Sosyal Uyum Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma**, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1987.
- YAVUZ, Kerim. **Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi**, Ankara 1983.

Türkiye'de Dış Ticaretin Yapısını Belirleyen Faktörler*

Filiz ELMAS ÖZAĞ¹, Akın BODUR²

¹Yrd. Doç. Dr. Gazi Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü

²TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri Şubesi

Özet: Türkiye 24 Ocak Kararları ile ihracata dönük büyüme modelini seçerek 1970'lerde dünya konjonktüründe başlayan değişime dâhil olmuştur. Seçilen büyüme modelindeki amaç ihracatta ağırlığı tarım ürünlerinden sanayi ürünlerine kaydırmak ve kısıtlı olan dış ticaret gelirlerini artırmaktır, oysa 1980 sonrasında dış ticaret rakamları incelendiğinde bazı sektörlerde beklenenden farklı bir gelişim olmuş ve bu malların hem ihracatı hem de ithalatı artmıştır.

Çalışmanın amacı; 1980 sonrasında Türkiye'nin dış ticaretinde ihracat ve ithalat yapısı benzer sektörleri saptamak ve bu sektörlerde değişime neden olan faktörleri arz ve talep açısından incelemektir. Amaç doğrultusunda öncelikle ihracat ve ithalatta benzer sektörler saptanacak ve her bir sektör için ihracatın ithalatı karşılama oranı ve rekabet endeksleri hesaplanacaktır. İncelemede ikinci olarak ithalat talep ve ihracat arz fonksiyonları oluşturulacaktır.

Anahtar kelimeler: İthalat talep fonksiyonu, İhracat Arz Fonksiyonu Dış Ticaretin Yapısı, İhracatın İthalatı Karşılama Oranı, Rekabet Endeksi

Abstract: Since 24th January 1980 Economic Reform Package, Turkey has been undergoing structural adjustment and transformation policies. With a growth model presented in the Package, aim was to shift the weight in export from agricultural goods to industrial goods and thus to increase the export income. In short, Turkey shifted from import substitution to export promotion policies. Nevertheless, according to export figure published since 1980s, many manufacturing industries substantially increased their export as well as import proportion.

The main objective of this study is to determine sectors which comprise similarities in export and import structure after 1980 in Turkey, and to analyze factors that cause some changes in these sectors in regard of supply and demand. In doing so, the study estimates the export and import demand function for these manufacturing industries of Turkish economy and to explain the liberalization policy related to foreign trade.

Key Words: Foreign Trade Pattern, Import Demand Function, Export Demand Function, Export Import Ratio, Competitive Index,

* Bu yazının ilk versiyonu 14 üncü İstatistik Araştırma Sempozyumu 2005 Bildirileri, 5-6 Mayıs 2005, Ankara'da sunulmuştur. Katılımcıların önerileri ve eleştirilerine teşekkür ediyoruz.

GİRİŞ

1970'lerde dünyada yaşanan ekonomik bunalım, uluslararası işbölümü ve sanayileşme stratejilerinde değişime neden oldu. Gelişmekte olan ülkelere önerilen ihracata yönelik büyüme modeli dünya üretiminde sektörel dağılımı yeniden belirledi. Yeniden yapılanma sonucunda imalat sanayi üretiminde gelişmekte olan ülkelerin payı arttı ve bu durum, ticarete konu olan malların bileşimi ve yönünü etkiledi. Başka bir deyişle, 1970 sonrasında hem üretim hem de dış ticaretin yapısı değişti.

Türkiye 24 Ocak Kararları ile ihracata dönük büyüme modelini seçerek dünya konjonktüründe yaşanan değişime dâhil oldu. Seçilen büyüme modelinde amaç ülke ihracatının ağırlığını tarım ürünlerinden sanayi ürünlerine kaydırmak ve kısıtlı olan dış ticaret gelirini artırmaktır. Böylece kalkınmanın önünde engel oluşturan ithalat bağımlılığı da azalabilirdi. Kısaca, uygulanan politikalarda beklenti sanayi malı ihracatının artması, ithalatın ise azalmasıydı. Oysa 1980 sonrasındaki dış ticaret rakamları incelendiğinde ihracat ve ithalatta benzer sektörlerin olduğu tespit edilmiştir.

Çalışmanın amacı; 1980 sonrasında Türkiye'nin ihracat ve ithalatta görülen yapısal benzerliği madde bazında incelemek ve bu duruma neden olan faktörleri saptamaktır. Analiz dönemi, yeni büyüme modelinin başlangıcı dikkate alınarak 1980 olarak belirlenmiştir. Üretim, katma değer, istihdam, yoğunlaşma düzeyi gibi sektörel bilgiler 2000 yılına dek gelmektedir. Bu nedenle analiz dönemi 1980 - 2000 olarak belirlenmiştir. Çalışma iki ana bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde literatür taraması sunulmakta, ikinci bölümde seçilen sektörler için ihracat arz ve ithalat talep denklemleri oluşturulmaktadır.

İHRACAT ARZ VE İTHALAT TALEP FONKSİYONLARI

İhracat arz ve ithalat talep denklemleri çalışmalarda farklı değişkenlere bağlı olarak tahmin edilmiştir. Guarda, Pieretti (1994) ihracatı çıktı, nominal kur, emek, sermaye, ücret ve faize bağlı olarak açıklamıştır. Stovrev (2000) ithalatın sabit sermaye, stok, ihracat, iç ve dış fiyat düzeyiyle ilişkili olduğunu söylemiştir. Fullerton, Savvyer, Sprinkle (1999) çalışmalarında ithalat talebinin reel gelir, göreceli fiyat ve döviz kuruna, ihracat arzının ise yabancı

ülkelerin gelir seviyesi, ihracat fiyatı, döviz kuru ve dünya fiyatlarına bağlı olduğunu belirtmiştir. Marquez (1990) ithalat talebini gelir, görelî fiyat ve döviz kuruna bağlı olarak tahmin etmiş, Marquez (1994) yılındaki çalışmasında ise, sadece gelir ve fiyatı bağımsız değişken olarak almıştır. Thomas, Ulubaşoğlu (2000), ithalat talep fonksiyonunda bağımsız değişkenler olarak sırasıyla ithalat fiyatı, iç fiyat, nominal döviz kurunu belirlemiştir.

Türkiye için yapılan çalışmalarda Kumcu ve Kumcu (1991) ihracat arzını nispi fiyat ve yurtiçi üretimin fonksiyonu olarak tanımlamıştır. Tansel ve Togan (1987) ithalat talebini yurtiçi gelir ve reel döviz kuruna bağlı olarak açıklamıştır. Şahinbeyoğlu ve Ulaşan (1999) çalışmalarında, Türkiye'de 1987-1998 yılları arasında üçer aylık verileri kullanarak ihracat arz ve talep fonksiyonunu oluşturmuştur. Fonksiyonda bağımlı değişken ihracat fiyat endeksi ile deflate edilen reel ihracat, bağımsız değişkenler ise yurt içi-yurtdışı gelir ve reel döviz kurudur. Yurtiçi gelir için dolar olarak alınan gayri safi yurt içi hâsıla serisi, ABD toptan eşya fiyat endeksi ile deflate edilerek kullanılmıştır. Reel döviz kuru Türkiye, Almanya ve ABD toptan eşya fiyat endeksleri kullanılarak hesaplanmıştır. Kotan ve Saygılı (1999) Türkiye'de ithalat talep fonksiyonunu 1987-1999 yılları arasında üçer aylık verileri kullanarak tahmin etmiştir. Çalışmada ithalat talep miktarı, yurt içi gelir, döviz kuru, yurt içi fiyat, yurt dışı fiyat ve uluslararası rezervlerin bir fonksiyonu olarak ifade edilmiştir. İthalat için nominal ithalat hacmi, döviz kuru için dolar ve mark ağırlığı ile hesaplanan nominal döviz kuru, yurt içi fiyat için tüketici fiyat endeksi, yurt dışı fiyat için petrol dışında ithal malların fiyatı alınmıştır. Çalışmada bütün değerler dolar cinsinden ifade edilmiştir. Aydın, Çıplak ve Yücel (2004) ihracat arz ve ithalat talep fonksiyonlarını 1987-2003 yılları arasında üçer aylık veriler yardımıyla Türkiye için hesaplamıştır. İhracat arz fonksiyonunda bağımlı değişken ihracat hacmidir. Bağımsız değişkenler ise şöyle sıralanabilir: Reel yurt içi gelir için 1994 bazlı reel gayri safi yurt içi hâsıla serisi, ihracat fiyatı için ihracat fiyat endeksi, birim emek maliyeti için birim emek maliyeti endeksi (1994 bazlı) ve reel döviz kuru için nominal kurun tüketici fiyat endeksi ile deflate edilmiş biçimidir.

MODEL

Çalışmada öncelikle 1980-2000 yılı verileri kullanılarak ihracat ve ithalat miktarlarının sektörel dağılımı saptanmıştır. Burada amaç söz konusu dönemde dış ticarete ağırlıklı paya sahip olan mal gruplarını belirlemektir. Analiz maliyet, piyasa yapısı gibi ayrıntılı değişkenlerin de kullanılabilmesi amacıyla imalat sanayi ile sınırlı tutulmuştur. ISIC Rev 2 ye göre üçlü hanede sektörlerin ihracat miktarlarının toplam ihracat içindeki yüzde payına bakıldığında 1980-2000 yılları arasında şöyle bir dağılım göze çarpmaktadır (Ek 1). 311 nolu temel gıda

maddeleri sektörü ortalama %7,39'luk bir paya sahiptir. 321 nolu tekstil sanayi ile 351 nolu kimyasal ürünler sanayi sırasıyla %2,99 ve %5,11'lik bir paya sahiptir. 369 nolu cam ve cam ürünleri sanayinin payı %16,72'dir. 371 nolu demir çelik sanayi %19,18'lik bir pay oluşturmaktadır.

ISIC Rev 2 ye göre üçlü hanede sektörlerin ithalat miktarlarının toplam ithalat içindeki yüzde payına 1980-2000 yılları arasında bakıldığında ise dağılım kısaca şöyledir (Ek 2): 311 nolu temel gıda maddeleri sektörünün payı ortalama %2,35'dir. 351 nolu kimyasal ürünler sanayi ve 371 nolu demir çelik sanayi sırasıyla %10,15 ve %6,72'lik paylara sahiptir. 384 nolu taşıt araçları sanayinin payı %3,52'dir. Miktar olarak bakıldığında hem ihracat hem de ithalat oranlarının birlikte değerlendirilmesi sonucunda 311, 351 ve 371 nolu sektörler çalışma kapsamına alınmıştır. Dış ticarete önemli payı olan 353 nolu sektör petrol ürünlerini içerdiği için analiz dışında tutulmuştur.

Çalışmada ihracat ve ithalatın hacim dışında değer olarak dağılımı da incelenmiştir. ISIC Rev 2'ye göre, analiz döneminde ithalatta önemli paya sahip olan sektörler şöyle sıralanabilir (Ek 3) : Makine imalat sanayi (382 nolu sektör) %14,19, kimya sanayi (351 nolu sektör) %11,41, taşıt araçları sanayi (384 nolu sektör) %8,15, elektrikli makineler (383 nolu sektör) %7,12, demir çelik sanayi %5,83. Dış ticaret rakamlarına değer olarak bakıldığında, ihracat sektörleri ise 321 nolu tekstil sanayi (%23,52), 322 nolu giyim sanayi (%10,79), 311 nolu gıda maddeleri sanayi (%9,10) ve 371 nolu demir çelik sanayi (%8,24) olarak görülür (Ek 4). Değer olarak incelendiğinde 371 nolu sektör hem ihracat hem de ithalatta önemli yer tutmaktadır. Ancak rekabetçi bir sektör olan tekstil sanayinde (321) ithalatta görülen artış benzer biçimde ithalatçı olan elektrikli makinelerde (383) ihracatta görülen artış nedeniyle çalışma kapsamına alınmıştır.

Seçilen sektörlerde (311, 321, 351, 371, 383 nolu sektörler) ihracatın ithalatı karşılama oranı ve rekabet endeksleri Tablo 1' de yer almaktadır. Tablodan da görüldüğü gibi, temel gıda maddelerinde dönem boyunca ihracatın ithalatı karşılama oranı azalmıştır. Bu durumda ihracat gelirlerinin ithalat giderlerini karşılama gücü zayıftır. Sektörde rekabet endeksi de azalmaktadır. Endeks 1980 yılında 358 iken 2000 yılına gelindiğinde 294'e kadar düşmüş yani ülkenin temel gıda maddelerinde rekabet olanağı azalmıştır. Gıda maddelerinde ihracatın hâsılaya oranı yani dışa açıklık oranına bakıldığında dönem başında 10,4 iken dönem sonunda 0,002 ye dek düştüğü gözlenir. Oranın azalması ülkenin toplam hâsılasının uluslararası pazarlarla bağlantısının azaldığı anlamına gelir. Bu durumda ihraç mallarının dünya pazarlarında rekabet gücü düşmüştür. Benzer bir gelişim 321 nolu tekstil sanayinde de vardır. İhracatın ithalatı karşılama oranı ve rekabet endeksi azalmaktadır.

351 nolu kimya ürünleri sanayi, 371 nolu demir çelik sanayi ve 383 nolu elektrikli makine sanayi için ihracatın ithalatı karşılama oranları artmakta ve rekabet endekslerinde iyileşme olmaktadır. Sektörlerin

rekabet güçleri karşılaştırıldığında geleneksel ürünler arasında yer alan tekstil ve gıda maddelerinin diğer sektörlerle oranla rekabet gücünün daha yüksek olduğu görülmüştür.

Tablo 1: Seçilen Sektörlerde İhracatın İthalatı Karşılama Oranı ve Rekabet Endeksleri

YIL	311		321		351		371		384	
	X/M	Rekabet Endeksi	X/M	Rekabet Endeksi	X/M	Rekabet Endeksi	X/M*	Rekabet Endeksi	X/M	Rekabet Endeksi
1980	1,32	358,80	8,27	2247,06	0,06	16,17	0,08	20,69	0,04	10,92
1981	2,71	514,57	10,21	1939,43	0,07	14,10	0,18	33,70	0,09	16,25
1982	4,90	754,55	9,57	1472,52	0,19	29,28	0,71	109,09	0,22	33,31
1983	5,49	885,14	9,21	1485,18	0,14	23,34	0,72	115,37	0,17	28,15
1984	2,22	334,45	9,38	1414,25	0,06	8,56	0,76	114,87	0,19	28,71
1985	1,74	248,61	11,54	1644,59	0,25	36,01	0,97	137,59	0,17	24,73
1986	2,38	354,12	6,82	1015,53	0,30	45,40	0,92	137,16	0,13	19,98
1987	2,01	279,14	4,81	667,82	0,32	44,34	0,69	95,78	0,29	40,18
1988	2,36	290,25	7,16	879,63	0,46	55,96	1,24	151,90	0,26	32,34
1989	1,59	216,25	9,38	1274,78	0,38	51,94	0,91	123,52	0,23	30,78
1990	1,11	190,77	5,09	876,79	0,26	45,50	1,22	210,15	0,27	47,23
1991	1,84	285,10	6,37	985,90	0,25	38,68	1,13	174,23	0,28	43,67
1992	1,64	255,13	5,16	802,18	0,22	34,47	1,09	169,32	0,34	53,20
1993	1,48	283,12	3,68	706,41	0,17	31,69	0,92	177,20	0,29	56,25
1994	1,89	243,05	3,81	489,78	0,24	31,38	1,69	217,26	0,39	50,53
1995	1,27	208,88	2,94	484,65	0,16	25,88	0,95	156,37	0,42	69,40
1996	1,17	219,55	2,83	531,73	0,13	24,57	1,00	188,67	0,43	80,04
1997	1,47	271,10	2,66	492,67	0,13	23,24	0,99	183,26	0,36	67,12
1998	1,55	264,46	2,91	495,19	0,12	21,15	0,84	143,31	0,41	70,18
1999	1,93	294,59	3,52	538,70	0,15	23,60	1,14	173,75	0,32	49,31
2000	1,50	294,85	2,81	551,41	0,14	26,54	0,79	154,97	0,33	63,89

Kaynak: TÜİK verilerinden hazırlanmıştır.

* X/M = ihracat/ithalat

** Rekabet endeksi, ülkenin o maldaki ihracatının toplam ihracat içindeki payı ile ülkenin aynı maldaki ithalatının toplam içindeki payının oranlanması sonucu bulunmuştur.

Sektörlerin İhracat Arz Fonksiyonları

Sektörlerin ihracat arz fonksiyonlarını oluştururken bağımlı değişken olarak sektörel ihracat miktarları alınmıştır. Bu amaçla her bir sektör için 1989 yılı temel alınarak ihracat miktarı endeksi zincirleme endeksi yöntemi kullanılarak hesaplanmıştır. Ancak hesaplama döneminin uzun olması nedeniyle, harmonize sistem kodlarında çok sayıda değişiklik olmuştur. Bu nedenle, hesaplamalarda 1. basamak kodları SITC 5 haneli kodlar seçilmiştir. 1980-1989 dönemi için yıllık ihracat ithalatı değeri 50000 \$, 1990 ve sonrasında ise 100000 \$ üzerinde olan SITC kodları indekse dâhil edilmiştir.

Madde ve sektör ağırlıkları; 3 haneli ISIC kodları altında yer alan 4'lü alt sektörlerin ağırlıkları toplam dolar değerleri dikkate alınarak hesaplanmıştır. 1. basamak olarak kullanılan SITC kodlarının ağırlıktan ise; indekse seçilen kodların toplamı içindeki paylarına göre hesaplanmıştır. Zincirleme endeksi yöntemi gereği, hesaplamada bir önceki yıl ağırlıkları kullanılmıştır. Cari dönem fiyatları; döneme ait toplam dolar değerinin toplam ağırlığa bölünmesiyle bulunmuştur. Temel yıl fiyatları için hesaplama döneminden bir önceki yıl fiyatları esas alınmıştır.

1989 = 100 temel yıllık indeks; zincirleme endeksle elde edilen değerler 1989 = 100 olacak şekilde yeniden hesaplanarak bulunmuştur. Değerler 1989 - 2000 dönemi için yıllık indeks sayılarının 1989 yılına kadar birbiriyle çarpılması yöntemiyle, 1980 - 1988 dönemi için ise zincirleme olarak bölünmesi yöntemiyle bulunmuştur.

Miktar indeksleri; dolaylı olarak hesaplanmıştır. Bu hesaplamada Değer İndeksi = Laspeyres Birim değer indeksi * Paasche Miktar indeksi formülünden; Miktar İndeksi = Değer indeksi / Laspeyres birim değer indeksi formülüne geçilmiş ve miktar indeksleri böylece hesaplanmıştır. Ancak yapılan indeks hesaplamaları şu sorunları da içermektedir.

- Madde olarak SITC kodlarının seçilmesi ve bu kodların içeriğinin homojen olmaması nedeniyle birim değerlerde sapmalar görülmektedir.

- Dönemin uzun olması dış ticaret büyüklüklerinde çok önemli değişikliklere neden olmakta, zincirleme endeksin belli bir temel yılına dönüşümünde aşım indeks sayıları ortaya çıkmaktadır.

İhracat arz fonksiyonunda bağımsız değişken olarak öncelikle reel döviz kuru alınmış fakat Aydın v.d (2004) çalışmasında olduğu gibi, ihracat miktarı ile reel döviz kuru arasında güçlü bir ilişki

bulunamamıştır. Bu nedenle nominal döviz kuru, ihracat fiyatı, ücret maliyeti ve katma değer değişken olarak seçilmiştir. 1985–1989 dış ticarete liberalizasyon yıllarıdır. Söz konusu yıllardaki yapısal değişimi görmek amacıyla dummy değişken kullanılmıştır. (Ek 3). Bağımsız değişken olarak sektörün üretim düzeyi için katma değer-çıktı, üretim faktörleri için çalışanların yıllık ortalama sayısı-ücretle çalışanların yıllık ortalama sayısı-yılda çalışılan işçi saat toplamı-sabit sermayeye yıl içinde yapılan gayri safi ilaveler-girdi, maliyet için ücretle çalışanlara yapılan yıllık ödemeler ve piyasa yapısı için CR4 - CR8 - Helfindahl yoğunlaşma oranları kullanılmıştır. Sektörel karşılaştırma yapabilmek amacıyla her sektör için iktisadi beklentileri karşılayan değişkenler seçilmiştir. Bu konuda yapılan analizler istendiği takdirde sunulabilir. Tahmin edilen denklemlerde otokorelasyon olup olmadığı Lagrange çarpanı ile araştırılmıştır. Denklemlerde otokorelasyon olmadığı tespit edilmiştir.

311 nolu gıda sanayi ihracat arz denklemi:

$$\ln X_{311} = 0,90 \ln kd + 1,00 \ln xp - 1,02 \ln ücm +$$

std. hata (0,03) (0,33) (0,35)

$$0,29 \ln nk + 0,17d \quad R^2 = 0,88 \quad LM=4,30$$

(0,02) (0,13)

Denklemden;

X: İhracat miktar indeksi (1989 =100 bazlı indeks TÜİK dış ticaret verileri kullanılarak hesaplanmıştır).

kd: Katma değer (Seçilen sektörler için TÜİK imalat sanayi istatistikleri kullanılarak oluşturulan seri reel kura bölünmüştür),

xp: İhracat fiyat indeksi (1989 =100 bazlı indeks TÜİK dış ticaret verileri kullanılarak hesaplanmıştır),

ücm: Ücret maliyeti (Seçilen sektörler için TÜİK imalat sanayi istatistikleri kullanılarak oluşturulan seri reel kura bölünmüştür),

nk: Nominal döviz kurunu (Hesaplanan kur için TCMB verileri kullanılmıştır) temsil etmektedir.

Arz denklemine göre, gıda maddelerinin üretiminde %1'lik artış sektör ihracatını %0,90 artırmaktadır. İhracat fiyatlarında aynı oranda artışın ihracat miktarına etkisi ise %1'dir. Diğer bir deyişle arzın fiyat esnekliği 1'dir. Ücretlerdeki %1'lik artış ihracat arzını %1,02 oranında azaltmaktadır. Denklemden nominal kur ve dummy'nin t değerleri anlamsız çıkmıştır.

351 nolu kimya sanayi ihracat arz denklemi:

$$\ln X_{351} = 0,62 \ln kd + 0,64 \ln xp - 0,53 \ln ücm +$$

std. hata (0,33) (0,05) (0,34)

$$0,22 \ln nk + 1,41d \quad R^2 = 0,77 \quad LM=4,21$$

(0,05) (0,28)

351 nolu sektör üretiminde %1'lik artış sektör ihracatını %0,62 artırmaktadır. İhracat fiyatlarında aynı oranda artışın ihracat miktarına etkisi ise %0,64'dur. Kimya sanayinde ihracat arzının fiyat esnekliği 0,64'dur. Nominal kurda bir artış olursa yani Türk lirası değer kaybederse ihracat fiyatları azalacak böylece ihracat miktarı artacaktır. Kurda %1 'lik artışın kimyasal ürün ihracatına etkisi %0,22'dir. Dummy ve ücretler anlamsız çıkmıştır.

371 nolu demir çelik sanayi ihracat arz denklemi:

$$\ln X_{371} = 0,37 \ln kd + 0,50 \ln xp + 0,19 \ln nk +$$

std. hata (0,04) (0,09) (0,08)

$$0,38 d \quad R^2 = 0,80 \quad LM = 2,99$$

(0,33)

Demir çelik sanayinde üretimde %1'lik artış sektör ihracatını %0,37 artırmaktadır. İhracat fiyatlarında ve nominal kurda aynı oranda artışın ihracat miktarına etkisi sırasıyla % 0,50 ve %0,19'dur. Dummy anlamlı sonuç vermemiştir.

321 nolu tekstil sanayi ihracat arz denklemi

$$\ln X_{321} = 0,21 \ln kd + 0,43 \ln xp + 1,30d$$

std hata (0,05) (0,03) (0,24)

$$R^2 = 0,86 \quad LM = 2,01$$

383 nolu elektrikli makineler sanayi arz denklemi

$$\ln X_{383} = 0,41 \ln kd + 0,48 \ln xp + 0,13d$$

std. hata (0,02) (0,03) (0,18)

$$R^2 = 0,95 \quad LM = 0,58$$

Tekstil ve elektrikli makineler sanayinde katma değer ve fiyat değişkenleri ihracat arz miktarını açıklamaktadır. Ücret maliyeti ve döviz kuru açıklayıcı değişken olarak alınmış ama tekstil sektöründe her ikisi de elektrikli makinelerde ise döviz kuru değişkenlerin katsayıları ve t değerlerini olumsuz etkilemiştir. Arz denklemlerine göre 321 ve 383 nolu sektörde ihracat miktarı üzerinde fiyatın etkisi üretimin etkisinden daha fazladır. Tekstil sektöründe arz esnekliği 0,43 elektrikli makinelerde ise 0,48'dir. Bu sektörlerde fiyat değişimlerine arz miktarının duyarlılığı azdır.

Beş sektör ihracatı fiyat esneklikleri açısından değerlendirildiğinde şu bulgular saptanmaktadır: Fiyat değişimlerine en duyarlı olan sektör gıda maddeleridir. Bunu kimya, demir çelik, elektrikli makineler ve tekstil izlemektedir. Gıda dışındaki sektörler için fiyat esnekliği katıdır. Ancak gıda maddelerinde malın niteliği gereği üretim düzeyi daha kısa dönemde artırılabilir. Bu nedenle birim esneklik vardır

ve sektörün esneklik katsayısı diğer sektörlerle oranla biraz daha yüksektir.

Kurdaki artış ya da ücretlerdeki düşüş ihracatı artırmaktadır. Kurdaki değişimin ihracata etkisi oldukça azdır. Ayrıca bazı sektörlerde ücretler ve kur anlamsız sonuç vermiştir. Bu sonuçta kur politikasındaki istikrarsızlığın önemli olduğu düşünülmektedir. İhracatçı daha çok üretim ve fiyat düzeyine bakarak ihracata karar vermektedir.

Sektörün üretim düzeyindeki değişim ihracatı pozitif yönde etkilemektedir. Beş sektör için üretim etkileri karşılaştırıldığında şu bulgular dikkati çekmektedir: Göreceli olarak ihracatçı sektörlerde fiyat etkisi üretim etkisinden daha fazladır. Tekstil sektöründe üretici pazar avantajının farkında olduğu için daha çok piyasada oluşan fiyata göre ihracat kararını vermektedir.

Sektörel İthalat Talep Fonksiyonları

İthalat talep fonksiyonunda bağımlı değişken ithalat miktarıdır. Her bir sektör için yukarıdaki bölümde değinildiği gibi ithalat miktar indeksleri hesaplanmıştır. Fonksiyonda bağımsız değişkenler ise reel döviz kuru ve yurtiçi gelir düzeyidir. Dummy 1985 – 1989 yılları arasında dış ticaretteki yapısal değişimi (dış ticaret liberalizasyonunu) temsil etmektedir. (Ek 3).

311 nolu gıda sanayi ithalat talep denklemi:

$$\ln M311 = 2,07 \lnrg - 1,10 \lnrk + 0,24d$$

std.hata (0,16) (0,16) (0,15)

$$R^2 = 0,86 \quad LM = 4,16$$

Burada;

M: İthalat miktar indeksi (1989 = 100 bazlı indeks)
TÜİK dış ticaret verileri kullanılarak hesaplanmıştır)

rk: Reel döviz kuru (Hesaplanan kur için TCMB verileri kullanılmıştır)

rg: 1987 fiyatlarıyla hesaplanmış reel gayri safi milli hâsılayı (TÜİK verileri kullanılmıştır) ifade etmektedir.

321 nolu tekstil sanayi ithalat talep denklemi:

$$\ln M321 = 3,09 \lnrg - 2,19 \lnrk + 1,31d$$

std.hata (0,17) (0,16) (0,15)

$$R^2 = 0,95 \quad LM = 4,60$$

351 nolu kimya sanayi ithalat talep denklemi:

$$\ln M351 = 1,58 \lnrg - 0,60 \lnrk + 0,24d$$

std.hata (0,06) (0,06) (0,06)

$$R^2 = 0,95 \quad LM = 3,36$$

371 nolu demir çelik sanayi ithalat talep denklemi:

$$\ln M371 = 1,96 \lnrg - 0,97 \lnrk + 0,05d$$

std.hata (0,11) (0,11) (0,10)

$$R^2 = 0,92 \quad LM = 4,24$$

383 nolu elektrikli makineler sanayi ithalat talep denklemi:

$$\ln M383 = 1,97 \lnrg - 1,27 \lnrk + 1,41d$$

std.hata (0,28) (0,28) (0,26)

$$R^2 = 0,81 \quad LM = 1,94$$

Sektörler için yapılan tahmin sonuçlarına göre fonksiyonlarda bağımsız değişkenlerin katsayısı, reel döviz kuru ve yurtiçi reel gelir seviyesinin ithalat talebine etkisini göstermektedir. Denklemler logaritmik değerler üzerinden tahmin edildiği için bu katsayılar aynı zamanda ithalat talebinin gelir ve fiyat esnekliklerini de vermektedir. Buna göre reel döviz kurunda %1'lik bir artış gıda maddeleri için %1,10, tekstil için %2,19, kimya sanayi için %0,60, demir çelik için %0,97 ve elektrikli makineler için de %1,27'lik bir azalışa neden olmaktadır. Yurtiçi gelir seviyesinde %1'lik bir artış ise sektörlerde sırasıyla %2,07, %3,09, %1,58, %1,96 ve %1,97'lik artışlara neden olmaktadır. Bu da, hem reel döviz kuru hem de reel gelir seviyesindeki değişimin en çok tekstil ve gıda maddelerini etkilediğini göstermektedir. Başka bir deyişle bu sektörler için talebin fiyat ve gelir esneklikleri diğer mallara göre daha yüksektir. Sektörde fiyat esnekliğinin yüksek olması ikame olanağının yüksek olduğu anlamına gelir. Fakat gıda maddeleri ve tekstil ülkemiz açısından rekabetçi sektörlerdir. Buna rağmen ithal edilmesi ve esnekliğinin gıda maddelerinde birim esneklikte olması ise ilginç bir sonuçtur. Zira bu durum, rekabet şansız olan ürünlerde bile dış alım yaptığımız anlamına gelir. Teknoloji açısından yenilenemeyen sektörler süreç içinde rekabet olanağını yitirmektedir. Yapılan analiz gıda ithalatının fiyat değişimlerinden az etkilenmekte olduğunu ve fiyat değişimi ile ithal talep miktarı arasında ilişkinin bire bir olduğunu göstermektedir.

351 ve 371 nolu sektörlerde ithalat fiyat değişimlerine daha az tepki vermektedir. Ara malları üreten sektörde doğal olarak ithal talebinin fiyat esnekliği katıdır. Bu aynı zamanda Özağ, Atan, Kaya (2004) çalışmasında da belirtildiği gibi kurdaki önemli dalgalanmalar nedeniyle gelir-üretim miktarı ile yerli ara malları ve ithal ara malları arasında büyük bir ikame olduğunu göstermektedir. İthalat liberalizasyonu ithalatı artırmaktadır. Bu durum da ithal ara mallarının yerli ara mallarını ikame ettiğini göstermektedir.

SONUÇ

Türkiye'de 24 Ocak Kararları ile başlayan dönemde ihracat teşvik edilmiş ve daha önce uygulanan ithal ikamesi politikasına son verilmiştir. Yeni büyüme modelinin amacı ihracatı artırmak, ithalatı azaltmaktır. Oysa 1980'den günümüze gelen süreçte dış ticaret yapısı incelendiğinde bazı sektörlerde

ihracat ve ithalat bileşiminde öngörülen farklılaşma olmamıştır.

ISIC Rev 2 mal sınıflamasına göre 311, 351, 371 nolu gıda, kimyasal ürünler ve demir çelik sanayi hem ihracat hem de ithalat içinde ağırlıklı bir paya sahiptir. 321 nolu tekstil sanayi ve 383 nolu elektrikli makine sanayinde ise dönem boyunca ihracat ve ithalat içindeki paylarda beklenenin tersine bir gelişim olmaktadır.

1980 – 2000 döneminde tekstil ve gıda maddelerinde ihracatın ithalatı karşılama oranı azalmış yani ihracat gelirlerinin ithalat giderlerini karşılama gücü zayıflamıştır. Diğer sektörler için söz konusu oran artmaktadır. Rekabet endekslerine baktığımızda tekstil ve gıda maddelerinin rekabet gücünün azaldığı diğer sektörlerin arttığı görülür. Kısaca gıda gibi ihracatçı sektörlerde rekabet şansı azalırken kimya, demir çelik gibi ithal ikameci sektörlerde göreceli bir rekabet olanağı yaratmaktadır.

Fiyat, kur, ücret ve üretim düzeyi ihracat miktarını etkilemektedir. Fiyat değişimi bütün sektörleri pozitif yönde etki etmektedir. Fakat etki azdır. Farklı bir ifade ile tekstil, kimya, elektrikli makineler ve demir çelik sanayinde ihracat arzının fiyat esnekliği katıdır. Üretim düzeyindeki değişim ihracatı pozitif yönde etkilemektedir. Kurdaki artış ya da ücretlerdeki düşüş ihracatı artırmaktadır. Kurdaki değişimin ihracata etkisi ise oldukça düşüktür.

Çalışmada ele alınan değişkenler dışında da kuşkusuz ihracat arzını belirleyen pek çok değişken vardır. Fakat analizde seçilen bazı değişkenler iktisadi açıdan beklenen işareti vermemiştir. Burada karşılaşılan sorun şu nedenlerden kaynaklanabilir: Üçlü hanedeki mal gruplarının altında farklı nitelikte pek çok madde toplulaştırılmakta ve bu durum sektörel analizde sorunlara neden olmaktadır. Dörtlü ya da altılı dijitte yapılacak daha ayrıntılı mal tanımlaması bu sorunları azaltabilir. Özellikle 321 nolu tekstil sanayinde üçlü hane altında dörtlü bazda 9 madde yer almaktadır. Homojen nitelik taşımayan bu malların tek bir denklemde tahmin edilmeye çalışılması güçlükler neden olmaktadır. Benzer bir durum 383 nolu sektör içinde geçerlidir.

Veri dönemi nedeniyle karşılaşılan kısıt sonuçları etkileyebilir. Fakat sanayi istatistiklerinin yapısı gereği aylık ya da üçer aylık dönemler itibarıyla söz konusu seriler türetilmemektedir.

Sektörlerin özellikleri incelendiğinde özellikle kimya sanayinde yabancı sermayeli firmaların önemli olduğu görülmektedir. Bu nedenle ihracat arz ve ithalat talep denklemlerini yerli ve yabancı firmalar için ayrı ayrı tahmin etmek daha sağlıklı sonuçlara ulaşılmasına neden olabilir. Bu analiz için ihracat ve ithalat değerlerinin yerli ve yabancı firmalar için ayrı ayrı bilgisine ihtiyaç vardır.

İthalat fonksiyonlarında bağımsız değişken olarak reel döviz kuru ve yurtiçi reel gelir seçilmiştir. Sonuçlara göre tekstil ve gıda maddeleri için talebin fiyat ve gelir esneklikleri diğer mallara göre daha

yüksektir. Sektörde fiyat esnekliğinin yüksek olması ikame olanağının fazla olduğu anlamına gelir. Fakat tekstil ve gıda maddeleri ülkemiz açısından rekabet olanağı olan sektörlerdir. Buna rağmen ithal edilmesi ve esnekliğinin gıda maddeleri için neredeyse bire yakın olması ise ilginç bir sonuçtur. Zira bu durum, rekabet şansımız olan ürünlerde bile dış alım yaptığımız anlamına gelir. 351 ve 371 nolu sektörlerde ithalat fiyat değişimlerine daha az tepki vermektedir. Bu ithal ara mallarının yerli ara mallarını ikame ettiğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

- AYDIN, M.F., ÇIPLAK, U., YÜCEL, M.E. (2004), **Export Supply and Import Demand Models for the Turkish Economy**, TCMB, Working Paper No: 04/09
- DÖNEK, E. (1998), **Is The Turkish Economy Competitive in The New Technology Gooft**, Yapı Kredi Economic Review, Vol:9, No:2.
- FULLERTON, T.M., SAWYER, W.C, SPRINKLE, R.L., (1999), **Jettin American Trade Elasticity**, Journal of Economics and Finance, 23,143-146.
- GUARDA, P., PIERETTI, P., (1998), **A Macro Econometric Model For a Small Open Economy**, CREA Working Paper, N.98-1.
- KOTAN, Z., SAYGILI, M., (1999), **Estimating An Import Function For Turkey**, TCMB, Discussion Paper no: 9909.
- KUMCU, E.M., KUMCU E., (1991), **Exchange Rate Policy Impact on Export Performance: What We Can Learn From The Turkish Experience**, Journal of Business Research, 23, 2, 129-143.
- MARQUEZ, J., (1990), **Bilateral Trade Elasticity**, Review of Economics and Statistics, 72, 70-77.
- MARQUEZ, J., (1994), **The Econometrics of analysis or The Elasticity of Econometrics: An Empirical Analysis of The Behavior of US Import**, Review of Economics and Statistics, 72, 471-481.
- ÖZAĞ, F., ATAN, M., KAYA, S., (2003), **Dış Ticaret Rejimindeki Değişimlerin İthalatın Fiyat ve Gelir Esneklikleri Üzerindeki Etkisi**, G.Ü.İ.B.F Dergisi, 5 (3), 29-43.
- STOVREV, E., (2000), **A Small Continuous Time Macro-Econometric Model Of The Czech Republic**, Reine Transformationsökonomie Transition Economics Series 18.
- ŞAHİNBEYOĞLU, G., ULAŞAN, B., (1999), **An Empirical Examination of The Structural Stability of Export Function: The Case of Turkey**, TCMB Discussion paper no: 9907.
- TANSEL, A., TOGAN, S., (1991), **Price and Income Effects in Turkish Foreign Trade**, Weltrtschaftlicheo Archiv, 128.
- THOMAKOS D., ULUBAŞOĞLU, M., (2000) ,**The Impact of Trade Liberalization on Import Demand**, Journal of Economic and Social Research, 4 (1),1-26.

EK 1: 1980 – 2000 Yılları Arasında İmalat Sanayi İhracat Miktarının Yüzdde Dağılımı

SEKTÖR	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
311	7,15	5,04	6,51	9,58	11,40	7,46	5,61	6,04	5,42	6,04	5,15	7,81	7,83	8,90	8,37	8,03	8,36	9,80	7,39	6,46	6,93
312	2,40	1,25	1,29	1,65	2,96	1,39	1,53	1,64	0,87	1,11	1,25	0,94	0,80	1,24	0,91	1,24	1,06	0,99	0,92	0,82	0,88
313	0,29	0,28	0,14	0,18	0,21	0,59	0,18	0,42	0,45	0,47	0,23	0,77	0,25	0,24	0,33	0,61	0,79	0,52	0,38	0,31	0,29
314	1,71	1,42	0,83	0,61	0,51	0,75	0,62	0,75	0,60	0,67	0,52	0,58	0,30	0,43	0,40	0,50	0,68	0,62	0,55	0,42	0,37
321	5,73	4,07	3,34	3,19	2,72	3,37	3,78	2,89	2,45	2,92	2,45	1,98	1,63	2,54	2,14	2,06	2,82	3,07	3,33	3,24	3,12
322	0,09	0,10	0,11	0,17	0,25	0,29	0,32	0,44	0,30	0,40	0,35	0,26	0,25	0,36	0,32	0,40	0,42	0,45	0,47	0,41	0,47
323	0,01	0,01	0,03	0,03	0,05	0,02	0,02	0,02	0,03	0,02	0,01	0,01	0,01	0,02	0,03	0,02	0,03	0,05	0,04	0,01	0,03
324	0,00	0,00	0,02	0,04	0,04	0,02	0,01	0,02	0,02	0,02	0,01	0,02	0,02	0,03	0,03	0,03	0,06	0,11	0,11	0,07	0,08
331	0,23	0,54	0,25	0,40	0,49	0,57	0,52	0,24	0,11	0,15	0,16	0,08	0,10	0,10	0,16	0,18	0,32	0,29	0,31	0,32	0,38
332	0,01	0,04	0,04	0,05	0,08	0,06	0,08	0,05	0,03	0,04	0,04	0,02	0,03	0,05	0,05	0,07	0,07	0,08	0,09	0,14	0,17
341	0,05	0,09	0,19	0,27	0,50	0,54	0,68	0,87	0,36	0,31	0,37	0,29	0,25	0,22	0,58	0,46	0,37	0,42	0,42	0,45	0,42
342	0,01	0,00	0,00	0,00	0,01	0,01	0,01	0,01	0,00	0,01	0,01	0,01	0,01	0,02	0,02	0,01	0,03	0,04	0,04	0,03	0,04
351	2,88	1,28	3,49	3,00	0,33	6,48	10,54	12,03	10,33	9,05	7,46	5,09	4,57	4,74	4,62	4,34	3,50	3,49	3,86	4,36	1,82
352	0,09	0,20	0,36	0,33	0,47	0,31	0,59	0,71	0,32	1,13	0,87	0,49	0,59	0,70	0,65	1,10	1,60	1,80	1,48	1,14	1,21
353	2,29	3,51	11,56	7,84	12,78	11,97	12,20	14,46	18,92	14,97	13,33	13,72	9,14	9,31	8,76	10,06	9,46	5,76	7,85	8,64	5,02
354	0,00	0,00	0,01	0,06	0,10	0,11	0,13	0,05	0,02	0,08	0,11	0,00	0,01	0,00	0,00	0,02	0,02	0,06	0,09	0,11	0,17
355	0,13	0,13	0,09	0,27	0,35	0,33	0,27	0,28	0,25	0,28	0,16	0,26	0,28	0,32	0,30	0,37	0,33	0,34	0,37	0,37	0,44
356	0,07	0,24	0,17	0,13	0,12	0,21	0,23	0,37	0,19	0,17	0,14	0,13	0,12	0,15	0,19	0,31	0,39	0,54	0,52	0,49	0,59
361	0,05	0,02	0,03	0,03	0,06	0,09	0,06	0,08	0,08	0,10	0,09	0,10	0,09	0,10	0,11	0,14	0,18	0,20	0,19	0,19	0,21
362	0,73	1,38	1,55	1,86	1,91	2,05	2,11	2,11	1,47	1,73	1,89	1,42	1,31	1,29	1,04	1,05	1,17	1,54	1,45	1,28	1,60
369	15,51	38,54	33,26	20,69	15,56	14,70	9,97	2,84	1,87	7,77	15,38	15,52	17,83	14,56	17,57	18,11	16,16	17,58	16,73	17,22	23,76
371	1,15	1,80	6,82	9,86	13,47	20,57	21,33	20,96	19,41	19,75	25,23	17,98	20,10	30,48	29,12	24,22	25,35	26,67	21,93	23,31	23,18
372	1,67	0,77	0,13	0,29	0,37	0,51	0,63	0,50	0,69	0,94	0,84	0,42	0,42	0,66	0,67	0,88	1,65	1,00	0,92	0,70	0,66
381	0,17	0,29	0,34	0,44	0,35	0,48	1,43	0,53	0,41	0,52	0,55	0,41	0,48	0,82	0,85	1,05	1,29	1,26	1,36	1,14	1,33
382	0,14	0,26	0,29	0,40	0,28	0,26	0,21	0,23	0,23	0,30	0,25	0,22	0,24	0,34	0,36	0,52	0,60	0,69	0,69	0,75	0,90
383	0,05	0,08	0,17	0,19	0,17	0,16	0,21	0,20	0,22	0,25	0,36	0,31	0,26	0,39	0,39	0,55	0,76	0,92	0,95	0,89	1,16
384	0,19	0,19	0,10	0,08	0,08	0,10	0,10	0,08	0,08	0,26	0,23	0,17	0,18	0,24	0,35	0,46	0,58	0,54	0,68	0,98	1,10
385	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,01	0,01	0,02	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,02	0,02	0,02	0,03	0,02	0,02
390	0,01	0,02	0,01	0,02	0,01	0,02	0,02	0,03	0,02	0,02	0,02	0,01	0,01	0,02	0,02	0,03	0,04	0,04	0,04	0,05	0,06

Kaynak: TÜİK verilerinden derlenmiştir.

EK 2: 1980 – 2000 Yılları Arasında İmalat Sanayi İthalat Miktarının Yüzdde Dağılımı

SEKTÖR	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
311	1,50	1,21	0,97	0,79	1,44	1,52	1,39	2,11	1,45	2,37	3,81	3,10	4,07	3,49	2,63	3,55	3,44	2,75	2,42	2,47	2,76
312	0,00	0,00	0,01	0,01	0,04	0,02	0,02	0,03	0,02	0,03	0,05	0,05	0,05	0,06	0,07	0,09	0,08	0,10	0,13	0,14	0,16
313	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,02	0,01	0,02	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,03	0,01	0,01	0,02	0,02
314	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,02	0,03	0,03	0,03	0,01	0,01	0,03	0,05	0,03	0,04	0,04	0,07	0,08	0,07	0,08	0,09
321	0,12	0,47	0,18	0,19	0,19	0,01	0,27	0,43	0,25	0,22	0,38	0,33	0,56	0,66	0,68	0,79	0,71	0,91	0,95	0,78	1,08
322	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,00	0,01	0,01
323	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,05	0,05	0,06	0,04	0,01	0,02	0,03	0,03	0,03	0,03	0,04	0,03	0,02	0,03	0,02	0,02
324	0,01	0,01	0,07	0,02	0,01	0,02	0,00	0,01	0,01	0,00	0,00	0,01	0,00	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01
331	0,00	0,00	0,02	0,00	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,03	0,04	0,19	0,03	0,05	0,46	0,40	0,46	0,47	0,65
332	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,02	0,03	0,03	0,03	0,03
341	0,57	0,49	0,61	0,35	0,56	0,57	0,51	0,51	0,69	0,71	0,73	0,94	0,95	1,34	0,96	1,28	1,24	1,42	1,38	1,58	1,55
342	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,06	0,04	0,02	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01
351	13,86	13,42	8,91	12,90	12,28	11,10	10,09	12,02	9,46	10,08	9,56	9,79	9,74	9,78	6,92	8,60	7,64	7,91	9,28	9,67	10,09
352	0,21	0,21	0,17	0,20	0,22	0,25	0,26	0,27	0,27	0,34	0,35	0,38	0,42	0,35	0,51	0,48	0,45	0,53	0,54	0,59	0,55
353	16,22	10,49	4,22	7,22	4,49	4,95	4,73	3,56	4,28	4,92	6,29	7,43	8,80	9,45	8,69	7,57	8,26	7,25	7,78	10,16	11,80
354	0,00	0,02	0,14	0,11	0,39	0,05	0,00	0,56	0,01	0,02	0,08	0,07	0,10	0,03	0,06	0,01	0,58	0,90	0,74	0,58	0,86
355	0,18	0,25	0,24	0,26	0,23	0,23	0,23	0,20	0,20	0,14	0,17	0,22	0,21	0,19	0,16	0,18	0,18	0,18	0,18	0,18	0,26
356	0,11	0,20	0,15	0,14	0,22	0,15	0,12	0,10	0,11	0,04	0,06	0,07	0,09	0,09	0,09	0,11	0,12	0,15	0,16	0,18	0,21
361	0,00	0,00	0,00	0,01	0,02	0,01	0,01	0,01	0,00	0,01	0,02	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,02	0,02	0,02	0,01	0,02
362	0,01	0,02	0,02	0,01	0,01	0,02	0,03	0,04	0,05	0,05	0,11	0,14	0,16	0,11	0,09	0,15	0,17	0,15	0,21	0,20	0,20
369	0,20	0,20	0,19	0,31	0,38	0,25	0,39	4,19	4,08	0,95	2,34	1,41	1,10	0,90	0,68	0,71	0,27	0,38	0,58	0,59	0,55
371	3,07	4,14	4,47	5,91	7,49	10,41	6,73	8,20	6,09	6,86	4,99	5,88	6,80	10,15	7,37	7,80	5,89	7,24	7,37	6,52	7,66
372	0,17	0,31	0,29	0,44	0,42	0,48	0,44	0,55	0,38	0,33	0,45	0,38	0,41	0,45	0,42	0,49	0,55	0,60	0,63	0,63	0,68
381	0,28	0,36	0,28	0,18	0,32	0,14	0,17	0,14	0,15	0,20	0,19	0,28	0,27	0,26	0,36	0,27	0,27	0,29	0,26	0,24	0,27
382	0,32	0,46	0,42	0,42	0,41	0,53	0,80	0,48	0,37	0,32	0,51	0,54	0,47	0,58	0,43	0,50	0,71	0,79	0,85	0,53	0,60
383	0,16	0,16	0,14	0,14	0,15	0,19	0,22	0,16	0,15	0,18	0,24	0,28	0,26	0,22	0,18	0,19	0,24	0,31	0,34	0,39	0,42
384	0,10	0,15	0,21	0,16	0,21	0,22	0,16	0,10	1,47	2,11	3,86	3,79	5,19	6,91	4,16	6,09	7,12	8,57	7,67	6,35	9,25
385	0,02	0,01	0,01	0,02	0,02	0,03	0,04	0,05	0,04	0,05	0,07	0,05	0,06	0,06	0,05	0,07	0,02	0,03	0,03	0,03	0,03
390	0,00	0,00	0,00	0,01	0,01	0,02	0,02	0,02	0,01	0,02	0,03	0,04	0,04	0,05	0,05	0,06	0,07	0,08	0,08	0,10	0,10

Kaynak: TÜİK verilerinden derlenmiştir.

EK 3: 1980 – 2000 Yılları Arasında İmalat Sanayi İthalat Değerinin Yüzde Dağılımı

SEKTÖR	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
311	3.31	2.07	1.36	1.26	2.96	3.09	2.66	3.26	2.70	3.52	4.08	3.41	3.78	3.25	4.09	4.69	4.35	3.46	2.96	2.34	1.98
312	0.03	0.02	0.02	0.03	0.10	0.09	0.12	0.11	0.10	0.10	0.15	0.18	0.20	0.20	0.24	0.27	0.20	0.19	0.22	0.28	0.23
313	0.00	0.00	0.00	0.03	0.00	0.02	0.07	0.06	0.11	0.03	0.04	0.07	0.05	0.03	0.05	0.04	0.05	0.02	0.03	0.04	0.03
314	0.00	0.00	0.00	0.00	0.25	0.49	1.05	1.26	1.21	1.40	1.51	1.74	1.39	1.11	0.60	0.45	0.64	0.79	0.67	0.72	0.64
321	1.06	1.05	1.30	1.31	1.34	1.55	1.97	2.90	2.41	1.75	2.61	2.43	3.34	3.78	5.27	5.57	5.10	5.60	5.81	5.04	4.78
322	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.01	0.01	0.01	0.01	0.01	0.03	0.07	0.07	0.10	0.10	0.09	0.25	0.31	0.31	0.27	0.25
323	0.01	0.01	0.01	0.04	0.07	0.63	0.74	1.05	0.85	0.45	0.54	0.54	0.57	0.60	0.78	0.67	0.68	0.62	0.51	0.36	0.47
324	0.07	0.09	0.39	0.33	0.07	0.12	0.10	0.13	0.12	0.04	0.10	0.13	0.08	0.12	0.09	0.09	0.23	0.28	0.28	0.20	0.21
331	0.04	0.03	0.07	0.03	0.06	0.26	0.67	1.20	0.89	0.22	0.20	0.21	0.25	0.43	0.27	0.28	0.29	0.29	0.36	0.33	0.38
332	0.00	0.00	0.00	0.00	0.01	0.10	0.03	0.02	0.05	0.02	0.07	0.08	0.14	0.13	0.14	0.16	0.23	0.26	0.30	0.28	0.27
341	0.91	1.00	0.94	0.55	0.97	0.82	0.94	1.20	1.84	1.73	1.27	1.57	1.49	1.78	1.66	2.54	1.87	1.68	1.83	2.16	2.06
342	0.03	0.03	0.07	0.08	0.07	0.09	0.15	0.13	0.15	0.16	0.17	0.17	0.20	0.43	0.36	0.22	0.20	0.20	0.21	0.18	0.16
351	13.17	12.66	9.74	12.07	12.49	11.17	12.11	12.50	12.76	12.86	11.11	11.28	11.22	9.93	11.05	12.31	10.44	10.17	10.38	10.58	9.66
352	1.94	1.72	1.73	1.91	1.81	2.17	2.99	3.37	3.49	3.91	3.61	4.04	4.19	3.73	4.22	4.24	4.22	4.51	5.23	6.12	5.00
353	11.94	7.64	3.01	5.13	2.86	2.90	2.04	1.80	1.96	2.31	2.65	3.12	2.65	2.59	2.68	2.25	2.44	2.33	2.07	3.22	4.81
354	0.01	0.01	0.08	0.06	0.13	0.02	0.00	0.05	0.02	0.02	0.02	0.03	0.03	0.03	0.03	0.01	0.11	0.15	0.15	0.10	0.13
355	2.22	2.63	2.87	2.82	2.53	2.29	2.78	2.43	2.35	0.79	0.90	1.00	0.99	0.92	0.83	0.89	0.91	0.81	0.87	0.85	0.83
356	0.67	1.06	0.79	1.14	1.30	1.08	1.47	1.46	1.71	0.48	0.72	0.89	0.94	0.95	0.96	1.11	1.21	1.17	1.38	1.40	1.15
361	0.02	0.01	0.02	0.08	0.14	0.05	0.08	0.10	0.06	0.09	0.13	0.10	0.08	0.07	0.07	0.08	0.12	0.08	0.10	0.08	0.07
362	0.05	0.11	0.10	0.08	0.07	0.10	0.17	0.22	0.20	0.19	0.24	0.31	0.37	0.27	0.26	0.33	0.39	0.34	0.41	0.39	0.29
369	0.79	0.64	0.64	1.01	1.03	0.49	0.76	1.01	1.16	0.75	0.77	0.65	0.60	0.50	0.56	0.52	0.50	0.42	0.50	0.48	0.37
371	4.74	4.72	5.07	5.47	6.42	7.96	7.03	7.90	7.65	8.79	5.47	5.54	5.54	6.70	5.46	5.87	4.43	4.69	4.74	3.78	4.37
372	1.03	1.46	1.22	2.00	2.00	1.90	1.99	2.79	2.74	2.53	2.31	1.82	1.51	1.39	1.72	2.10	1.87	1.99	1.96	2.01	2.02
381	3.56	3.62	3.81	2.89	3.14	1.19	2.25	1.65	2.40	2.22	1.82	2.54	2.59	2.33	2.34	2.16	2.67	2.68	2.86	2.58	2.14
382	7.43	9.92	10.28	11.23	10.72	12.00	18.31	15.21	13.85	12.34	15.81	17.20	16.68	16.99	15.69	15.23	17.82	17.11	17.55	14.10	12.45
383	3.47	3.80	4.21	4.44	5.48	6.16	8.65	7.02	7.71	6.69	7.22	9.01	7.76	6.86	7.65	6.08	6.64	7.75	9.42	12.41	11.09
384	2.20	3.82	6.25	4.92	4.19	6.41	5.64	3.48	4.51	5.96	8.12	7.90	10.66	14.35	9.63	10.80	11.43	13.15	12.47	11.25	14.08
385	0.75	0.90	1.12	1.43	1.32	1.41	1.92	1.88	1.80	1.87	2.33	2.58	2.55	2.46	2.41	2.10	2.26	2.37	2.60	2.64	2.40
390	0.07	0.11	0.11	0.12	0.22	0.29	0.31	0.28	0.34	0.39	0.51	0.58	0.62	0.60	0.55	0.71	0.81	0.87	0.96	0.96	0.85

Kaynak: TÜİK verilerinden derlenmiştir.

EK 4: 1980 – 2000 Yılları Arasında İmalat Sanayi İhracat Değerinin Yüzde Dağılımı

SEKTÖR	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
311	11.89	10.64	10.29	11.16	9.91	7.69	9.43	9.09	7.83	7.62	7.79	9.71	9.66	9.20	9.95	9.80	9.56	9.37	7.82	6.91	5.83
312	15.43	7.39	5.29	5.37	5.86	4.46	6.54	5.25	4.14	3.77	4.57	3.55	3.23	4.10	4.14	3.85	2.95	3.60	3.35	2.72	2.35
313	0.17	0.18	0.11	0.12	0.11	0.22	0.09	0.16	0.21	0.25	0.15	0.27	0.22	0.19	0.28	0.41	0.48	0.28	0.21	0.16	0.14
314	8.03	8.40	6.06	4.15	3.04	4.15	3.65	3.10	2.31	4.13	3.41	4.21	2.26	2.87	2.34	1.76	2.75	2.60	2.19	2.11	1.77
321	23.85	20.42	19.21	19.48	19.00	18.86	20.03	19.37	21.23	22.35	22.86	23.92	26.81	26.69	25.82	27.01	27.13	27.59	28.76	27.15	26.35
322	3.32	5.47	6.20	9.07	14.67	11.72	10.85	13.96	11.27	13.29	14.56	12.50	11.96	12.17	11.05	12.36	10.79	10.38	10.52	10.25	10.27
323	0.68	0.59	0.37	1.27	0.96	0.62	0.84	0.86	0.91	0.33	0.32	0.30	0.31	0.32	0.33	0.34	0.35	0.39	0.36	0.30	0.30
324	0.01	0.05	0.21	0.23	0.18	0.51	0.23	0.27	0.27	0.40	0.26	0.40	0.38	0.50	0.74	0.41	0.65	0.80	0.69	0.41	0.41
331	0.23	0.70	1.10	0.73	0.71	1.51	0.84	0.36	0.31	0.28	0.27	0.21	0.26	0.21	0.37	0.34	0.30	0.29	0.26	0.26	0.23
332	0.06	0.22	0.39	0.32	0.44	0.29	0.46	0.17	0.12	0.13	0.13	0.10	0.15	0.23	0.22	0.26	0.26	0.24	0.30	0.41	0.51
341	0.06	0.18	0.28	0.32	0.50	0.46	0.59	0.84	0.63	0.42	0.46	0.43	0.40	0.32	0.59	0.58	0.54	0.59	0.56	0.56	0.59
342	0.04	0.04	0.03	0.04	0.25	0.28	0.05	0.04	0.03	0.03	0.05	0.06	0.07	0.10	0.07	0.08	0.11	0.12	0.10	0.09	0.10
351	2.13	1.78	2.85	2.82	2.97	4.02	5.50	5.54	7.14	6.68	5.06	4.36	3.87	3.15	3.47	3.18	2.57	2.36	2.20	2.50	2.56
352	0.41	0.86	1.04	0.92	0.93	0.95	1.20	1.44	1.30	2.75	2.08	1.48	1.54	1.65	1.59	1.97	2.63	2.67	2.40	2.00	2.05
353	1.32	2.27	5.98	4.08	5.73	4.67	2.49	2.55	3.18	2.59	2.48	2.23	1.78	1.32	1.57	1.45	1.27	0.82	1.00	1.30	1.23
354	0.00	0.00	0.01	0.02	0.03	0.03	0.03	0.01	0.00	0.01	0.01	0.00	0.01	0.01	0.00	0.01	0.01	0.02	0.03	0.02	0.03
355	0.45	0.63	0.40	1.20	1.53	1.43	1.19	1.31	1.23	0.92	0.60	1.20	1.41	1.33	1.33	1.37	1.13	1.09	1.24	1.30	1.37
356	0.16	0.97	0.61	0.47	0.33	0.41	0.54	0.85	0.63	0.48	0.35	0.43	0.61	0.54	0.78	1.09	1.07	1.28	1.31	1.23	1.46
361	0.08	0.04	0.07	0.06	0.19	0.44	0.19	0.29	0.15	0.19	0.21	0.27	0.27	0.23	0.28	0.29	0.31	0.31	0.31	0.33	0.30
362	0.85	1.59	1.36	1.39	1.31	1.31	1.56	1.37	1.42	1.45	1.66	1.54	1.56	1.29	1.15	1.15	1.17	1.29	1.29	1.23	1.38
369	1.67	4.76	3.99	1.87	1.35	1.17	0.69	0.43	0.47	0.86	1.23	1.63	1.79	1.56	1.75	1.74	1.87	1.92	1.88	2.02	2.33
371	0.98	1.59	5.53	6.31	7.38	10.95	9.65	7.57	11.62	10.85	11.51	9.65	9.39	11.88	11.87	9.18	8.37	8.60	6.79	6.57	6.77
372	1.04	0.76	0.62	1.12	1.09	1.24	1.38	1.15	1.96	2.32	1.93	1.24	1.05	1.01	0.97	1.39	1.38	1.37	1.43	1.25	1.40
381	0.57	1.26	1.49	1.39	1.03	2.09	2.02	1.99	1.45	1.13	1.36	1.40	1.97	1.98	2.25	2.47	2.69	2.62	3.07	3.01	2.95
382	0.57	1.20	1.65	2.18	1.49	4.51	2.48	6.53	2.63	1.42	1.26	1.46	1.82	1.93	2.27	2.38	2.67	2.93	3.19	3.67	3.96
383	0.38	0.62	1.40	1.25	1.57	1.52	1.73	2.82	2.49	2.06	3.41	3.93	4.13	3.86	3.87	4.22	5.31	5.20	6.61	6.12	7.09
384	1.81	2.42	1.81	1.00	1.39	1.44	1.11	0.85	0.84	1.62	1.95	2.09	2.85	2.55	2.93	3.98	4.61	4.32	4.99	9.00	9.52
385	0.01	0.02	0.04	0.03	0.02	0.25	0.24	0.26	0.13	0.10	0.14	0.14	0.22	0.19	0.18	0.19	0.26	0.25	0.30	0.27	0.28
390	0.13	0.24	0.15	0.17	0.11	0.44	0.31	0.33	0.18	0.16	0.19	0.21	0.27	0.36	0.47	0.52	0.79	0.92	1.06	0.40	1.72

Kaynak: TÜİK verilerinden derlenmiştir.

Sigara İçme Alışkanlığı İle Bilgisayar Kullanma Alışkanlığı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Betimsel Bir Araştırma

Dr. Mehmet Tekerek¹, Arş. Gör. Mehmet Yılmaz²

¹Emniyetçiler İlköğretim Okulu, Teknoloji ve Tasarım Öğretmeni, Ankara

²Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, ÇEEİ Bölümü, Ankara

Hayat bir sigaradır.

Kıvılcım, kül ve ateş;

Kimileri tadını çıkarır

Kimilerinde bir telaş bir telaş.

Machado

ÖZET: Bilgisayar kullanımının sigara içme sıklığına etkisi olup olmadığını araştırmayı amaçlayan bu çalışmada Türkiye'nin sigara tüketimi açısından dünyadaki yerine değinilmiş ve ülkemizdeki bilgisayar kullanım oranları ışığında bilgisayar kullanımının sigara içme sıklığına etkisi, e-posta yoluyla gerçekleştirilen anket uygulaması ile sınırlanmıştır. Öğretmenler, akademisyenler ve öğrenciler arasında yapılan ve sigara tiryakisi 148 kişinin katıldığı araştırma sonuçlarına göre bilgisayar kullanımının sigara içme sıklığını kısmen artırdığı ortaya konmuştur. Sigara içme sıklığı, bilgisayarın kullanıldığı yere, zamana ve kullanıcının yaptığı işe göre değişmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bilgisayar kullanımı, sigara kullanımı

A Descriptive Study on The Relationship Between Smoking and Computer Using

ABSTRACT: This studies' aim is to research the impact of computer using on smoking. In this context, first, its mentioned that the place of Turkey about cigarette consuming numbers and later it is argued that the relationship between computer using and smoking. At the fifth chapter of the study we turned findings to account of a questionnaire that we had applied by e-mail about computer using and smoking relationship.

Key Words: Computer using, smoking.

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE DÜNYA'DA VE TÜRKİYE'DE TÜTÜN KULLANMA ALIŞKANLIĞI

Tarihten günümüze sigara üzerine birçok yazı yazılmış, birçok şiir söylenmiştir. Birçok sanatçının eserlerinde bazen ana karakter olarak öne çıkmış; bazen de aksesuar olarak yer almıştır sanat eserlerinde. Birçok sanatçıya, çayın ya da kahvesinin yanında eşlik ederek ilham kaynağı olmuştur. Birçok bilim adamı sigarasından çektiği son nefesle birlikte teorisini tam olarak ortaya koyabilmiştir. Beden işçileri bir taraftan elleriyle yük taşıırken, kürek kullanırken, bir taraftan da ağızlarında tutarak işlerini bırakmasızın içlerine çektikleri sigaranın külünün ayaklarının dibine düşüşünü seyretmişlerdir. Çay molalarının en tatlı yanı kibriti çakarak sigara yakmak olmuştur kimi zaman.

Richard Klein, "Sigaranın Saltanatı" başlıklı kitabında (1995), hayatının sonlarına doğru verdiği bir mülakatta Sartre'in bacakları kesilme tehlikesine karşın "hayatınızdaki en önemli şey ne?" sorusuna verdiği cevabı aktarır: "Bilmem. Her şey. Yaşamak. Sigara içmek." Şimdi sigaranın eşlik ettiği bir aracımız daha var: Bilgisayar.

Tütünün tarihçesi XIV. Yüzyıla kadar gidiyor fakat sigara Klein'in de ifade ettiği gibi (1995:)modern çağın bir alışkanlığı. Kristof Kolomb, XV. Yüzyıl sonlarında Batı Hind adalarından "Tobacco" diye isimlendirilen tütün yapraklarını Avrupa'ya taşımış; Fransa'nın Portekiz elçisi Jean Nicot, o yıllarda çeşitli hastalıkları iyileştireceğine olan inancın

etkisiyle tohumlarını Paris'e taşımış, ilk sigara fabrikası ise 1856'da İngiliz Gloak tarafından kurulmuştur. Tütünün Türk topraklarında yaygınlaşması ise XVII. Yüzyıl sonlarından itibaren Avrupalı tüccarlar marifetiyle olmuştur. 1895 yılında Fransız şirketiyle anlaşma yapılarak İzmir ve Samsun'a ilk fabrikalar kurulmuştur (Barış, 1997:1-7). On dokuzuncu yüzyıl, savaşların ve büyük dönüşümlerin yaşandığı bir dönem olmuş ve bu dönemde sigara kullanımı katlanarak artmıştır. İstatistikler incelendiğinde, 20. yüzyılda da gelişme ve refah arttıkça sigara kullanım oranının da arttığı görülmektedir.

Günümüzde ise, gelişmiş ülkelerde sigara tüketimi azalırken az gelişmiş veya gelişmekte olan ülke olarak nitelendirilen ülkelerde artmaktadır. 1970- 1985 yılları arasında sigara tüketimi İngiltere'de %25, ABD'de %7.1 azalmış, Türkiye'de ise %10 dolaylarında artmıştır. Asya ülkelerinde bu artış ortalama %22 iken Latin Amerika ve Afrika'da daha yüksektir. Sağlık Bakanlığı tarafından 1988 yılında yapılan bir araştırmaya göre ülkemizde sigara içme oranı erişkinlerde %43.6; erkeklerde %62.3, kadınlarda %24.3'tür (Şahin, 1997:80- 81).

Çalışma ortamı ile yaşanan ve çalışılan yerdeki sosyal çevre sigara içmede önemli bir etkidir. Stresli ve düşük gelirli işlerde çalışanlar ya da yoğun mesaisi olanlar, sigaraya başlamaya daha eğilimli olmakta ve daha fazla sigara tüketmektedirler. Sıkıntılı anlarda yatıştırıcı olarak içilen sigara, keyif verici madde olarak da kullanılmaktadır (Şahin, 1997: 15).

Sigara tiryakilerinde çalışma ortamının ve çalışma araçlarının sigara tüketimini artırma ya da azaltma yönünde etki yaptığı düşünülmektedir. Çalışma ve eğlence hayatımıza 1980'li yıllardan itibaren giren bilgisayarlar acaba tüketilen sigara miktarını etkilemekte midir? Bu çalışmada bu soruya cevap aranmaktadır.

Artık eğitimciler kâğıt, kalem ve hatta tahta yerine bilgisayar kullanarak çalışmakta ve bilgisayar marifetiyle ders anlatmaktadır. Gençler, spor salonlarında geçirdikleri zamandan daha çok vakitlerini internet kafelerde geçirmektedir. Memurlar bütün evraklarını bilgisayarda tanzim etmekte ve kayıtlarını karton dosyalar yerine bilgisayar hafızasında tutmaktadır. Her evde eğlence aracı olarak televizyonun yanında bilgisayar ve internet de yerini almaktadır. Memurlar mesai saatlerini bilgisayar başında tamamlamakta, akademisyenler basılı kitap okumaktan arta kalan bütün zamanlarını bilgisayar kullanarak geçirmektedirler. Öğretmenler ders programlarını bilgisayarda hazırlamakta; öğrenciler ödev hazırlamak ve internette gezinti yapmak için günde birkaç saatlerini bilgisayar kullanarak geçirmektedirler.

Bu çalışmanın amacı, farklı bir çalışma, bilgi ve eğlence aracı olarak bilgisayar kullanımının, sigara kullanımını hangi yönde etkilediğini araştırmaktır. Araştırmanın temel soruları, bilgisayar kullanımının,

kullanım amacına, kullanıldığı yere ve zamana göre, kullanıcının demografik özelliklerine göre sigara tüketimini nasıl etkilediğidir.

Çalışma iki alt bölümden oluşmaktadır. Önce Türkiye'de ve dünyada bilgisayar kullanımı ve sigara kullanımına ilişkin niceliksel veriler çözümlenecek ardından da anket yöntemiyle gerçekleştirilen araştırmanın bulguları değerlendirilecektir. Sonuç bölümünde ise bilgisayar kullanıcılarının sigara tüketimini azaltmaya yönelik neler yapılabileceği konusunda önerilerde bulunulacaktır.

BİLGİSAYAR KULLANMA ALIŞKANLIĞI VE SİGARA TÜKETİMİ

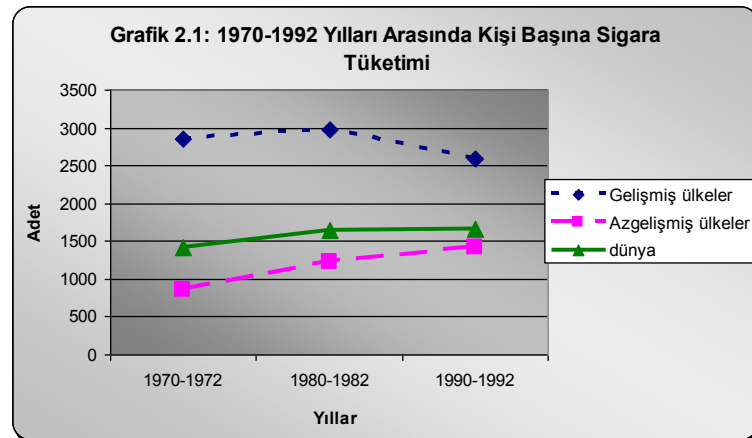
Dünya Genelinde Sigara Tüketimi

Dünya Sağlık Örgütü'nün (DSÖ) verilerine göre, dünyada 1.3 milyar kişi sigara içmektedir. Dünyada bir yılda sigara tüketimi nedeniyle ölen insan sayısı ise 4.9 milyon olarak saptanmıştır. Sigara içenlerin sadece %15'i gelişmiş ülkelerde, % 85'i ise gelişmekte olan ülkelerde bulunmaktadır. Gelişmiş ülkelerde sigara içme oranlarının düşmesine rağmen gelişmekte olan ülkelerde bu oranlar artmaktadır. DSÖ'nün 1997 yılında yayınladığı bir Rapor'a (WHO, 1997) göre küresel ve bölgesel düzeyde sigara tüketimine ilişkin veriler Tablo 2.1'de gösterilmektedir:

Tablo 2.1: 1970- 1992 Yılları Arasında Küresel ve Bölgesel Ölçekte sigara tüketim Eğilimleri (15+ yaş)

DSÖ bölgeleri ve ülkeler	Kişi başına tüketilen sigara miktarı			Yıllık % değişim		
	1970-1972	1980-1982	1990-1992	1970-1972'den 1980-1982'ye	1980-82'den 1990-92'ye	1970-72'den 1990-92'ye
DSÖ bölgeleri						
<i>Afrika bölgeleri</i>	460	570	590	2.1	0.3	1.2
<i>Amerika bölgeleri</i>	2580	2510	1900	-0.3	-2.8	-1.5
<i>Doğu Akdeniz</i>	700	940	930	2.9	-0.1	1.4
<i>Avrupa Bölgesi</i>	2360	2500	2340	0.6	-0.7	0.0
<i>Güney Doğu Asya</i>	850	1140	1230	2.9	0.8	1.8
<i>Batı Pasifik</i>	1100	1610	2010	3.8	2.2	3.0
Gelişmiş ülkeler	2860	2980	2590	0.4	-1.4	-0.5
Az gelişmiş ülkeler	860	1220	1410	3.5	1.4	2.5
Dünya	1410	1650	1660	1.6	0.1	0.8

Kaynak: WHO, Tobacco or Health: A Global Status Report, Geneva, 1997, s. 23

Kaynak: Tablo 2.1'den geliştirilmiştir.

Tablo 2.1 ve Grafik 2.1'den de anlaşıldığı üzere gelişmiş ülkelerde sigara tüketimi adet olarak fazla olmakla birlikte 1980'den itibaren oran olarak düşme eğilimine girmiştir. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde ise 1990'lı yıllarda oran yükselmeye devam etmiştir.

Dünya Bankası kaynaklı bir tartışma metninde ise (UNDP, 2003), ülkeler Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı İnsani Gelişim İndeksi'ne göre gruplanarak sigara tüketim oranları hesaplanmıştır. İnsani Kalkınma İndeksi'ne göre ülkeler 3 grupta toplanmıştır: Yüksek insani kalkınmışlık düzeyinde

ABD, batı Avrupa ülkeleri, Avustralya, Kanada ve Japonya gibi ülkeler yer almaktadır. Orta kalkınmışlık düzeyinde Brezilya, Çin, Hindistan, Bangladeş, Endonezya, İran, Nikaragua, Tayland ve Kuzey Afrika ülkeleri vb. yer almaktadır. Düşük kalkınmışlık düzeyinde ise orta ve güney Afrika'nın yoksul ülkeleri, Haiti, Pakistan ve Yemen gibi ülkeler yer almaktadır. Söz konusu İnsani Kalkınma İndeksi paralelinde insani kalkınmışlık açısından 2000 yılına ilişkin sigara tüketim oranları Tablo 2.2'de gösterilmektedir.

Tablo 2.2: İnsani Kalkınmışlık Düzeyine Göre Dünyada Sigara Tüketimi, 2000
(% olarak 15 yaş üstü nüfus)

İnsani kalkınmışlık düzeyi	Erkek (%)	Kadın (%)	Toplam (%)
Yüksek	35	20	27
Orta	52	7	30
Düşük	36	6	21
Dünya ortalaması	47	10	28

Kaynak: Guindon and Boisclair, 2003:14

Tablodan da anlaşılacağı üzere 1990'lı yıllardan itibaren orta kalkınmışlık düzeyine sahip gelişmekte olan ülkelerde sigara tüketimi artarken yüksek insani kalkınmışlık düzeyine sahip gelişmiş ülkelerde bu oran nispeten düşmüştür. Düşük insani kalkınmışlık düzeyine sahip yoksul ülkelerde ise temel ihtiyaç maddelerine bile ulaşım güçlüğü çekildiği göz önüne alınırsa bu oran oldukça yüksektir. Bu veriler, Tablo 2-1'deki sigara tüketim miktarları ile karşılaştırıldığında, kalkınmışlık düzeyi yüksek ülke ve bölgelerde sigara içen sayısı düşük olmakla birlikte, tüketilen sigara miktarının fazla olduğu; buna

karşın gelişmekte olan ülkelerde sigara içen kişi sayısı fazla olmakla birlikte tüketilen sigara miktarının daha düşük olduğu gözlenmektedir.

Türkiye de insani kalkınmışlık düzeyi bakımından orta düzeyde bulunan ülkeler arasında yer almaktadır ve yerli sigara tüketim miktarı en çok artan beş ülke arasında bulunmaktadır. Tablo 2.3'te 1990 ve 1999 yılları itibarıyla sigara tüketim miktarı en çok artan beş ülke ve dünya toplamına ilişkin veriler gösterilmektedir.

Tablo 2.3: 1990 Ve 1999 Yıllarında Yerli Sigara Tüketimi En Fazla Artan Beş Ülke

Ülkeler	Yerli Tüketim 1990 (milyon ton)	Yerli Tüketim 1999 (milyon ton)	Yerli Tüketimde % Değişim 1990-99
Pakistan	31,934	54,500	71.66 %
Bulgaristan	12,200	19,000	55.74 %
Türkiye	73,270	111,500	52.18 %
Endonezya	140,936	207,685	47.36 %
Hollanda	23,251	30,124	29.56 %
Dünya (toplam)	4,538,890	4,351,770	-4.12 %

Kaynak: Önder, 2002:1

Daha önce Sağlık Bakanlığı tarafından 1988 yılında yapılan bir araştırmaya değinilmiş ve bu araştırmanın sonuçlarına göre ülkemizde sigara içme oranı erişkinlerde %43.6; erkeklerde %62.3, kadınlarda %24.3 olduğu belirtilmişti (Şahin, 1997:80-81). Bu genel verilerden hareketle, aşağıdaki alt başlıklarda Türkiye'de bilgisayar kullanım oranları ile sigara tüketim oranları karşılaştırılarak, yaş grubuna ve yapılan işe göre bilgisayar kullananların sigara tüketim oranları tahmin edilmeye çalışılacaktır.

Türkiye'de İş Amaçlı Bilgisayar Kullanımı ve Sigara Tüketimi

DİE'nin 2005 yılı Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanımı Araştırması'na göre Türkiye genelinde bilgisayar kullanım oranı %17.65 (kent %23.16; kır %8.28), internet kullanım oranı ise %13.93 (18.57 kent %; kır %6.05)'dir.

Hanelerde kişisel bilgisayar sahiplik durumları ise Türkiye geneli için %11.62 (kent, %16.11; kır %3.74) ve bu bilgisayarların internete bağlılık oranı ise %5.86'dır (kent %8.39; kır %1.4). Kullanılan yere

göre internet kullanım oranları ise Tablo 2.4'de gösterilmektedir. Tablodan da görüleceği üzere kentsel alanda en yoğun internet kullanım mekanı işyeridir. Bununla beraber bilgisayar ve internet kullanımının iş amaçlı mı yoksa eğlence amaçlı mı

kullanıldığını daha net görebilmek için işgücü durumuna göre bilgisayar kullanımına da bakmak gerekir.

Tablo 2.4: Kullanılan yere göre internet kullanım oranı (%)

	Türkiye			Kent			Kır		
	Toplam	Kadın	Erkek	Toplam	Kadın	Erkek	Toplam	Kadın	Erkek
Evde	27,64	33,60	24,96	30,22	36,21	27,32	14,19	14,29	14,16
İşyerinde	43,28	40,53	44,52	44,28	40,59	46,07	38,06	40,09	37,45
Eğitim alınan yerde	8,77	15,82	5,59	8,87	15,20	5,80	8,25	20,39	4,64
Arkadaş, akraba vb. Başkalarının evinde	7,17	9,67	6,05	7,62	10,07	6,43	4,86	6,68	4,32
İnternet kafede	36,62	23,42	42,57	34,56	22,94	40,18	47,37	26,97	53,45
Diğer	1,54	1,37	1,61	1,44	1,42	1,45	2,03	1,05	2,33

Kaynak: DİE Haber Bülteni, http://www.die.gov.tr/TURKISH/SONIST/HHBilisim/k_161105.xls

Tablo 2.4'te dikkat çeken hususlardan biri, kadınların eğitim aldıkları yerde internet kullanım oranının neredeyse erkeklerin 2 katına yaklaşıyor olmasıdır. Buna karşın kadınların diğer yerlerde

internet kullanım oranı düşüktür. Bu verilerden hareketle kadınların internetle ilk defa eğitim ortamında tanıştıkları söylenebilir.

Tablo 2.5: Referans dönemindeki işgücü durumuna göre son üç ay içinde bilgisayar ve İnternet kullanım oranı (%)

	Bilgisayar kullanan			İnternet kullanan		
	Türkiye	Kent	Kır	Türkiye	Kent	Kır
Ücretli/maaşlı	36,74	39,00	27,40	29,79	31,94	20,90
Serbest meslek (kendi hesabına çalışan, işveren)	11,78	22,38	3,88	8,43	15,95	2,82
Ücretsiz aile işçisi	6,58	29,54	3,33	4,94	23,99	2,24
Ev kadını/ev kızı	2,98	3,68	1,12	1,53	1,85	0,68
İşsiz	27,50	29,10	20,43	22,86	24,39	16,11
Emekli	6,08	6,88	3,20	4,70	5,55	1,65
Öğrenci	64,50	68,50	49,48	54,19	59,25	35,18
Diğer	12,89	17,08	7,80	10,00	13,54	5,69

Kaynak: DİE Haber Bülteni, 16 Kasım 2005, Sayı 179

Tablo 2.5'de de görüldüğü üzere işgücü durumuna göre ücretli-maaşlı kesim bilgisayar kullanımında öğrencilerden sonra ikinci sırada gelmektedir. Görüşme yapılan yaş grubu 16- 74 arası olduğundan araştırmaya orta öğrenim (lise) öğrencilerinin de dâhil olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle öğrencilerle ilgili konuya eğlence amaçlı bilgisayar kullanımı alt başlığında tekrar dönülecektir.

Türkiye'de sigara tüketimine ilişkin olarak, 1988 yılında Sağlık Bakanlığı tarafından yapılan çalışma dışında son yıllarda yapılmış olan genel bir araştırma bulunmamaktadır. Bu konuda ancak küçük çaplı saha araştırmaları bulunmaktadır. Çalışma yaşamında sigara kullanımı, bilgisayar kullanan çalışanların sigara içme eğilimleri gibi bilgisayar-sigara etkileşimini sorgulayan genel bir araştırmaya da rastlanılmamıştır. Bu konuda da yine yerleşim yeri bazı yahut kurum temelli mahalli alan çalışmaları mevcuttur. Dolayısıyla bilgisayar kullananların hangi oranda sigara içtiklerini, 1988 yılı Türkiye geneli

araştırmasından yola çıkarak ve mahalli araştırmaların sonuçlarını tartışarak ortaya koymaya çalışacağız.

Sağlık Bakanlığı'nın 1988 yılı araştırması ve günümüzde büro çalışanlarının neredeyse tamamının bilgisayar kullandığı göz önünde tutulursa, bilgisayarla çalışanların yaklaşık %43.6'sının sigara kullandığı söylenebilir. TSK'da, GATA ve Ankara'da bulunan bazı üniversitelerde personelin sigara kullanım oranları, bu ortalamanın oldukça üstündedir (Bilgiç,2000).

Tablo 2.6'da görülen veriler incelendiğinde, hiyerarşik yönetim ilkelerinin daha sıkı uygulandığı askeri hastane ve öğretim birimlerinde sigara kullanım oranlarının daha yüksek olduğu görülmektedir. Yine Göğüs Hastalıkları Hastanesi'ndeki hemşirelerin sigara içme oranları da oldukça yüksektir. Katı hiyerarşik yönetim ve denetim ortamlarında sigara tüketiminin artması, baskı altındaki bireylerin stres atma yöntemi şeklinde anlaşılabilir. Fakat

üniversiteler ve hastanelerde de sigara içme oranının yüksek olması oldukça düşündürücüdür.

Tablo 2.6: Bazı Üniversitelerde TSK'da,ve Hastanelerde Sigara içme Oranları

Kurumlar	Sigara içme oranı (%)
Ankara Ün.	36.8
Hacettepe Ün.	40.0
G.A.T.F.	45.5
K.H.O.	51.7
Subay	52.63
Astsubay	79.27
Er	66.2
Göğüs Hast. Hastanesi	
Doktor	25.86
Hemşire	54.12

Kaynak: Bilgiç, 2000 http://www.gata.edu.tr/dahilibilimler/onkoloji/sigara_kanser.htm

Yukarıdaki verilerden hareketle, bilgisayarla çalışanların yaklaşık %40'ının sigara içtiği söylenebilir. Uzun süreli bilgisayar kullanımının kullanım şekline ve ortamın özelliklerine bağlı olarak birtakım rahatsızlıklara yol açtığı bilinmektedir. Sürekli ekran karşısında oturma yanına bir de sigara kullanımını eklediğinizde söz konusu rahatsızlıkların artacağı açıktır. Erciyes Üniversitesi Tıp Fakültesi Hastanesi'nde bilgisayarla çalışan personel üzerinde yapılan bir araştırmaya göre (Gün ve diğ. 2004), boyun, sırt ve omuz ağrısından sonra en fazla şikayetin %63.9 oranında baş ağrısı ve arkasından %62.7 oranında stres olduğu bulgulanmıştır. Çalışmada, Gomzi ve arkadaşlarının araştırmasında baş ağrısı şikayetinin %53.0 olarak tespit edildiği ifade edilmekte ve baş ağrısı şikayetinin yetersiz havalandırma, aşırı kuru veya nemli hava, ortamın dumanlı olması, iş ortamında sigara içimine bağlı pasif sigara içiciliği gibi nedenlerden kaynaklanabileceği belirtilmektedir. Söz konusu araştırmada çalışma ortamının havalandırması %84.3 oranında yeterli bulunmakla birlikte, bu tür şikayetleri olanların sigara içip içmedikleri ya da çalışma ortamlarında sigara içilip içilmediği sorgulanmıştır.

Trakya Üniversitesi Tıp Fakültesi öğretim üyeleri arasında yapılan bir çalışmada öğretim üyelerinin sigara içme oranı %43.8 olarak tespit edilmiştir. Yine Edirne'de ortaöğretim öğretmenleri arasında yapılan bir çalışmada, öğretmenlerin sigara içme oranı, %62.3 kadınlarda %33.8 olarak bildirilmiştir (Tuğlu ve d.,

1996). Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Tıp Fakültesi Hastanesi'nde çalışan doktorların %45.9'u sigara içmektedir (Altın ve d., 2004). Öğretim üyelerinin sigara içme eğilimlerine ilişkin daha genel bir çalışmaya rastlanmamıştır. Fakat, üniversitelerin diğer birimlerinde de benzer bir oranla karşılaşılması mümkündür. Aşağıda Tablo 2.8'de işgücü durumuna göre sigara içme oranlarını gösteren verilere göre öğretmenler arasında sigara içme yaygınlığı 1999 yılı için %48.5'tir. Yapılan araştırmaların sonuçlarından hareketle eğitim-öğretim işlerinde çalışanların sigara içme oranlarının %40 ile %70 aralığında seyrettiği söylenebilir.

Günümüzde eğitim öğretim işlerinde çalışanların tamamının bilgisayar kullanmak durumunda olduğu göz önünde bulundurulursa, bilgisayar kullanan eğitim-öğretim personelinin ortalama %45-50'sinin sigara içtiği söylenebilir.

Eğlence Amaçlı Bilgisayar Kullanımı ve Sigara Tüketimi

DİE'nin araştırmasına göre (DİE, 2005) hane halkı bireylerinin yüzde 66.84'ü e-posta gönderme/alma, yüzde 43.58'i oyun oynamak, resim/müzik indirme, yüzde 55.77'si gazete, dergi okumak/haber indirme, yüzde 30.71'i eğitim ile ilgili konularda bilgi aramak, yüzde 40.39'u sohbet sitelerini kullanmaya yönelik olarak internet kullanıyor. Bu verilerden hareketle, hane halkı bireylerinin büyük çoğunluğunun bilgisayar ve interneti daha çok eğlence amaçlı olarak kullandıkları söylenebilir.

Tablo 2.7: Nisan-Haziran 2005 Aylarında Hanehalkı Bireylerinin İnternet Kullanma Amaçları (%)

Amaçlar	Türkiye	Kent	Kır
İletişim	78,23	78,91	74,69
e-posta gönderme/alma	66,84	68,58	57,78
İnternet üzerinden telefonla görüşme/video konferansı	11,36	12,40	5,90
Chat/ sohbet yapmak, vb.	40,39	39,34	45,85
Bilgi arama ve çevrimiçi (on-line) hizmetler	90,16	90,34	89,18
Mal ve hizmetler hakkında bilgi bulmak	43,31	43,83	40,58
Seyahat ve konaklama ile ilgili hizmetlerin kullanımı	14,25	15,63	7,07
İnternet üzerinden radyo dinlemek ya da tv izlemek	28,18	28,22	27,95
Oyun, resim ya da müzik indirmek ya da oyun oynamak	43,58	42,64	48,46
Yazılım indirmek	22,81	23,73	17,97
Gazete ya da dergi okumak, haber indirmek	55,77	56,58	51,55

Kaynak: DİE Haber Bülteni, 16 Kasım 2005, Sayı 179

Tablo 2.4 ve Tablo 2.5'teki bilgisayar kullanılan yer ve kullanan kişinin işgücü içerisindeki durumuna ilişkin veriler birlikte değerlendirildiğinde, işyerinden sonra internet kafede (%36,62) öğrencilerin en yüksek oranla (%64,50) bilgisayar ve internet kullandıkları anlaşılmaktadır.

Öğrencilerin internet kafede ve hane halkının evde bilgisayar kullanım amaçları, tablolardan da anlaşıldığı gibi daha çok eğlence amaçlıdır. İnternet-kafelerde sigara içme yasağı olmasına ya da sigara içilen ve içilmeyen bölümlerin ayrılması gerekmesine rağmen yaptığımız gözlemlerde özellikle kenar

semterlerdeki internet-kafe işletmelerinin bu konuda duyarlı davranmadığı tespit edilmiştir. Denetimlerin yetersizliği nedeniyle, özellikle bu mekanlara giden orta öğretim öğrencileri, bulunulan ortamın ve arkadaş grubunun etkisiyle sigaraya başlamakta ya da almaktadır. Üniversite öğrencileri için de benzer durum söz konusudur. Manisa'da lise öğrencileri arasında yapılan çalışmada (Pınar ve d., 2000), öğrencilerin sigaraya başlama nedenleri de sorgulanmış ve %35 oranında "merak", %25 oranında "özenti", %23,7 oranında "çevre" cevapları alınmıştır.

Tablo 2.8: Türkiye'de Sigara İçme Yaygınlığı 1998-1999

Gruplar	Hiç İçmeyenler (%)		Bırakanlar (%)		İçenler (%)	
	1998	1999	1998	1999	1998	1999
Öğrenciler (7. sınıf)	87,1	93,1	10,9	6,1	2,0	0,8
Öğrenciler (12. sınıf)	69,1	70,1	14,6	15,1	16,3	14,8
Öğretmenler	38,6	37,0	14,1	14,5	47,2	48,5
Doktorlar	41,7	39,2	17,2	17,7	41,1	43,1
Polis Memurları	26,6	22,2	12,8	13,2	60,6	64,6
Din Görevlileri	53,9	49,8	21,6	25,1	24,5	25,1
Şoförler	17,4	14,8	12,5	10,9	70,1	74,3

Kaynak: Bilir ve Önder, 2000

Tablo 2.8'deki veriler incelendiğinde, 1999 yılı itibarıyla lise son sınıf öğrencilerinin yaklaşık %15'inin, öğretmenlerin %48,5'inin sigara içtiği anlaşılmaktadır. Manisa ilinde lise öğrencileri arasında yapılmış bir araştırmada (Pınar ve d., 2000), lise öğrencilerinin %13,1'inin her gün, %15,9'unun bazen sigara içtiği ortaya konmuştur. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi öğrencileri arasında yapılmış başka bir çalışmada öğrencilerin yaklaşık %43,5'inin sigara içtiği tespit edilmiştir (Demirel ve Sezer, 2005). Yine Şanlıurfa Harran Üniversitesi'nde Tıp ve Fen-Edebiyat Fakültesi 1. sınıf öğrencileri arasında yapılmış olan başka bir çalışmada ise (Altındağ ve d., 2005), Tıp Fakültesi öğrencilerinin %22,5'i, Fen Edebiyat Fakültesi öğrencilerinin %26,9'u düzenli olarak sigara içtiklerini belirtmişlerdir. Yaşam boyu sigara kullanım oranı ise %64,4'tür. Bu oran gelişmiş ülkelerdeki sigara kullanım yaygınlığının (%10-40) oldukça üstündedir. Sigara tüketimi konusunda çeşitli üniversitelerde farklı zamanlarda yapılmış olan çalışmalarda da (Ateş ve d., 2005; Türe, Kurt ve Aktürk, 2006) benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Bilir ve Önder'in (2000) polis memurlarına ilişkin verilerini doğrulayacak şekilde Polis Okulu öğrencilerinde sigara içme oranı daha yüksektir (%63,4) (Açık ve d., 2001).

Üniversite öğrencileri üzerinde yapılan araştırmalar, öğrencilerin sigara içme oranlarının %20-%65 aralığında seyrettiğini göstermektedir ki ortalama değer (%32,5), öğretim elemanlarının sigara kullanım ortalamasına yaklaşılmaktadır. Yine öğretim görevlisi ve öğretmenlerde olduğu gibi, öğrencilerin genelinin de ödev yapmak ya da en azından sohbet etmek, e-posta atmak amacıyla bilgisayar kullandığı

bilinmektedir. Dolayısıyla, burada da sigara kullanımını eğlence amaçlı bilgisayar kullanan öğrenci ve hane halkına genelleyerek eğlence amaçlı bilgisayar kullananların yaklaşık %32,5'i sigara içmektedir demek yanlış olmaz.

Toparlamak gerekirse bilgisayar kullanıcılarının değişik meslek gruplarına göre farklılaşmakla birlikte %20-%70 aralığında (ortalama %35) sigara içtiği ve bu oranın çalışanlarda üst limite doğru yaklaştığı bulgulanmaktadır. Dolayısıyla, özellikle eğitim-öğretim faaliyetleri içinde (öğrenci ya da öğretici olarak) yer alanların daha çok zaman harcadığı bilgisayar kullanımının, sigara içme sıklığına etkisi önem arzeden bir konudur.

Sigara içenler, bilgisayar kullanımı sırasında daha fazla mı yoksa daha az mı sigara tüketmektedirler? Sigara içme sıklığı, kişinin yaşına, eğitim durumuna, bilgisayar kullanım amacına ve bilgisayar kullanım zamanına göre değişmekte midir? Bilgisayarın kullanıldığı mekanın sigara içme sıklığına bir etkisi var mıdır? Eğitim camiasında öğretici ve öğrencilere basılı ve e-posta yoluyla gönderilen soru kağıtlarıyla bu sorulara cevap aranmıştır. Anket yöntemiyle gerçekleştirilen araştırmanın verileri sonraki bölümde değerlendirilmektedir.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Bu çalışmanın amacı, sigara tiryakisi farklı gruplarda, bilgisayar kullanımının sigara içme sıklığı ile ilişkisini araştırmak ve böyle bir ilişki varsa bunun hangi yönde – pozitif veya negatif – gerçekleştiğini tespit etmektir.

Araştırmanın temel problemiği bilgisayar kullanımının sigara içme sıklığını artırıp artırmadığı sorusudur. Yan sorular ise bilgisayar kullanım süresi ile içilen sigara sayısı arasında bir ilişki olup olmadığı, sigara içme sıklığının bilgisayar kullanım amacına, bilgisayarın kullanıldığı yere, kullanıcının yaş, eğitim ve cinsiyet durumlarına göre değişip değişmediği; kullanıcının içicilik deneyimi ile bilgisayar başında sigara içme sıklığı arasında bir ilişki olup olmadığıdır.

Bilgisayar kullanımının sigara kullanımını tetikleyip tetiklemediği, eğitim bilimleri ile iş sağlığı ve güvenliği açısından yeni bir konu olup Türkiye’de bu konuda yapılmış bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu bağlamda bu konudaki uygulamalı bir çalışma hem bu alandaki literatüre önemli bir katkı yapacak hem de pratikte sigara içen bilgisayar kullanıcılarının, sigara kullanımını azaltmaya yönelik öneriler sunacaktır. Gençlerin büyük çoğunluğunun bilgisayarla internet-cafelerde tanıştığı ülkemizde –buraların sigara içilen mekânlar olduğu ve çoğunlukla denetimden yoksun bulunduğu da göz önünde tutulursa- konunun önemi açıktır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Veri Toplama Araçları

Bilgisayar kullanımının içilen sigara sayısını artırıp artırmadığına ilişkin bu araştırma, anket yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Araştırma soruları, çalışmanın amacına yönelik olarak hazırlanarak bilgisayar kullanan ve sigara tiryakisi olan 2 araştırma görevlisi, 2 öğretmen ve 3 üniversite öğrencisine ön görüşme çerçevesinde okutulmuş ve anket formundaki eksiklikler, sorulardaki yanlış anlaşılmalara giderilmeye çalışılmış ve mümkün olduğunca kısaltılmıştır.

Yapılan ön görüşmeler neticesinde katılımcıların demografik niteliklerini, bilgisayar kullanma ve sigara içme alışkanlıklarının biçimini anlamaya yönelik 19 soruluk bir anket formuna ulaşılmıştır. Araştırma iki farklı yoldan uygulanan ve ön görüşmeler sonucunda son hali verilen 19 soruluk bir anket çalışması ile gerçekleştirilmiştir. İlk olarak üye olunan elektronik posta gruplarına web tabanlı anket gönderilerek e-posta yoluyla geri dönüşüm sağlanmıştır. Bu sayede, internet yoluyla farklı konumlarda ve coğrafyalarda aynı mesleği yapan ve bilgisayar kullanan sigara içicilerine ulaşmak mümkün olmuştur. İkinci olarak aynı anket formu basılı olarak da bilgisayar kursu öğrencisi olan bir gruba dağıtılmış ve yüz yüze görüşmelerle geri dönüşüm sağlanmıştır.

Araştırma Grubu

Çalışma betimsel bir araştırma olduğundan ve belli sayıdaki katılımcının anketi cevaplama, bilgisayar kullanımı ile sigara içme sıklığı arasındaki ilişkiyi tanımlamak için yeterli olacağı düşünülmüştür. Bu nedenle, araştırma için evren olarak kolay

ulaşılabilir sigara içen öğretim görevlileri öğretmenler ve öğrenciler alınmış ve gerçek sigara içici sayılarına ulaşma zorluğu nedeniyle bu evrenin sonsuz evren (Özmen, 1999: 36-37) olduğu varsayılmıştır. Dolayısıyla araştırma için basit tesadüfi örnekleme yöntemi, örnekleme tekniği olarak benimsenmiştir. Bu bağlamda, üye olunan akademik e-posta gruplarına, öğretmenlerin üye olduğu e-posta grupları ile öğrencilerin üye olduğu e-posta gruplarına anket formu web tabanlı olarak gönderilmiş ve sigara tiryakilerinin cevaplandırması istenmiştir. İnternet üzerinden e-posta yoluyla çeşitli gruplardan yoğunluğu öğretmen ve araştırma görevlisi olan 118 kişi anketi cevaplandırmıştır.

İkinci olarak Kahramanmaraş İletişim Meslek Lisesi Tam Gün Tam Yıl Bilgisayar İşletmenliği Kursu’nun yaz dönemi bilgisayar kursuna katılan ve sigara içicisi olan öğrencilere söz konusu anket basılı olarak dağıtılmış ve cevaplandırılması istenmiştir. Bu grubun araştırma kapsamına alınmasındaki amaç ise daha homojen ve bilgisayar kullanmaya yeni başlayan kişilerin sigara içme sıklıklarındaki değişim eğilimlerini tespit etmek olmuştur. Söz konusu kursta araştırma evreni 200 öğrenci olup 50 adet anket formu dağıtılmış ve 42 anket formunun doldurulduğu görülmüştür. Ancak bunlardan 12’sinin sigara kullanmadığı tespit edildiğinden bu anketler değerlendirme dışında tutulmuştur. Dolayısıyla öğrenci grubundan 30 anket değerlendirmeye alınmıştır. Bu sayının okulda sigara tiryakisi olan yaz dönemi bilgisayar kursu öğrencilerini temsil ettiği varsayılmıştır. Dolayısıyla çalışmada toplam 148 anket formu değerlendirilmeye alınmıştır.

Çalışmada araştırmanın kapsamını genişletmek bakımından internet-cafede bilgisayar kullanan bir gruba da yer verilmesi gerektiği düşünülebilir. Ancak araştırma bulguları incelendiğinde (Tablo 5.2) ankete katılanların %13’ünün 1. sırada internet-kafe bilgisayar kullandığı anlaşılacaktır. Bu bağlamda çalışmada internet-kafe bilgisayar kullananların kapsandığı da söylenebilir.

Çalışmanın temel kısıtı e-posta yoluyla anketin gönderildiği gruplardan istenilen düzeyde yanıt alınamamış olmasıdır. Gelen cevaplar, bütün bilgisayar kullanıcılarını temsil etmemektedir ancak eğitim camiasının eğilimlerini yansıttığı varsayılmaktadır.

ARAŞTIRMANIN BULGULARI

Katılımcıların Demografik Niteliklerine İlişkin Bulgular

Bu başlık altında katılımcıların yaş, eğitim durumu, meslek ve medeni durumlarına ilişkin veriler değerlendirilecektir.

Tablo 5.1: Katılımcıların Demografik Özellikleri

Yaş			Eğitim Durumu			İşgücü içindeki durumu			Cinsiyeti ve Medeni durumu		
Yaş grubu	Kişi	%	Eğitimi	Kişi	%	Meslek grupları	Kişi	%	Cinsiyet	Kişi	%
18-22	28	18,9	Lise	24	16,2	Öğretmen	42	28,4	Erkek	114	77,0
23-27	46	31,1	Y. Okul	12	8,1	Akademisyen	40	27,0	Bayan	34	23,0
28-32	34	23,0	Lisans	60	40,5	Öğrenci	40	27,0	Med hâl	Kişi	%
33-37	30	20,3	Lüstü	52	35,1	Diğer	26	17,6	Evli	56	37,8
38 +	10	6,8							Bekar	92	62,2
Toplam	148	100,0	Toplam	148	100,0	Toplam	148	100,0	Toplam	148	100,0

Tablo 5.1'de görüldüğü üzere katılımcıların yaşları 18 ile 37 yaşları arasında yoğunlaşmaktadır. Yaş değişkeninde en küçük değer 18, en yüksek değer 50'dir. Yaş aritmetik ortalaması 25'tir. Eğitim durumlarına bakıldığında en fazla katılımcının (%40.5) lisans düzeyinde bulunduğu, bunu (%35.1) ile lisansüstü düzeyde bulunanların izlediği ve arkasından (16.2) ile lise mezunlarının geldiği görülmektedir. İşgücü içindeki durumlara bakıldığında, katılımcıların planlandığı üzere genelde birbirine yakın oranlarda (%27-28) öğretmen, akademisyen ve öğrencilerden oluştuğu, %17.6'lık bir grubun da farklı

meslek gruplarına dahil oldukları gözlenmektedir. Katılımcıların çoğunluğu (%77.0) erkek olup yine çoğunluğu (%62.2) bekarıdır.

Katılımcıların Sigara ve Bilgisayar Kullanma alışkanlıklarına İlişkin Bulgular

Burada katılımcıların nerede ne zaman ve günde ne kadar süreyle bilgisayar kullandıkları, yine ne zaman ve günde ne kadar sigara içtiklerine ilişkin veriler değerlendirilecektir.

Tablo 5.2. Katılımcıların Günlük Bilgisayar Kullanım Süreleri (Saat) ve Bilgisayar Kullandıkları Yer

Günlük Bilgisayar Kullanım Süresi			Bilgisayarı nerede kullandığı (öncelik sırasına göre)						
Saat	Kişi	%	1		2		3		
			Kişi	%	Kişi	%	Kişi	%	
1-3	48	32,4							
4-6	66	44,6	Evde	72	48,6	30	20,3	-	-
7-9	26	16,2	İşte	50	33,8	28	18,9	-	-
10-12	10	6,8	İnternet kafe	20	13,5	6	4,1	12	8,1
			Diğer	6	4,1	-	-	2	1,4
			Cevapsız	-	-	84	56,8	134	90,5
Toplam	148	100	Toplam	148	100	148	100	148	100

Tablo 5.2'de görüldüğü üzere göre katılımcıların %44.6'sı 4 ile 6 saat arasında bilgisayar kullanırken %32.4'ü 1 ile 3 saat arasında %16.2'si 7 ile 9 saat arasında %6.8'i ise 10 ile 12 saat arasında bilgisayar kullanmaktadır. Katılımcıların %48.6'sı 1. sırada %20.3'ü ise 2. sırada evde bilgisayar kullanırken,

%33.8'i ilk sırada, %18.9'u 2. sırada işyerinde bilgisayar kullanmaktadır. İnternet kafede bilgisayar kullanan katılımcıların oranı ise 1. sırada %13.5, 2. sırada %4.1, 3. sırada %8.1'dir.

Tablo 5.3: Katılımcıların Bilgisayar Kullanım Amaçları

Bilgisayarı hangi amaçla kullandığı (öncelik sırasına göre)						
	1		2		3	
	Kişi	%	Kişi	%	Kişi	%
İş gereği	98	66,2	10	6,8	-	-
İnternet	38	25,7	70	47,3	-	-
Oyun	2	1,4	4	2,7	18	12,2
Sohbet	2	1,4	6	4,1	18	12,2
Diğer	6	4,1	6	4,1	-	-
Cevapsız	2	1,4	52	35,1	112	75,7
Toplam	148	100	148	100	148	100

Katılımcıların öncelikli olarak %66.2'si işi gereği, %25.7'si internete girmek için bilgisayar kullanırken, %47.3'ü 2. öncelik sırasında internete girmek için bilgisayar kullandığını belirtmiştir. Katılımcılar, oyun oynamak ve sohbet etmek için 3. sırada düşük oranlarda (%12.2) bilgisayar kullanmaktadırlar. Burada öğrencilerin ders çalışmak amacıyla bilgisayar kullanmaları da eğlence amaçlı kullanımdan ayırmak için "iş gereği" şeklinde tanımlanmıştır.

Tablo 5.3'teki veriler, Tablo 2.2'deki verilerle karşılaştırılarak değerlendirildiğinde, işyerinde 1. sırada bilgisayar kullanım oranı %33,8 olmakla birlikte 1. sırada iş amaçlı bilgisayar kullanım oranı %66.2 olduğu görülmektedir. İş amaçlı bilgisayar kullanım oranının iş yerinde bilgisayar kullanım

oranından fazla olması, iş yeri dışında da iş amaçlı olarak bilgisayar kullanıldığını göstermektedir.

Araştırma kapsamındaki akademisyenlerin, öğretmenlerin ve öğrencilerin işyeri ya da okul dışında iş amaçlı olarak bilgisayar kullandığı bir gerçektir. Bunun yanında bilgisayar kullanıcılarının bilgilendirme ve iletişim amaçlı olarak da internet ve dolayısıyla bilgisayar kullandıkları da bilinmektedir. Burada dikkat çeken bir husus da oyun ve sohbet amaçlı bilgisayar kullanımının katılımcılar tarafından ancak 3. sırada düşük oranlarda (%12.2) tercih edildiğidir. Dolayısıyla, akademisyen, öğretmen ve öğrencilerin eğlence amaçlı bilgisayar kullanımını dinlenme ve boş zaman uğraşısı olarak tercih ettikleri söylenebilir.

Tablo 5.4: Katılımcıların Sigara İçme Süreleri ve Günlük Sigara Tüketimi

Süre	Miktar		Miktar	Miktar	
	Kişi	%		Kişi	%
1 yıldan az	12	8,1	5'ten az	12	8,1
1-3 yıl	6	4,1	5-10 adet	24	16,2
4-5 yıl	14	9,5	11-15 adet	40	27,0
6-7 yıl	20	13,5	16-20 adet	52	35,1
7 yıl+	96	64,9	21+	20	13,5
Toplam	148	100,0	Toplam	148	100,0

Tablo 5.4'ten de anlaşılacağı üzere katılımcıların büyük çoğunluğu (%64.9) 7 yıldan fazla süredir 11-20 adet (%62.1) sigara içmektedir. Bu noktada, eğitim-öğretim camiasının nispeten yüksek oranlarda ve uzun sürelerde sigara içtikleri ortaya çıkmaktadır. Bu veriler, çalışmanın ilk bölümünde değinilen ve eğitimli kesim içinde sigara içme oranının yüksek olduğunu saptayan araştırmalarla paralellik arz etmektedir.

Eğitimli kesim içinde bilgisayar kullanıcısı oranının göreceli olarak yüksek olduğu göz önüne alınırsa, bilgisayar kullananlar arasında sigara

kullanım oranının yüksek olduğu, eldeki verilere dayanılarak söylenebilir. Ancak bilgisayar kullanımının sigara tüketimini artırıp artırmadığı ayrıca sorgulanmaya muhtaç bir olgudur.

Bilgisayar Kullanımının Sigara İçme Sıklığına Etkisine İlişkin Bulgular

Katılımcıların bilgisayar kullanımının sigara içme oranını artırıp artırmadığına ilişkin görüşleri ve anket doldurma anında sigara içip içmediklerine ilişkin veriler Tablo 5.5'te gösterilmektedir.

Tablo 5.5: Bilgisayar Kullanımının Sigara İçmeye Etkisi ve Anket Doldurma Anında Sigara İçme Durumu

Bilgisayar kullanımının sigara içmeye etkisi	Anketi doldururken sigara içme durumu		Anketi doldururken sigara içme durumu	Anketi doldururken sigara içme durumu	
	Kişi	%		Kişi	%
Vardır	70	47,3	İçiyorum	54	36,5
Kararsızım	32	21,6	İçmiyorum	86	58,1
Yoktur	46	31,1	Cevapsız	8	5,4
Toplam	148	100,0	Toplam	148	100,0

Tablo 5.5'te görüldüğü üzere katılımcıların %47.3'ü bilgisayar kullanımının sigara içmeye etkisi olduğu görüşünü savunurken, %31.1'i de böyle bir etkinin söz konusu olmadığını belirtmiş; %21.6'sı da kararsız kalmıştır. Bu veriler, bilgisayar kullanımın

sigara tüketimini artırdığına ilişkin varsayımımızı doğrulamaktadır.

Bilgisayar üzerinde doldurularak e-posta ile anketin yollanması sırasında katılımcıların %36.5'ü sigara içtiğini, %58.1'i içmediğini belirtmiştir.

Tablo 5.6: Katılımcıların bilgisayar başında ilk sigarayı yakma zamanı ve bilgisayar kullanırken içilen sigara sayısına ilişkin görüşleri

İlk sigarayı yakma zamanı	Kişi		İçilen sigara sayısı	Kişi	
	Kişi	%		Kişi	%
Bilgisayar açılırken	16	10,8	Çok artıyor	38	25,7
Bilgisayar açılır açılmaz	10	6,8	Bir miktar artıyor	44	29,7
İlk 15 dakika içinde	62	41,9	Değişmiyor	28	18,9
İlk yarım saat içinde	12	8,1	Bir miktar azalıyor	18	12,2
İlk yarım saatten sonra	42	28,4	Çok azalıyor	14	9,5
Cevapsız	6	4,1	Cevapsız	6	4,1
Toplam	148	100	Toplam	148	100

Tablo 5.6'daki veriler incelendiğinde katılımcılar bilgisayar kullanmaya başladıklarında çoğunluğunun (%59.5), bilgisayar açılırken (%10.8) bilgisayar açılır açılmaz (%6.8) ya da ilk 15 dakika içinde (%41.9) ilk sigaralarını yaktıkları, bir kısmının ise (%28.4) ilk sigaralarını ilk yarım saatten sonra yaktıkları anlaşılmaktadır. Katılımcıların (%55.4)'ü bilgisayar kullanımı sırasında içilen sigara sayısının arttığını

ifade ederken %18.9'u değişmediğini, %21.7'si ise azaldığını ifade etmektedir. Bu veriler, ilk sigarayı yakma zamanına ilişkin verilerle paralellik arz etmektedir. Bu veriler, katılımcıların bilgisayar kullanımının sigara içmeye etkisi olduğuna ilişkin görüşleri ile paralellik arz etmekte ve bu görüşü pekiştirmektedir.

Tablo 5.7: Bilgisayar kullanımı dışında ve bilgisayar kullanımı sırasında sigara içme aralığı

Sigara içme aralığı	Bilgisayar kullanımı dışında		Bilgisayar kullanımı sırasında	
	Kişi	%	Kişi	%
5-10 dk. aralıkla	10	6,8	14	9,5
11-20 dk. aralıkla	14	9,5	36	24,3
21-30 dk. aralıkla	44	29,7	40	27,0
31 dk fazla aralıkla	58	39,2	28	18,9
Diğer	18	12,2	28	18,9
Cevapsız	4	2,7	2	1,4
Toplam	148	100	148	100

Bilgisayar kullanımı dışında ve bilgisayar kullanımı sırasında sigara içme aralıklarına ilişkin verilerin yer aldığı Tablo 5.7 incelendiğinde, bilgisayar kullanmadıkları zamanlarda katılımcıların %46'sının yarım saatten kısa aralıklarla sigara içtiği gözlenirken, bilgisayar kullanımı sırasında %60.8'inin yarım saatten daha kısa aralıklarla sigara içtiği anlaşılmaktadır. Yarım saatten daha az süreyle sigara içme oranında bilgisayar kullanımı sırasında yaklaşık %15'lik bir artış gözlenmektedir. Bu iki değişken çaprazlandığında, bilgisayar kullanmadığı zamanlarda

21- 30 dakika aralıklarla sigara içen 44 kişiden 22'sinin (%40.9) 11- 20 dakika aralıkla, 4'ünün ise (%9.1) 5-10 dakika aralıkla sigara içtiği anlaşılmaktadır. Yine bilgisayar kullanmadığı durumda 11- 20 dakika aralıkla sigara içen katılımcıların (14 kişi) %57.1'i (8 kişi) bilgisayar kullanırken 5- 10 dakika aralıkla sigara içmektedir. Dolayısıyla bilgisayar kullanımı, hem içilen sigara adedini artırmakta, hem de sigara içme aralığını kısaltmaktadır.

Tablo 5.8: En Yoğun Bilgisayar ve Sigara Kullanılan Zaman Karşılaştırması

Zaman	Bilgisayar Kullanımı		Sigara kullanımı	
	Kişi	%	Kişi	%
Tüm gün	36	24,4	26	17,6
Mesai saatleri içinde	30	20,3	20	13,5
Öğleden sonra	22	14,9	30	20,3
Akşamdan sonra	42	28,4	52	35,1
Gece	18	12,2	20	13,5
Toplam	148	100	148	100

Tablo 5.8'e göre katılımcıların %24.4'ünün tüm gün bilgisayar kullandığı halde %17.6'sının tüm gün yoğun sigara içtiği, ancak akşamdan sonra bilgisayar

kullanımında olduğu gibi tüketilen sigara miktarında da artış gözlemlendiği anlaşılmaktadır. Bu iki değişken çaprazlandığında, tüm gün yoğun sigara içen 26 kişiden 8'inin (%30.8) tüm gün bilgisayar kullandığı,

öğleden sonra yoğun sigara içen 30 kişiden 12'sinin (%40) öğleden sonra bilgisayar kullandığı ve yine akşamdan sonra yoğun sigara içenlerin %26.9'unun (52 kişiden 14'ü) akşamdan sonra bilgisayar kullandığı tespit edilmektedir.

Bu veriler ışığında, işyerinde sigara içmeye ilişkin kısıtlamaların gün içinde sigara tüketimini göreceli olarak azalttığı söylenebilir. Ancak, bilgisayar kullanılan yere göre sigara içme oranları göz önünde tutulduğunda bu varsayım geçersiz hale gelmektedir. Çünkü halen üniversite, okul ve internet-kafelerde sigara içme yasağı tam olarak uygulanmaktadır.

Kullanım yerine göre bakıldığında işyerinde ve internet kafede sigara tüketiminin daha fazla olduğu ve internet kafede daha kısa aralıklarla sigara içildiği ortaya çıkmaktadır. İnternet kafede bilgisayar kullanan 18 kişiden 16'sı (%88.9)'u yarım saatten daha az aralıklarla sigara yakmaktadır. Bunlardan 12'si (%66.7), 11-20 dakika aralıklarla, sigara içtiğini belirtmiştir. İnternet kafeden sonra en yoğun sigara tüketilen ve daha kısa aralıklarla sigara içilen bilgisayar kullanım alanı ise işyeridir. İşyerinde bilgisayar kullandığını belirten 50 kişiden 36'sı (%72) yarım saatten daha az aralıklarla sigara içtiğini belirtmiştir. En yoğun aralık 22 kişi ile (%44) 21-30 dakika olarak tespit edilmiştir. Evde bilgisayar kullananlar ise daha uzun aralıklarla ve dolayısıyla daha az sigara tüketmektedirler. Evde bilgisayar kullanan 72 kişiden 38'i (%52.8) yarım saatten daha fazla aralıklarla sigara içtiğini belirtmiştir. Öğrencilerin internet-kafede bilgisayar kullandığı dikkate alınır ise daha genç neslin daha sık aralıklarla sigara içtiği söylenebilir.

Meslek gruplarına göre bakıldığında öğretmenlerin ve öğrencilerin daha kısa aralıklarla sigara içtiği anlaşılmaktadır. Bütün katılımcılar içinde yarım saatten kısa aralıklarla sigara içenlerin %21.7'si öğrenci, %23.3'ü öğretmendir. Yarım saatten kısa aralıklarla sigara içen akademisyenlerin toplam katılımcılar içindeki oranı ise %15'tir. Bilgisayar kullanım amacı bakımından değişkenler arasında önemli bir fark gözlenmemiştir.

Meslek grupları ve kullanım yerine göre bilgisayar kullanımı sırasında sigara içme oranlarının insani kalkınmışlık düzeyi ile de yakın ilişkisi vardır. Ülkemizin alt-orta insani kalkınmışlık düzeyinde bulunduğu göz önüne alındığında sigara tüketim oranının arttığı ve araştırmanın verilerin ilk kısmında aktarılan genel rakamlara paralel değerler taşıdığı anlaşılabacaktır.

Yaş ve eğitim düzeyi ve medeni duruma göre bilgisayar kullanımı sırasında sigara içme sıklığının belirgin olarak değişmediği bulgulanmıştır. Dolayısıyla bu değişkenlere ilişkin verilerin tablolaştırılmasına gerek duyulmamıştır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Türkiye, sigara tüketimi açısından dünyada ilk 5 ülke arasında yer almaktadır. Bir iş ve eğlence aracı

olarak bilgisayarın günlük hayatımıza girmiş olması ise sosyal ve psikolojik etkilerini incelemeyi gerektirmektedir. Bu çalışma böyle bir düşüncenin ürünü olarak ortaya çıktı ve bilgisayar kullanımının oldukça yüksek olan sigara tüketimini artırıp artırmadığını sorgulamayı amaçladı.

Türkiye, sınırlı gelişmişlik açısından bir atılım yapmış olmakla birlikte, insani gelişmişlik açısından alt sıralarda yer almaktadır. Sigara tüketimi sonucu ortaya çıkan rahatsızlıklar, hastalıklar ve ölümler ise insani gelişmişlik düzeyini düşüren etkenler arasındadır.

Öte yandan artık ortaöğretim yaşlarına kadar inen sigara ve diğer kötü alışkanlıkların önlenmesi, alışkanlık oluştuktan sonra önleyici tedbirlerle değil, oluşmadan önce alınacak koruyucu tedbirlerle mümkündür. Ülkemizdeki gençlerin büyük çoğunluğunun bilgisayarla internet kafede ortaöğretim yıllarında tanıştığı bilinmektedir.

Bu çalışmada, bilgisayar kullanımının, sigara tiryakilerinin sigara içme sıklığını artırıp artırmadığı sorgulanmış ve kısmen artırdığı sonucuna varılmıştır. Sigara içme sıklığı, bilgisayar kullanılan yere, kullanıcının mesleğine ve kullanılan saate göre değişmektedir. İnternet-kafede tüketilen sigara sayısı artarken sigara içme aralığı da daralmaktadır. Yine işyerinde özellikle öğretmenler, daha kısa aralıklarla ve daha çok sigara tüketmektedirler.

Bu çalışma sonucunda, hali hazırda kullanılmakta olan bilgisayar programlarının ve bilgisayar kullanma ortamlarının sigara tüketimini tetikleme açısından sorgulanmasının gerekliliği ve önceliği ortaya çıkmıştır. Bilgisayarın yoğun olarak kullanıldığı işyerleri, okullar ve internet-kafelerin bu açıdan ele alınması; çalışmanın ortaya koyacağı ilk ve öncelikli bir öneridir.

Kullanılan programlara ilişkin çeşitli öneriler de sunulabilir. Örneğin, yurtdışında çeşitli merkezlerde, yüz yüze terapinin yanında, internet üzerinden "sigarayı bıraktırma" programları da üretilmekte ve sigara bırakma konusunda elektronik iletişim yolları da kullanılmaktadır. Ülkemizde de bilgisayar kullanımı ve sigara tüketimi ilişkisinin daha kapsamlı araştırmalarla tespit edilmesi ve web tabanlı destek ünitelerinin eğitim programları ve arkasından tıbbi-psikolojik destek programları olarak tasarlanması önem arz etmektedir.

Öte yandan, eğitilmiş kesimin sigara içme oranının neden yüksek olduğunun araştırılması ve sigara bağımlılığını azaltıcı yönde eğitim programları geliştirilmesi de uzun vadeli bir proje olarak önerilebilir.

KAYNAKLAR

Açık, Yasemin, Canan Gülbayrak, S.Erhan Deveci, A.Tevfik Ozan, 2001. "Elazığ Polis Okulu'nda Düzenlenen Bırak Kazan Kampanyasına Katılan Öğrencilerin Başarı Durumları", <http://www.>

- dicle.edu.tr/~halks/m9.16.htm (erişim, 14.10.2006).
- Altın, Remzi, Levent Kart, Murat Ünalacak, Yalçın Dutkun, Tacettin Örnek, 2004. "Tıp Fakültesi Hastanesinde Çalışanlarda Sigara İçme Prevelansı ve Sigaraya Karşı Tutumlarının Değerlendirilmesi", Afyon Kocatepe Üniversitesi Kocatepe Tıp Dergisi 5: 63- 67 Mayıs 2004, (<http://student.aku.edu.tr/~proje/makale/pictures/c5s2-12.pdf>, erişim: 14.10.2006)
- Altındağ, Abdurrahman, Medaim Yanık, Erhan Yengil, Akif Himmet Karazeybek, 2005. "Şanlıurfa'da Üniversite Öğrencilerinde Madde Kullanımı" **Bağımlılık Dergisi 2005; 6: 61-66**
- Ateş, Ahmet Hakan [Cağdas Basat, Mustafa Berkeşoğlu, Orhan Ayar](http://www.medinfo.hacettepe.edu.tr/tebad/fakulteweb/intern/aras/2005MartNisan.htm#yazar7), 2005. "Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Psikoloji, Tarih, Fransız Dili Ve Edebiyatı Bölümlerindeki Öğrencilerin Sigara İçme Durumu, Sigara İle İlgili Tutum Ve Davranışları İle İlgili Çalışma", Mart-Nisan 2005, <http://www.medinfo.hacettepe.edu.tr/tebad/fakulteweb/intern/aras/2005MartNisan.htm#yazar7>, (eriş:14.10.2006).
- Barış, İzzettin, 1997. "Tütünün Dünyada ve Türkiye'de Tarihi", **Sigara ve Gençlik**, (ed.) İzzettin Barış, Kültür Bakanlığı Yayınları No:1972, Ankara, 1-11.
- Bilgiç, Hayati, "Sigara ve Kanser", *Kanserden Korunma (Aydın Kitabı, Ağustos 2000)* içinde http://www.gata.edu.tr/dahilibilimler/onkoloji/sigara_kanser.htm (12.10.2006)
- Bilir, Nazmi and Önder, Zeynep, 2000. "Impact of Ban on Smoking in Public Places in Turkey," *Proceedings II. The 7th International Conference on System Science in Health Care.* 29 May – 2 June 2000, Budapest, Hungary.
- Demirel, Yeltekin, Sezer, R Ero1, 2005. "Sivas Bölgesi Üniversite Öğrencilerinde Sigara Kullanma Sıklığı", *Erciyes Tıp Dergisi (Erciyes Medical Journal) 27(1) 1-6.*
- DİE Haber Bülteni, 16 Kasım 2005, Sayı 179 http://www.die.gov.tr/TURKISH/SONIST/HHBiliSim/k_161105.xls (erişim: 08.10.2006)
- Guindon, Emmanuel and Boisclair, David, 2003. "Past, Current and Future Trends in Tobacco Use", HNP Discussion Papers, Economics of Tobacco Control Paper No 6. World Bank, (<http://www1.worldbank.org/tobacco/publications.asp>, erişim: 13.10.2006)
- Klein, Richard, 1995. **Sigaranın Saltanatı**, Çev. Tomris Uyar, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Önder, Zeynep, 2002. "The Economics of Tobacco in Turkey", HNP Discussion Papers, Economics of Tobacco Control Paper No 2, World Bank. (<http://www1.worldbank.org/tobacco/publications.asp>, erişim: 13.10.2006)
- Özmen, Ahmet, 1999. "Örneklem", **Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri**, editör: Ali Atf Bir, Anadolu Üniv. Açıköğretim Fakültesi Yayını, No:601 içinde s. 23-54.
- Pınar, Çelik; Esen Ayşen, Yorgancıoğlu Arzu, Şen Firdevs Seyfe, Topçu Fatma, 2000. "Manisa İlinde Lise Öğrencilerinin Sigaraya Karşı Tutumları", *Toraks Dergisi*, 2000;(1)1:61-66 (http://www.toraks.org.tr/journal/pdf/pdf_Toraksder_29.pdf erişim: 13.10.2006)
- Şahin, Altay, 1997. "Sigaraya Neden Başlarlar", **Sigara ve Gençlik**, (ed.) İzzettin Barış, Kültür Bakanlığı Yayınları No:1972, Ankara, s. 12-16.
- Şahin, Altay, 1997. "Türkiye'de Sigara İçmenin Boyutu", **Sigara ve Gençlik**, (ed.) İzzettin Barış, Kültür Bakanlığı Yayınları No:1972, Ank, s. 80-83.
- Tuğlu, Cengiz; Asuman Güzelant, Sarper Erdoğan, Bahar Şenveli, Ercan Abay, 1996. "Hekimlerde Sigara İçme Alışkanlığı Ve Ruhsal Örüntü", IV. Konsültasyon Liyezon Psikiyatrisi Kongresi, "Sözel Bildiri", 30 Ekim – 1 Kasım 1996, İst., (<http://www.sabem.saglik.gov.tr/kaynaklar/2866.pdf>, erişim: 14.10.2006)
- Türe, Mevlüt; Kurt, İmran ve Aktürk, Zekeriya, 2006. "Tıp Öğrencilerinin Sigara ve Alkol Kullanımının Frontal Lob Kişilik Ölçeği ile İlişkisi", *Trakya Univ Tıp Fak Derg* 2006;23(1):19-27, (http://www.tutfd.org/pdf/pdf_TTF_5.pdf, erişim:14.10.2006)
- UNDP, 2003. **Human development report 2003**. The Millennium Development Goals: a compact among nations to end human poverty (<http://hdr.undp.org/reports/global/2003/> erişim, 11.10.2006)
- WHO, 1997. *Tobacco or Health: A Global Satatus Report*, Geneva.

Avrupa Birliği Hisse Senedi Piyasaları Entegrasyonu Süreci: Sorunlar ve Gelişmeler

Başak Turan İçke

Dr., İstanbul Üniversitesi- Siyasal Bilgiler Fakültesi

ÖZET: Avrupa Birliği entegrasyon projesinin temel hedefi, küresel ekonomide baş aktör olmaktır. Ekonomik ve parasal entegrasyon sürecinin tamamlayıcısı olarak finansal piyasaların entegrasyonunun, entegrasyonun faydalarını en üst düzeye çıkarmak açısından kilit rol üstlendiği düşünülmemektedir. Günümüzün en gelişmiş finans piyasasına sahip ABD'yi yakalamak hedefi, giderek artan küreselleşme ve Dünya piyasalarına hakim olan sermaye piyasası odaklı sistemin yaygınlık kazanması, AB menkul kıymet piyasalarının entegrasyonunun önemini ortaya çıkarmaktadır. Ne var ki, AB finansal entegrasyon sürecinde entegrasyonun en az gelişim gösterdiği alan da bu piyasalardır. Amacımız, Dünya'daki fonları kendi coğrafyasına çekmek isteyen AB'nin bu rekabette öne çıkması ve hatta mevcut konumunu koruması için gerekli ekonomik reformları finanse edebilmesi için menkul kıymet piyasalarının bütünleşme yolu ile etkin ve derin bir yapı kazanması zorunluluğunu ortaya koymaktır. Bu çerçevede, menkul kıymet piyasalarının entegrasyon sürecinde yaşanan aksaklıklar ve bunların ortadan kaldırılmasının yolları analiz edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Birliği, Finansal Entegrasyon, Hisse Senedi Piyasaları Entegrasyonu, Entegrasyon Kriterleri, Hisse Senedi Piyasası.

Stock Market Integration Process of European Union: Problems and Progresses

ABSTRACT: The purpose of the European Union's integration project is being the most important actor of global economy. As the financial integration is a complementary factor of Economic and Monetary Integration, the financial integration is the key position of this integration. After the object of the catching up with the US market, rising degree of globalization and expanding of security based financial system, European Union's equity market integration has increasing degree of importance. However, the EU financial system had very little progress on this subject. European Union wants to protect its current position and to be more competitive in capturing global funds. It is possible to finance the necessary economic reforms through the integration of stock markets and creating an effective financial structure. The purpose of this study is to examine the problems and inadequacies in the process of integration of stock markets, and to analyze the alternative strategies to overcome these difficulties.

Key Words: European Union, Financial Integration, Stock Market Integration, Integration Indicators, Stock Market.

GİRİŞ

Küresel rekabet, ülkelerin Dünya'yı bir pazar olarak görüp pazarlarını genişletme hedeflerini bunun üzerinden oluşturmalarını gerektirmektedir. ABD, Japonya ya da Çin gibi büyük piyasalar ile karşı karşıya kalan Avrupa kıtası kendisine yer edinebilmek hatta yerini genişletmek ve sağlamlaştırmak amacı ile Avrupa Birliği (AB) adında büyük bir oluşum içerisine girmiştir. Amaçları, her anlamda öncü olmayı başarabilmektir.

Finansal piyasalarda yaşanan küreselleşme olgusunun, Avrupa Birliği ülkeleri için önemli bir hareket olarak ifade edildiği ve Dünya ekonomik güçleri içerisinde başrolü alabilmek amacı ile çalışmalara ivme kazandırdığı görülmektedir. Buradan hareketle, Avrupa Para Birliği (APB) oluşturulmakta, euro kullanıma girmekte ve finansal yeniden yapılanma çalışmalarına ağırlık verilmektedir. Finans piyasalarında Avrupa kıtasının genel anlamda yeri bankacılık odaklı sisteme yakındır. Bu kapsamda Amerikan tipi sermaye piyasası odaklı sistemde Dünya üzerinde büyük yeri olan tek bir Avrupa ülkesi bulunmaktadır o da İngiltere'dir. Günümüz finans sisteminde güçlü olan, sermaye piyasası odaklı yapı olduğundan AB'nin alması gereken zorlu bir yol olduğu kabul edilmelidir. Zira sermaye piyasası odaklı sistemin en önemli temsilcisi olan İngiltere henüz euro alanı içerisinde bulunmamaktadır.

Sermaye piyasalarının en önemli unsurlarından biri hisse senedi piyasalarıdır. Amerikan piyasaları ile rekabet edebilecek bir hisse senedi piyasası oluşturulması için yapılması gerekenlerin değerlendirilip, yeniden yapılanma haritasının özenle uygulanması ve tarafların bu uygulamalara katılımının sağlanması ve bu konuda özendirici olunması büyük önem taşımaktadır. Çalışmada analiz edilen kısım, hisse senedi piyasalarındaki entegrasyon ile sınırlanmaktadır. Hisse senedi piyasalarında yaşanan entegrasyon sürecinin eksiklikleri ve avantajlı görülen yönleri, bugüne dek kat edilen yol ve bundan sonraki uygulamaların hangi alanlarda yoğunlaşması gerektiği gibi konular üzerinde durulmaktadır.

AVRUPA BİRLİĞİ FİNANSAL ENTEGRASYON SÜRECİ

Avrupa'da yaşanan ekonomik ve parasal entegrasyon süreci, 1957 Mart'ında gerçekleştirilen Roma Anlaşması ile başlamaktadır. Avrupa ülkeleri arasında döviz kuru dalgalanmalarını azaltmak ve fiyat istikrarını sağlayabilmek amacı ile 1979 yılında Avrupa Para Birliği'nin oluşturulmaktadır. Finansal piyasaların uyumlaştırılmasının sağlanmasına yönelik düzenleyici çerçevenin oluşturulmaya çalışıldığı Birinci ve İkinci Bankacılık Direktifleri ile diğer yasal ve kurumsal ölçü setlerinin hazırlanmıştır. Maastrich Anlaşması ile, Avrupa ülkelerinde parasal birliğe giden yol açılmıştır. 1 Ocak 1999'da para birliğinin ilk adımı atılmış, 2002 yılında ise Euro dolanımına çıkması kararlaştırılmıştır. (Hardouvelis vd., 1999: 1) 1 Ocak 2002'de ise euro tedavüle çıkmıştır.

Tüm bu gelişmeler sonucu, ekonomik ve parasal entegrasyon sürecinin son aşamaya ulaşması, finansal alanda entegrasyonun gerekliliğinin ön plana çıkmasına yol açmaktadır.

Finansal entegrasyon farklı şekillerde tanımlanabilmektedir. Finansal piyasaların entegrasyonu, kısımlara ayrılmış bir piyasadan tamamen entegre olmuş bir piyasaya geçişi ifade eden ve yavaş gelişen bir süreçtir. Piyasaların tam anlamı ile entegre olması için, sermaye kontrolü ve kurumsal engellemelerin olmaması gerekmektedir. Finansal entegrasyondaki başarı, vergi, tarifeler, bilgi ve işlem maliyetleri ve daha birçok maliyetten, yatırımcıların korunduğu ölçüde sağlanabilmektedir. (Stirbu, 2004: 4)

Temelde iki tür finansal entegrasyondan bahsedilmektedir. İlki, piyasalardaki faiz oranı yapısını esas alan dikey entegrasyon, diğeri ise coğrafi unsurların temelinde oluşan yatay entegrasyondur. Avrupa Birliği'nin oluşturmayı hedeflediği entegrasyon şekli, yatay entegrasyondur. (Holmes, 2001: 135)

Avrupa Merkez Bankası Başkanı Trichet tam finansal entegrasyonu şu şekilde ifade etmektedir: "Finansal entegrasyon, piyasadaki tüm potansiyel katılımcıların, finansal araç ve hizmetler için bir tek kurallar seti oluşturulması konusunda anlaşmaya vardığı, piyasada bulunan finansal araç ve hizmetler setine ulaşma konusunda katılımcıların eşit şartlara sahip olduğu ve piyasa katılımcılarına piyasadaki herhangi bir faaliyetlerinde eşit şekilde davranıldığı yapıyı ifade etmektedir." (Trichet, 2005:1)

Bir ekonomik alanın finansal olarak entegre olması için, ekonomik aktörlerin o alana girmesi ve belirtilen alanda yatırım yapmalarının önünde hiçbir engelin olmaması gerekmektedir. Bu açıklamadan finansal entegrasyona ait şu özelliklere ulaşılmaktadır; Benzer nakit akışına sahip finansal araçların aynı fiyata sahip olmaları ve o alan içerisinde portföy dağılımı ve ekonomik ajanların fon kaynaklarının sistematik farklılıklara sahip olmaması gerekmektedir. (Hartmann vd., 2003: 17)

Finansal piyasalardaki entegrasyon; ekonomik büyüme, etkinlik artışı, riskin paylaşılması ve makroekonomik dalgalanmanın azalması gibi faktörler üzerinde doğrudan etkiye sahip gösterilmektedir. Finansal piyasaların entegrasyonu konusu dinamik bir yapıya sahip ve ölçümü oldukça zor bir analiz sahasıdır. (Kim vd., 2005: 2476, 2478)

Finansal olarak entegre olan menkul kıymet piyasalarında, varlıklara yapılan yatırımın önünde hiçbir engel olmamalıdır. Buna bağlı olarak, menkul kıymet piyasalarında giderek artan entegrasyon sonucunda, bireylerin portföylerinde yer alan yerel hisselerle yabancı hisselerin oranının görece olarak artması da bir

beklentidir. Farklı ülke piyasaları ile kıyaslanacak olursa, finansal entegrasyon sonucunda risk priminde de düşüş sağlanabileceği ifade edilmektedir. Bunun yanı sıra menkul kıymet piyasalarında yaşanan entegrasyon ile beraber, daha düşük sermaye maliyetleri ile karşılaşılacağı ve bu sayede de ekonomik büyüme sağlanabileceği belirtilmektedir. Artan entegrasyon sonucunda, Avrupa menkul kıymet piyasalarının özellikle 1996 yılından itibaren Dünya finans piyasalarında da giderek artan öneme sahip olduğunun altı çizilmektedir. Ayrıca, döviz kuru dalgalanmalarındaki azalma ve faiz oranlarındaki dönüşümün, entegrasyon sürecinin arkasındaki en etkili itici faktörler olduğu önemle belirtilmektedir. (Hartmann vd., 2003: 24 -25)

Askari ve Chatterjee, euro ve finansal entegrasyon arasındaki ilişkiyi açıklarken bu süreci oluşturan üç ayrı zaman dilimini ve entegrasyonu etkilediğini düşündükleri bazı faktörleri değerlendirmeye almaktadırlar. Bunlardan ilki, Ocak 1992-Aralık 1995 içerisinde gerçekleşen Maastrich Anlaşması dönemi, ikincisi Ocak 1996-Aralık 1998 arasındaki dönüşüm dönemi ve son olarak Ocak 1999-Haziran 2003'e değin euronun piyasaya sunulmasını izleyen dönemdir. Analiz içerisinde yer alan faktörler, faiz oranları, düzeltilmiş ve düzeltilmemiş hisse senedi piyasası endeksidir. Bu faktörler, euroyu kullanan 12 ülke, euroyu kullanmayan üç ülke ve AB dışındaki üç ülke açısından değerlendirmeye alınmaktadır.* Faiz oranları açısından bakıldığında, AB üyesi ülkeler arasındaki korelasyon üye olmayan ülkeler arasındaki korelasyondan daha yüksek olduğu beklentisi gerçekleşmiş görülmektedir. Hisse senedi endeksi getiri açısından bakıldığında, çeşitli düzeltmelerin yapılmasından sonra euro kullanan ülkeler arasında bu faktördeki korelasyonun, dönüşüm dönemi ve sonrasındaki dönem için önemli yükselişler gösterdiği ifade edilmektedir. Buna karşın, euro kullanmayan ülkelerde ise bu yönde küçük farklılıklar görülmekle beraber, toplamda bu yükselişin finansal entegrasyona doğru önemli bir hareketlenmenin varlığını ortaya koymaktadır. (Askari ve Chatterjee, 2005: 2 -3, 6)

Sørensen ve Gutiérrez'e göre euro alanında yer alan ülkelerin bankacılık sektöründeki homojenlik derecesi ve 1998 – 2004 yılları arasındaki gelişimi analiz edilmektedir. Bankacılık sektörü genellikle euro alanı finansal sistemi içerisinde en az entegre olmuş kısım olarak görülmektedir. Temel olarak euroya geçişinin ardından euro alanında bulunan ülkelerin giderek daha çok entegre oldukları ifade edilmektedir. Ancak izleyen yıllarda ülkelerin entegrasyon açısından farklı gruplara ayrıldıkları görülmektedir. Orta ve Batı Avrupa (Almanya, Fransa, Belçika, Avusturya, İtalya ve Hollanda) beraber bir yapılanma eğiliminde iken, İspanya ve Portekiz'in de farklı bir grup halinde oldukları belirtilmektedir. 1999 – 2001 döneminde İrlanda ve Yunanistan ayrı bir fraksiyonu oluştururken bahsedilen dönemin ardından İrlanda daha çok Batı ve Orta Avrupa'ya kaymakta, Yunanistan ise İspanya – Portekiz grubuna yakınlaşmaktadır. Finlandiya ise, yine İspanya – Portekiz grubuna yakınlığı ile dikkati çekmektedir. (Sørensen ve Gutiérrez, 2006: 7 – 8)

AVRUPA BİRLİĞİ FİNANSAL ENTEGRASYON SÜRECİNDE KARŞILAŞILAN ENGELLER

Tek piyasa, Avrupa'nın ekonomik potansiyelini ortaya çıkarmaya yarayan anahtar unsur olarak görülmektedir. 1992 – 2002 dönemini içeren on yıllık süreç içerisinde, tek piyasanın AB'nin bütünü için gayri safi yurt içi hasılaya %1,8'lik katkı sağlayacağı ve bu katkının parasal olarak 900.000 milyon euro tutara karşılık gelebileceği tahmin edilmekte idi. Buradan görülmektedir ki, tek pazarı başarabilmenin Avrupa Birliği ekonomisine ve büyümesine katkısı oldukça önemlidir. (<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/>, 2007)

Ancak, entegre olmaya çalışan piyasaların önünde çok sayıda zorluk bulunduğu görülmektedir. Örneğin, hükümetlerin ve diğer ulusal otoritelerin finansal piyasalar üzerindeki kontrol etkilerini kaybetmek istememeleri, özellikle görece olarak küçük sermaye piyasalarına sahip ülkelerin zaten küçük olan mevcut piyasalarını da kaybetmek konusundaki korkuları, işbirliğinde bulunacak ülkeler arasındaki güven eksikliği, ulusal düzenlemeler, prosedürler ve kültürler arasındaki farklılıklar ve çeşitli politik nedenler entegrasyonun başarıya ulaşmasını engelleyecek faktörler arasında başı çeken unsurlardır. (Vasila, 2003: 6)

Özel olarak Avrupa Birliği'ne bakıldığında ise, Avrupa sermaye piyasalarında birleşme sürecinin önünde çok sayıda ve farklı işlem sistemlerinin varlığı büyük bir engel oluşturmaktadır. Birlik bünyesinde 30 adet ulusal hisse senedi piyasası, 12 farklı işlem sistemi ve yaklaşık 20 ulusal ve uluslararası takas ve saklama kuruluşu bulunmaktadır. Bu durum etkinliği sektöre ugratmaktadır. Ayrıca, çok sayıda farklı işlem saatinin olması, piyasalar arasındaki bilgi akışının önünü kesmektedir. (Vasila, 2003, 12)

Birlik kapsamında tek piyasanın oluşmamasının öne çıkan unsurlardan biri de üye ülkelerin piyasalarına özgü farklı uygulamaların, yapıların ve kültürün bulunmasıdır. Bu yapılanma değişmedikçe, yabancı yatırımcılar kendi iş çevrelerinde bulunmayı tercih etmekte ve farklı uygulamaları öğrenmek ya da bu yapının maliyetine katlanmak istememektedirler. Ayrıca, AB'deki yasal süreç ve bunların sonuçlarının alınması konusundaki gecikmelerin rekabet politikaları sorunlarının ortadan kaldırılamamasına neden olmaktadır. Üye ülkelerin para politikaları ya da tüketici hakları gibi konularda sahip oldukları yerel uygulamalar, yabancı yatırımcılar için halen engel oluşturmaktadır. Yine ulusal vergi politikalarının yerel ürün ya da kurumların tercih edilmesine olanak tanınması söz konusudur. Dolayısıyla yerel ve yabancı ürünlerin (gerek finansal gerek finansal olmayan)

* İlk grup ülkeler: Avusturya, Belçika, Finlandiya, Fransa, Almanya, Yunanistan, İrlanda, İtalya, Lüksemburg, Portekiz, İspanya ve Hollanda; ikinci grup ülkeler: İngiltere, İsveç ve Danimarka, üçüncü grup ülkeler: ABD, Japonya ve İsviçre'dir.

rekabeti konusunda asıl önemi, vergi uygulamaları taşımaktadır. Bu ve benzeri olumsuzluklar da elbette ki etkinlik kayıplarına neden olmaktadır. (cityoflondon.gov.uk, 2007: 17 – 19)

Avrupa Birliği finansal entegrasyon sürecindeki zorluk, entegrasyonun yalnızca üye ülkeler arasındaki sınır ötesi sermaye hareketleri üzerindeki engellerin kaldırılması aracılığı ile mümkün olmamasından kaynaklanmaktadır. Sürecin nihai aşamaya ulaşabilmesi için kaçınılmaz olarak, Avrupa genelinde euro alanı sermaye piyasası denetleme kurumu gibi yeni bir takım kurumların ve/veya düzenlemelerin ihdas edilmesi zorunluluğunu doğacaktır. (Beckmann, 2001: s. 5; İçke, 2003: s. 335)

Avrupa Birliği finansal piyasalarındaki entegrasyonun tamamlanması için Finansal Hizmetler Eylem Planı (Financial Services Action Plan – FSAP) oluşturulmuştur. Planın temelinde, sermaye piyasası odaklı sisteme daha fazla yaklaşabilmek ve finansal ürün ve hizmet ticaretinde engellerin mümkün olduğunca azaltılarak Avrupa'nın tümünde daha rekabetçi bir finansal sistemin kurulması hedefi yatmaktadır. Hedefler toplu halde değerlendirildiğinde AB'nin yüz yüze kaldığı bir kararı büyük ölçüde verdiği görülmektedir. Bu karar, bir Anglo-Saxon piyasa temelli model ile Almanya'da olduğu gibi bankacılık odaklı bir sistem arasında verilecektir. FSAP ile bu kararın ilk tercih lehine olduğu ortaya konmaktadır. (Stirbu, 2004: 9)

Plan, 2005 yılına kadar finansal hizmetler alanında tek pazarın kurulabilmesi amacı ile gerek yasal gerekse düzenlemeler temelinde gerçekleştirilmesi gereken hedefleri içermekte idi. Planda, finansal piyasalardaki entegrasyonun, finansal hizmet sağlayıcı ve kullanıcıları açısından çok sayıda faydasının bulunması yanı sıra ekonominin tümü için rekabet edebilirlik ve büyüme açılarından da oldukça önemli aşamalar kaydedilmesine katkı sağlayacağı açıklanmaktadır. FSAP, bu anlamda oldukça önemli bir adımı oluşturmakta idi. Tek pazar hedefine ulaşabilmek için toplam 42 adet düzenlemenin oluşturulduğu planda uyum sağlanan maddelerin çokluğuna karşın (ki 2005 yılı için 39 adedinde uyum sağlanmıştır) yine de AB'nin finansal piyasalarındaki entegrasyonunun tamamlanması konusunda eksiklikleri olduğu ifade edilmektedir. Bunun dışında 3 Mayıs 2005'de yayımlanan Green Paper'da finansal entegrasyonun mevcut durumu açıklanmakta ve FSAP sonrasında dönemde daha nelerin yapılması gerektiği üzerine de öneriler sunulmaktadır. (Deutsche Bank Research, 2005: 3)

Finansal piyasaların etkinliği ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki bulunduğu varsayımı ile FSAP'nin AB'nin büyüme stratejileri içerisinde çok önemli bir yere sahip olduğu kabul edilmelidir. Ayrıca, FSAP, gerek potansiyel etkileri gerekse içeriğindeki konular açısından geniş kapsamlı yasal bir uygulama olarak görülmektedir. Aralık 2005'de ortaya konan White Paper'da FSAP'nin yapısal ve süreç ile ilgili bir değerlendirmesinin yapılmasının gerektiği ve 2009'a kadar ise tamamı için ekonomik ve yasal olarak da değerlendirilmesi gerektiğinin altı çizilmektedir. (Speyer, 2006: 3,10)

Ekim 2003'de, FSAP'ın nerede olduğunun ortaya konulması amacı ile bankacılık, sigortacılık, menkul kıymetler ve varlık yönetimi konularında uzman dört grubun oluşturduğu bir gözden geçirme çalışması gerçekleştirmiştir. Bu sürecin sonunda, hazırlanan raporda, FSAP'ın finansal hizmetler konusunda tek Avrupa piyasası oluşturulması için atılan çok büyük bir adım olduğu kabul edilmekle beraber, Avrupa finans piyasalarının gerçek bir entegrasyondan hala uzak bulunduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Bu olumsuzluğun kaynağının ise çok yönlü olduğu vurgulanmaktadır. İlk olarak, üye ülkeler arasında piyasa düzenlemeleri konusunda birbiri ile tutarlı olmayan uygulamaların olması dikkati çekmektedir. Özellikle vergi uygulamaları, şirketler hukuku ve tüketici koruma uygulamaları açısından oldukça büyük farklılıklar göze çarpmaktadır. (Deutsche Bank Research, 2005: 5)

FSAP sonrasında yasal süreç, Sermaye Gereksinim Direktifleri (Capital Requirement Directive), Takas ve Saklama Sistemleri (Clearing and settlement), Tüketici Kredi Direktifleri (Consumer Credit Directive) ve Avrupa Ödeme Hizmetlerinin Entegrasyonu (The Integration of European Payments Services) olmak üzere dört önemli anlayış hakim görünmektedir. Sırasıyla değinmek gerekirse, ilk direktifler içerisinde öne çıkan unsur olarak Basel II bulunmaktadır. Basel II'nin AB yasalarında yürürlüğe girmesi mevcut yasal gündem içerisinde çok önemli bir yer işgal etmektedir. Küresel bir standart olarak Basel II, Avrupa'ya özgü olan ve ulusal hukuki yapıda çok önemli değişiklikler yaratmadan ve Avrupa'daki finansal kuruluşların uluslararası rakiplerine karşı rekabet boyutunda olumsuzluklardan kaçınabilmeyi olanaklı kılan önemli bir uygulama olarak görülmektedir. İkinci unsur olan takas ve saklama ise, menkul kıymetlerin sınır ötesi entegrasyonunda ve Avrupa'daki portföy çeşitlenmesi önündeki en büyük engellerden görülmektedir. Üçüncü sırada yer alan ve tüketici kredileri üzerine odaklanan direktiflerin amacı, tüketici kredileri için tek bir piyasa oluşturulması olarak belirtilmektedir. Özel olarak perakendeci bankacılık için piyasa entegrasyonunun henüz gerçekleşmediği ifade edilmektedir. Son olarak, Avrupa'daki ödeme sistemlerinin entegrasyonu konusuna değinilmektedir. 12 üye ülke, aynı yasal yapıyı paylaşmalarına karşın sınır ötesi ödemeler ile ilgili çeşitli engellerle karşılaşıldığı görülmektedir. Dolayısıyla, Avrupa ödeme sistemlerinin entegrasyonu konusunda da atılması gereken çok adım bulunduğunun altı çizilmektedir. (Deutsche Bank Research, 2005: s. 6 – 8)

AVRUPA BİRLİĞİ HİSSE SENEDİ PİYASALARINDA ENTEGRASYON

Menkul kıymet piyasalarının entegrasyon düzeyinin ölçülmesinde kullanılan birtakım kriterler bulunmaktadır. Bu kriterler getiri odaklı göstergeler (return-based indicators) ve nicel odaklı göstergeler (quantity-based indicators) olmak üzere iki başlıkta toplanmaktadır. İlk grupta, varlıkların coğrafi orijinleri nedeni ile ortaya çıkan fiyat ya da getiri farklılıkları esas alınmaktadır. Bu noktada entegrasyonun temeli, tek fiyat kanununa dayandırılmaktadır. Entegrasyon derecesi belirlenirken döviz kuru riski dikkate alınmamaktadır. Euro alanı için bu risk zaten bulunmamaktadır. Döviz kuru riski haricinde iki unsur üzerinde daha durulmaktadır. Mal ve hizmetler, entegre olmuş bir piyasada aynı fiyata sahip olmalı ve geniş kapsamlı ve yüksek kaliteli fiyat verileri bulunmalıdır. Hisse senedi piyasaları için bu kriterler kolaylıkla uygulanabilir özelliktedir. (Inzinger ve Haiss, 2006: 9 – 10)

Tablo 1. Hisse Senedi Piyasası Entegrasyon Ölçütleri

Getiri Odaklı Göstergeler	Nicel Odaklı Göstergeler
1. Risk odaklı göstergeler	1. Portföy yapısı
2. Haber odaklı göstergeler	2. Karşılıklı listeleme
3. Ülke/ sektör etkileri	3. İşlem hacmi
	4. Rekabetçi piyasa

Kaynak: Dagmar INZINGER, Peter HAISS, **Integration of European Stock Markets: A Review and Extension of Quantity-Based Measures**, EI Working Paper, No. 74, November 2006, s. 10.

Tablo 1., hisse senedi piyasası entegrasyon ölçütlerini göstermektedir. Risk odaklı göstergelere göre, entegrasyonun başarılı olabilmesi için; beklenen getiriler ülkeye özgü risk faktörlerinden çok global risk faktörlerinden etkilenmelidir. Piyasa tam entegre ise, ülkeye özgü risk faktörleri tamamen çeşitlendirilebileceğinden fiyat, ortak risk faktörlerine bağlı bulunmaktadır. Haber odaklı unsurların temeli, getirilerin farklı betalara sahip olmaları nedeni ile farklı tepkiler vermeleridir. Bu betalar vasıtasıyla menkul kıymet piyasaları üzerinde global mi yoksa ülke çapında yaşanan şokların mı daha yoğun etkileri olduğu belirlenebilmektedir. Dolayısıyla betaların yükseliyor olması hisse senedi piyasaları arasındaki entegrasyonun da yükseliyor olmasına işaret etmektedir. Bu grubun son unsuru olarak, ülke ve sektör etkileri üzerinde durulmaktadır. AB uygulamasına göre açıklandığında, Avrupa Para Birliği (APB)'nden önce hisse senetlerinin risk çeşitlendirmesinde sektörden çok ülkelerin özellikleri üzerinde durulduğu görülmekte idi. Ancak APB'den sonra yapılan çalışmalarda sektör düzeyinde yapılan analizlerin riskin azaltılmasında en iyi yöntem olduğu ortaya konmaktadır. Dolayısıyla, entegrasyonun derecesinin artması ile, coğrafi özelliklerden çok, sektöre göre yatırım tercihlerinin veriliyor olması arasında doğru orantı olduğu ifade edilebilmektedir. (Inzinger ve Haiss, 2006: 11–12)

İkinci grup kriterler, sermaye akışı büyüklüğü ya da portföy kompozisyonunu esas almaktadır. Bu ölçütlerin en önemli özelliği analizlerde birincil ve ikincil piyasa ayırımına olanak tanımasıdır. Kriterlere Avrupa hisse senedi piyasaları entegrasyonu temelinde bakıldığında, yatırımlar için yapılan analizlerde 2006 Mart ayı için yatırım fonlarının menşeyinin İngiltere'de daha çok yerel olduğu göze çarpmaktadır. Bir genelleme yapılacak olursa, büyük ülkelerin yatırım tercihleri yerel olurken, küçük ülkelerin ise sınır ötesi yatırımları tercih ettikleri görülmektedir. Genellikle yatırımcıların tercihlerinin yerel varlıklar yönünde olduğu görülmektedir ki bu olguya “yurt içine odaklanma - home bias” denilmektedir. Entegre olan finansal piyasalarda ise, bu olgu ortadan kalkmaktadır. Bir başka ifade ile, yerel menkul kıymetlere yatırım yapılması önyargısındaki azalma, entegrasyon konusundaki gelişmeye işaret etmektedir. Bir diğer önemli entegrasyon ölçütü ise “karşılıklı listeleme- cross-listing”tir. Daha fazla entegre olan piyasalarda daha fazla firmanın ülke dışındaki piyasalarda işlem gördüğü ifade edilmektedir. Avrupa menkul kıymet piyasalarında meydana gelen çift yönlü listelemenin varlığı entegrasyonun ölçülmesinde olumlu bir işaret olarak belirtilmelidir. İşlem hacmi konusunda ise, genel olarak yabancı menkul kıymetlerin işlem payının Deutsche Borse ve London Stock Exchanges hariç hemen her Avrupa Borsasında azaldığı görülmektedir. Adı geçen bu iki borsada ise durağan bir görüntü bulunmaktadır. En büyük azalışın ise Borsa Italiana ve Swiss Exchange'de meydana geldiği ifade edilmektedir. (Inzinger ve Haiss, 2006: 13 – 14, 21,29)

Entegrasyonun ülkelerin finans piyasaları üzerindeki etkileri temelde iki şekilde ortaya çıkmaktadır. İlk olarak, finansal entegrasyonun finansal araçların etkinliğini ve az gelişmiş finansal piyasaları geliştirmesi beklenmektedir. Şöyle ki, entegrasyon ile birlikte bu piyasalara yabancı kuruluşların girişi kolaylaşmaktadır. Dolayısıyla, piyasalarda rekabet ortaya çıkmakta buna bağlı olarak da etkinlik artışı ve kârlılığın devamı için yerel kuruluşların gerek maliyet azaltımı gerekse organizasyonel olarak bir yeniden yapılanmaya gitmeleri kaçınılmaz olmaktadır. Böylelikle etkin piyasalar oluşturulması için önemli bir yapılanma içerisine girilmiş olmaktadır. İkinci olarak finansal entegrasyon, yasal düzenlemeler ve ulusal finansal piyasaların gözetim ve denetimi konusunda gelişimi gerektirmektedir. Düzenleyici standartlarda meydana gelen bu iyileşmeler, daha az gelişmiş olan piyasalar için sadece bahsedilen piyasalara olan tehdit ve saldırı unsurlarının azalmasına yardımcı

olmakla kalmayacak aynı zamanda ülkelerin gelişmiş piyasa olabilmelerinin önündeki engellerin de ortadan kalkmasına katkı sağlayacaktır. (Volz, 2004:2)

1990'ların başında Avrupa'daki çeşitli ülkelerin hisse senedi piyasaları, ABD ve İngiltere ile karşılaştırıldığında görece olarak çok küçük bir yere sahip bulunmaktadır. Son on yıllık süreç değerlendirildiğinde ise, Avrupa hisse senedi piyasalarında yaşanan değişim ve gelişim sürecinin hızının bu iki devletten daha fazla olduğu söylenebilmektedir. Ayrıca Avrupalı yatırımcıların bir hisse senedi kültürü oluşturmaya başladıkları ve bu değerlere yatırımları fonların oranını önemli derecede arttırdıkları görülmektedir. (Baele vd., 2004: 525)

Avrupa Merkez Bankası'nın yayımlarında, finans sektöründe yaşanan gelişmelerin derli toplu bir analizini sunulmaktadır. Eylül 2005'de yayımlanan raporda, menkul kıymet piyasalarının entegrasyona yönelik önemli gelişmelerin yaşandığı ve ileride de bu sürecin devam edeceğine dair öngörü belirtilmektedir. (ECB, 2005:3)

Finansal entegrasyon finansal gelişme için bir sinerjik etki olarak görülmektedir. Finansal gelişme, büyüme için gerekli unsurlar arasında yer aldığı için her ülke için büyük önem taşımaktadır. Finansal gelişmenin büyüme için üç temel unsur çerçevesinde etkilendiği belirtilmektedir. Öncelikle daha etkin bir finans sistemi sayesinde finansal aracı maliyetleri azaltmakta ve bu nedenle tasarrufların yatırıma sevk edilmesinin önü açılmaktadır. Tasarrufların yatırıma yönlendirilmesi ne kadar etkinse kaynak kayıpları o derece azalacak böylece tasarruflar daha verimli yatırımlara dönüşmüş olacaktır. Rekabet ve artan etkinlik faiz oranı marjlarını azaltacak ve firmaların ve bireylerin kredi kullanım oranları artış gösterecektir. İkinci olarak, daha etkin işlemler, riskten korunma (hedging) ve risk çeşitlenmesi fonların daha kârlı kullanılmasını sağlayacaktır. Gelişmiş finansal sistemlerde bilgi asimetrisi sorununun çözümüne yönelik daha etkin önlemler alınabilecektir. Böylelikle finans sektöründe iyi ve kötü yatırım fırsatlarının ayırımı daha kolay yapılabilecek ve sermayenin marjinal etkinliği yükselecektir. Son olarak, görece olarak daha etkin bir finansal sistemde, yatırımcıların risk – getiri kombinasyonu da daha avantajlı bir yapıya sahip olacaktır. Tüm bu unsurların büyüme üzerindeki potansiyel pozitif etkileri oldukça önemli görülmektedir. (Volz, 2004; 2 – 3)

1990'ların ortalarından itibaren Euro alanı menkul kıymet piyasaları, Dünya finans piyasasında önemli bir yere sahip bulunmaktadır. Avrupa'da yaşanan finansal entegrasyon sürecinin itici güçleri arasında yer alan çok sayıda faktör bulunmaktadır. Özellikle döviz kuru belirsizliklerindeki azalma, faiz ve enflasyon oranı konularında para politikalarında atılan adımlar bu güç üzerinde önemli etkilere sahip bulunmaktadır. 1990'lı yıllar içerisinde bu unsurlar arasında finansal entegrasyon derecesindeki değişkenliği en fazla etkileyen unsurun döviz kurları olduğu ortaya konmaktadır. Şöyle ki, 1992 – 93 ve 1995 yıllarında yaşanan döviz kuru mekanizması krizi sonucunda düşük bir entegrasyon derecesi ile karşılaşılırken, Euro'ya geçişin gerçekleştiği 1999 Haziran'ında bu hızın büyük bir yükselişe sahip olduğu görülmektedir. Yatırımcılar açısından entegrasyon derecesinin yüksekliği, euro alanının yatırımlar için etkileyici bir bölge olarak görülmesini sağlamaktadır. (Fratzscher^{2001: 37})

Avrupa menkul kıymet piyasaları, yüksek işlem maliyetleri ve düşük piyasa likiditesi nedeni ile kurumsal yatırımcılara görece olarak daha az çekici gelmektedir. Bu yatırımcılar entegrasyonun önünde önemli sorunların bulunduğunu ve çözümü için henüz uzun zaman bulunduğunu düşündükleri için Avrupa piyasalarına girmekte çekimser davranmaktadır. Dolayısıyla bölgenin menkul kıymet piyasaları özellikle ABD'den oldukça sığ ve sınırlı görülmektedir. Bu sonucun temel nedenlerinden birisi de tabii ki İngiltere'nin çok gelişmiş bir sermaye piyasasına sahip olmasına karşın tek parayı kabul etmemiş olması bir başka ifade ile euro alanı ülkeleri arasında yer almıyor olmasıdır. (Bartram vd., 2006: 3, 22)

Entegre olmuş finansal piyasalarda menkul kıymet ihraç edenler açısından, yerel finansal araçlara olan bağlılık azalmaktadır. İhraççılar, geçmişe kıyasla daha fazla yabancı yatırımcı bulabilmektedir. Yerel yatırımcılar için, yurt dışında daha büyük yatırım seçenekleri doğmaktadır. Böylece birincil piyasada likidite artmakta ve sermaye maliyetleri azalmaktadır. Finansal piyasaların entegrasyonu, büyük emisyonların yürütülmesi kolaylaşmaktadır. Sermaye konusunda rekabetin yoğunlaşması ise, ihraççıların ölçek etkileri nedeni ile daha büyük ve daha az maliyetli emisyon gerçekleştirmelerine olanak tanımaktadır. Bunun yanında entegrasyonun artması ile birlikte uluslararası düzeyde ortak mali tablolar düzenlenmesi ve denetim yapılarının oluşturulmasına yönelik zorunlulukların da yerine getirildiği görülmektedir. (ECB, 2001: 21)

Baele ve diğerlerinin değerlendirmelerinde ise menkul kıymet piyasalarının entegrasyonunun önünü açan en önemli unsur olarak teknolojik gelişmelere gönderme yapılmaktadır. Piyasaların entegrasyonu açısından teknolojik gelişim, hem bilgiye kolay ulaşılması hem de işlem maliyetlerinin azaltılmasına katkıda bulunmaktadır. Öte yandan, 2000 yılının Eylül'ünde Amsterdam, Brüksel ve Paris borsaları arasında gelişen ve Euronext olarak adlandırılan birleşmelerin entegrasyon açısından büyük önemi olduğu belirtilmektedir. Büyük bir girişim olan bu faaliyetin değerlendirilmesi ve genişletilerek tüm euro alanına yayılmasını istenmekle beraber İngiltere'nin euro alanı dışında bulunması büyük sorun oluşturmaktadır. Ayrıca daha önce de değinildiği gibi takas ve saklama sistemleri de en önemli sorunlar arasında görülmektedir. Takas ve saklama kurumları arasında yatay bütünleşmelere gidilme gereği üzerinde önemle durulmaktadır. Böylelikle sınır ötesi işlem maliyetleri aşağı çekilerek Dünya piyasasında rekabetçi güç olma olanağı yakalanabilecektir. Ancak, takas ve saklama

konusunda atılan adımlar bugüne dek küçük kalmakta ve işlem maliyetleri halen dahi ABD ile karşılaştırılmayacak şekilde yüksek devam etmektedir. Bu durum, entegrasyon açısından çok önemli bir soru n teşkil etmektedir. Yine de, entegrasyon alanında atılan adımlara gereken değer verilmelidir. Bu konuda ilerleme sağlandığı kabul edilmelidir. Özellikle, euro alanında bulunan ülkelerin menkul kıymet getirileri üzerine etkili olan faktörlerin değerlendirildiği çalışmalarda ülkelere özgü faktörlerin ağırlığının giderek azalmasına karşın sektöre özgü haberlerin ve bilgilerin fiyat değişimlerinde etkili olduğu ve bu yöne doğru giderek artan oranda bir eğilimin olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu da entegrasyonun ilerleme kaydettiği konusunda oldukça önemli bir gösterge olarak kabul edilmelidir. (Baele vd., 2004: 529)

Euro'ya geçilmesi ile birlikte Avrupa menkul değer piyasalarında iki önemli değişim ile karşılaşılacaktır. Bunlardan birincisi, uluslararası menkul değer ihracıları açısından bir artış yaşanmaktadır. İkinci olarak da, yeni gelişen firmaların hisse senetlerinin işlemleri açısından da yükseliş ve düşüşler içeren bir eğilim oluşturulması sağlanmaktadır. Buna karşın üçüncü fakat olumsuz anlamda bir durum tespiti daha yapılarak, euro alanındaki mevcut menkul kıymet işlem yapısı ile geliştirilmesi gereken bir pan – Avrupa menkul kıymet piyasası arasındaki açığın kapatılmasına yönelik çabaların oldukça yavaş ilerlemesinden duyulan sıkıntı ifade edilmektedir. (Galati ve Tsatsaronis, 2001: 16)

Tek paraya geçilmesi ile beraber entegrasyon anlamında yaşanan gelişmeler sonucunda, euro alanındaki menkul değer ve tahvil piyasalarının birlikte hareket etme eğiliminin yükseldiği görülmektedir. Ancak belirtilmesi gereken bir gerçek vardır ki, euro alanında bulunan tüm ülkeler için tahvil piyasalarındaki korelasyon neredeyse bire ulaşırken, menkul kıymet piyasalarında bu değer henüz oldukça düşük bulunmaktadır ve iyileşme şimdilik sadece euro alanındaki büyük ülkeler için sağlanabilmektedir. (Capiello vd., 2006: 6)

Avrupa hisse senedi piyasalarının entegrasyonu, gerek yatırımcılar gerekse firma yöneticileri açısından da büyük önem taşımaktadır. Bunun nedeni, hisse senedi piyasaları ne kadar entegre ve beraber hareket eden bir eğilime sahip ise, yatırımcıların etkin portföylere sahip olma olasılıkları o derece yüksek olabilecektir. Diğer taraftan firma yöneticileri açısından ise, firmaların sermaye yapıları perspektifi öne çıkmaktadır. Sermaye maliyeti ne kadar düşük olursa, ülkelerin pozitif net bugünkü değere sahip projelere yönelmeleri ve ulusal servetin artışına katkıda bulunmaları o kadar büyük bir olasılığa sahip olacaktır. (Hardouvelis vd., 1999: 2-3)

Euro alanı menkul kıymet piyasalarındaki göstergeler, bu alandaki entegrasyonun giderek arttığına işaret etmektedir. İlk olarak, 2000 yılının sonundan itibaren sektörel çeşitlendirmenin avantajlarının, coğrafi çeşitlendirmenin avantajlarını geçmiş olduğu görülmektedir. Zira, entegre olmuş bir menkul kıymet piyasasında ülkeye özgü faktörlerin önemi oldukça az yer tutmaktadır. Bir piyasanın entegrasyon derecesi, o piyasanın ülkeye özgü değil ama sektöre özgü çeşitlendirme faydaları ile doğru orantılıdır. İkincisi, euro alanı ülkelerindeki menkul kıymetlerin getirilerinin ülkelerin ortak birtakım faktörlerinden etkilendiği belirtilmektedir. Üçüncü olarak, euro alanındaki yatırımcılar menkul kıymet portföylerini euro alanı içerisinde çeşitlendirmektedirler. Ancak yine de bu alanda tam bir entegrasyon için atılması gereken birçok adım bulunduğu bir gerçektir. (ECB, 2006: 13)

Euro alanı menkul kıymet piyasaları entegrasyonun giderek artmakta olduğuna dair önemli kanıtlardan biri de, piyasa katılımcılarının euro alanı uluslararası varlıklarında tuttukları tasarruflarında 1997 – 2004 döneminde meydana gelen artıştır. Bu dönem süresince menkul kıymet dağılımının euro alanı içerisinde %15 civarında artış gösterdiği ifade edilmektedir. Buna karşın dışarıda tutulan euro alanı menkul kıymetlerinin payının ise daha düşük kaldığı ve oran olarak da oldukça küçük bir yükseliş sergilediği belirtilmektedir. Dolayısıyla, tek paraya geçilmesi sonucunda euro alanındaki yatırımcıların, euro alanındaki menkul kıymet portföylerinin ağırlıklarını euro alanı lehine değiştirdikleri söylenebilmektedir. (ECB, 2006: 15)

Entegrasyonun önündeki engeller özellikle hukuksal, denetsel ve vergisel düzenlemelerde de halen mevcut bulunmaktadır. Ayrıca, bilgi edinme maliyetleri açısından değerlendirildiğinde AB borsalarının yurt dışındaki gelişmiş piyasalardan daha yüksek maliyetli olduğu da açıkça görülmektedir. (McArdle, 2003:s. 7)

Avrupa Birliği hisse senedi piyasalarının özellikle son yıllarda tahvil piyasalarına ciddi bir rakip olduğu gözlenmektedir. Ancak Euro alanı hisse senedi piyasası için ABD'nin oldukça gerisinde kaldığı ifade edilmektedir. Avrupa Birliği hisse senedi piyasalarında takas ve saklama sistemindeki farklı yapılar bugün hala etkinliğinin önemli kaynaklarından sayılmaktadır. Pozitif bir gelişme olarak, Avrupa Hisse Senedi endeksinin oluşturulması büyük önem taşımaktadır. Böylelikle Avrupa Birliği borsalarında performansın ölçülmesi kolaylaşmakta ve Birlik genelinde bir çeşitlendirme sağlanmaktadır. Dolayısıyla, artık ülke odaklı analizler yapmanın yerine sektörlere odaklanma mümkün kılınabilmektedir. (Gilmore vd, 2005:5)

Menkul kıymet işlemlerinde güvenilir, standart ve işlevsel ilkeler kullanılması ülkeler ve bölgeler arasında uygulama farklarından doğan sorunların çözülmesi ve sermaye piyasalarının gelişmesine katkı sağlamaktadır. Finansal yatırımlarda risk ve maliyetin minimize edilmesinde takas ve saklamanın önemi büyüktür. AB 1980'den itibaren Merkezi Menkul Kıymet Takası ve Saklaması modeli üzerinde durmaktadır. Piyasalarda yaşanan gelişmeler bu sistem üzerinde olumlu etkiler taşımaktadır. 1987'de yaşana finansal krizin ardından takas işlemlerinde maliyet ve risk düzeyinde belirgin bir azalma kaydedilmektedir. Ani değişimler takas işlemlerinde ciddi hatalara neden olmaktadır. Hataların önlenmesine yönelik bir yapının oluşturulması, G 30 olarak

adlandırılan uluslararası özel grup tarafından desteklenmektedir. Buradaki amaç, menkul kıymet işlemlerinin takas ve saklama operasyonlarındaki riskleri, özellikle de sistematik riskleri azaltarak menkul kıymet piyasalarına olan güveni arttırmaktadır. AB finansal entegrasyonunda Bankacılık ve Yatırım Hizmetleri Serbestisi Direktifleri kapsamında sınır ötesi menkul kıymet yatırımlarının artırılması amaçlanmış ve bunun için gerekli bir takas ve saklama sisteminin kurulması kararı alınmıştır. (Kondak ve Yayla, 2002, 43)

Piyasalar arasında takas sistemleri farklılıkları bulunmaktadır. İki farklı uygulamanın (takas günleri sistemi – sürekli takas sistemi) yarattığı sorunlar yukarıda bahsedilen sistem sayesinde çözümlenmeye çalışılmaktadır. Amaç, uluslararası piyasalarda takas sürelerinde standart oluşturarak üye ülkeler arasındaki farklı uygulamaları ortadan kaldırmaktır. İşlem tarihi ile takas tarihi arasındaki sürenin kısaltılması da bir başka amaçtır. Takas ve saklama sistemlerindeki standartlaşma entegrasyon açısından büyük önem taşımaktadır. Takas işlemlerine ilişkin sürenin uzunluğu üye ülkeler arasında finansal yapıya ait üstlenilen risk ve katlanılan maliyetler açısından oldukça önemli bulunmaktadır. (Tezcanlı ve Erdoğan, 1996:113)

Avrupa Komisyonu'nun genişleme kararı alıp sekiz Orta ve Doğu Avrupa ülkesinin de Birlik bünyesine katılacağını açıklamasının ardından (2001) entegrasyonun yükselişe geçtiği ifade edilmektedir. 2001 sonrasında piyasalarda görülen hisse senedi fiyat artışlarının da bu oluşumdan meydana gelen artışa bağlanmaktadır. Burada özellikle Birlik üyesi olacakları açıklanan Orta ve Doğu Avrupa ülke piyasalarındaki yükseliş eğilimi dikkati çekmektedir. Bu ülkelerin AB üyesi olması kesinleştiği zamandan itibaren yabancı yatırımcıların oldukça ilgilerini çekmiş görünmektedir. Temmuz 2004 itibari ile bakıldığında sekiz Orta ve Doğu Avrupa ülkesinin hisse senedi fiyatlarındaki artış dolar bazında %90'lara ulaşmaktadır. (Dvořák, Podpiera, 2006: 130 – 132)

Avrupa hisse senedi piyasalarındaki entegrasyonun gelişme gösterdiği kabul edilmekle beraber, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin, kısıtlı finansman kaynakları olması nedeni ile, sermaye piyasalarında ilerleme kaydettikleri ancak henüz diğer Avrupa ülkeleri kadar gelişemedikleri kabul edilmelidir. Bu ülkeler arasında en büyük hisse senedi piyasası olan Varşova Menkul Kıymetler Borsası'nın tüm bölgedeki kapitalizasyon oranı yaklaşık %46 civarında bulunmaktadır. Dahası turnover'larına bakıldığında, bahsedilen bölge menkul kıymet borsalarının yıllık rakamlarının toplamının Alman Borsası'nın yaklaşık on günlük ortalamasına eşit olduğu görülmektedir. Ancak entegrasyon yönündeki çabaların devam ettiğini gösteren olumlu işaretler bulunmaktadır. Örneğin, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin hisse senedi piyasalarının bir işbirliği içerisinde buldukları ve Orta Avrupa Hisse Senedi Grubu (Central European Stock Exchange Group – CESI) oluşturdukları görülmektedir. Bu grubun temel amacı, bölgede listelenen büyük firmaların içerisinde yer aldığı bir endeks oluşturmak ve yayınlamaktır. Bu endeks 1996 Şubat'ın yayınlanmaya başlamıştır ve Budapeşte, Bratislava, Varşova, Prag ve Ljubljana Menkul Kıymet Borsaları'nda yer alan blue chip firmalarını kapsamaktadır. Bu gibi uygulamaların bölgedeki entegrasyonun geleceğine ait olumlu işaretler olarak algılanması mümkündür. (Stirbu, 2004: 21, 23)

Spesifik olarak Çek Cumhuriyeti'nin gerek Almanya gerek İngiltere piyasaları ile entegrasyon sürecinde gelişmeler olduğu söylenebilmektedir. Almanya ve İngiltere'nin, Avrupa Birliği'nin ekonomik, finansal ve yasal çerçevede yaşanmakta olan işbirliği sürecinde iki önemli ülke olmaları ve Orta Avrupa ülkelerinin bu piyasalar ile gelişen bir entegrasyon yapısı içerisinde olmaları ve adı geçen Orta Avrupa ülkelerinin euro alanında bulunmaları gelecekte menkul kıymet piyasalarının entegrasyonunda daha büyük gelişmelerin yaşanacağını kanıtı olarak gösterilmektedir. (Gilmore vd, 2005: 6)

Buraya kadar yapılan açıklamalarda menkul kıymet piyasalarında gerçekleşen entegrasyon ile ilgili olumlu ve olumsuz yöndeki sonuçları içeren çalışmalar olduğu görülmektedir. Bu alanda yapılan çalışmalardan elde edilen sonuçlar farklılık gösterse de ortak sonuca ulaşan çalışmalar olduğu dikkate alınmalıdır.

Inzinger ve Hais (2006), Avrupa Birliği menkul kıymet piyasalarındaki entegrasyon derecesini belirlemek amacıyla ile gerçekleştirilen 54 adet çalışmayı incelemektedirler. Çalışmaların sonuçları Tablo 2.'de gösterilmektedir. Parantez içerisindeki değerler çalışma adetleridir.

Tablo 2. Avrupa'daki Menkul Kıymet Piyasalarının Entegrasyonunu İnceleyen Çalışmaların Çeşitli Göstergelere Göre Sınıflandırılması

1. Risk ve Haber Odaklı Göstergeler	2. Ülke/Sektör Etkileri	3. Nicel Odaklı Göstergeler
a. Avrupa hisse senedi piyasalarında (Orta ve Doğu Avrupa) entegrasyon yoktur. (5)	a. Ülke etkisi, sektör etkisinden daha baskındır. (2)	a. Portföylerdeki yurt içine odaklanma etkisi azalmaktadır. (2)
b. Avrupa hisse senedi piyasalarında (Orta ve Doğu Avrupa) entegrasyon yükselen eğilimde vardır. (24)	b. Sektör etkisi, ülke etkisinden daha baskındır. (4)	b. Listelenen yabancı firma sayısı azalma göstermektedir.
c. APB ve euroya bağlı olarak Avrupa hisse senedi piyasalarında yükselen	c. Ülke etkisi ile sektör etkisi benzer sonuçlar	

eğilimde entegrasyon vardır. (13)	vermektedir. (2)	
d. Avrupa hisse senedi piyasası (Orta ve Doğu Avrupa) ve uluslararası hisse senedi piyasaları arasında yükselen bir entegrasyon vardır. (9)		
e. Avrupa hisse senedi piyasası (Orta ve Doğu Avrupa) ve uluslararası hisse senedi piyasaları arasında azalan eğimli entegrasyon vardır. (1)		

Kaynak: Dagmar INZINGER, Peter HAISS, **Integration of European Stock Markets: A Review and Extension of Quantity-Based Measures**, EI Working Paper, No. 74, November 2006, s. 16.

Görüldüğü üzere, 24 adet çalışmada entegrasyonun artış gösterdiği yönünde bulgulara rastlanırken, 13 adedi euroya geçilmesi ile beraber entegrasyonun yükseliş gösterdiği konusunda hemfikir bulunmaktadır. Ayrıca, Birliğe yeni giren Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin, gerek kendi aralarında gerekse sınır ötesi piyasalarda entegrasyon konusunda başarı gösterdiklerini kanıtlayan çalışmalar (on çalışmadan sadece üçü bu sonucu desteklememektedir) bulunmaktadır. Ülke/sector değerlendirmelerinde, çalışmaların yarısında sektörel unsurların öneminin, coğrafi unsurların ötesine geçtiği vurgulanırken, diğer yarısında tersi sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir. İki çalışmada ise bu etkinin aynı düzeyde kaldığı belirtilmektedir. Dolayısıyla net bir sonuca henüz ulaşılamadığı görülmektedir. Nicel odaklı belirleyicilere göre yapılan çalışmaların oldukça kısıtlı olduğu görülmektedir. Ancak yine de iki çalışmada yurt içine odaklanma etkisinin azaldığı belirtilmektedir. Bu bulgu, entegrasyonun olumlu işareti olarak yorumlanabilmektedir. Aynı gelişmenin APB üyesi olmayan Avrupa ülkelerinde de görüldüğü belirtilmekte ancak bu ülkelerdeki entegrasyon hızının karşılaştırılan ülkelere daha yavaş olduğu ifade edilmektedir. Analizlerden elde edilen bir başka önemli sonuç, Avrupa hisse senedi borsalarının halen yerel odaklı olarak yorumlanmasıdır. Ancak Euronext ve İskandinav bölgesinde yapılan Norex (Nordic Exchange) işbirliklerinin bu yapılanmayı kırdıkları da bir olumlu gelişme olarak geçmektedir. (Inzinger ve Haiss, 2006: 32)

AB yatırımcı davranışlarında sermaye piyasası araçlarına olan ilginin artması ve finansal entegrasyon alanında kaydedilen ilerlemelerin en önemli kazanımı olarak yeni ekonomi firmaları ile küçük ve orta ölçekli firmaların önceye kıyasla daha zengin sermaye piyasası araçlarından yararlanmaları olacaktır. Böylelikle adeta bir yaratıcı yıkım süreci harekete geçirilerek yeni teknolojilerin üretiminin daha gelişmiş sermaye piyasaları üzerinden finanse edilme fırsatı yakalanacaktır. (İçke, 2005: 43)

Sonuç olarak, entegrasyon ölçütleri incelendiğinde, menkul kıymet piyasalarının entegrasyon derecesinde bir artış ile karşılaştığı görülmektedir. Yapılan çalışmalardan elde edilen sonuçlar farklı entegrasyon kriterlerinin farklı etkileri ve etki dereceleri olduğu yönündedir. İlk olarak 2000 yılının sonundan itibaren, son otuz yıldır etkisini gösteren coğrafi çeşitlendirmeden sektörel çeşitlendirmeye geçildiği açıkça görülmektedir. Diğer taraftan, euro alanındaki menkul kıymet getirilerinin genel haber unsurlarından giderek daha fazla etkilendiği ortaya konmaktadır. 1980'lerin ilk yarısında getirilerin açıklanmasında, Avrupa ve ABD'de de yaşanan şokların %20 oranında etkili olduğu ifade edilirken euroya geçilmesinin ardından bu oranın %40'ın üzerine çıktığı görülmektedir. Son olarak, yurt içine odaklanma etkisinin yıldan yıla azalan bir seyirde olduğu belirtilmektedir. (Baele vd., 2004:79)

SONUÇ

Avrupa'nın küreselleşen ve hızla değişen Dünya'ya uyum sağlayabilmek amacı ile kurduğu ve büyük umut beslediği yapının temel taşı olarak Ekonomik ve Parasal Birlik görülmektedir. Bu programın başarısı, Avrupa'nın Dünya ekonomisindeki ve daha birçok alandaki yerini güçlendirmesini sağlayacaktır. Zira kıta Avrupa'sı geçtiğimiz yüzyılda yerini ABD başta olmak üzere birçok piyasaya bırakmış olarak karşımıza çıkmakta idi.

Küreselleşmenin finansal boyutu değerlendirildiğinde, fon arz ve talebinde sermaye piyasası araçlarının tercih edildiği belirtilmektedir. Böylece iki önemli finansal sistemden biri olan sermaye piyasası odaklı sisteme doğru yönelen bir Dünya düzeni dikkati çekmektedir. Avrupa kıtasına bakıldığında yoğun olarak görülen yapılanmanın, Almanya'nın başı çektiği bankacılık odaklı yapılanma olduğu görülmektedir. Ancak günümüz finans dünyasında uygulanan bu sistem, önemi giderek yitirmektedir. Belki de AB'nin, bu yapılanmasının kazandırdığı nimetleri de beraberinde getireceği bir sermaye piyasası odaklı sisteme doğru yol alması, hedefi olan gücü ona sağlayabilecektir.

Birlik bünyesinde APB'nin ardından entegrasyon ile ilgili önemli gelişmeler ile karşılaştığı görülmektedir. Özellikle euro alanındaki ülkeler arasında menkul kıymet piyasalarının entegrasyonu konusunda başarılı

uygulamalar göze çarpmaktadır. Euro alanı içerisinde döviz kuru riskinin bulunmaması menkul kıymet piyasalarının entegrasyonuna hız kazandıran bir başlangıç olarak görülebilmektedir. Bunun dışında çeşitli üye ülkeler arasında menkul kıymet borsaları arasındaki işbirlikleri, entegrasyonun gerçekleşmesine büyük katkı sağlamaktadır. Bu işbirlikleri sayesinde gerek işlem gerek bilgi maliyetlerinde azalma sağlanabilmektedir.

AB'deki menkul kıymet piyasaları arasında oluşturulması hedeflenen entegrasyonun önünde çözümlenmesi gereken sorunlar halen bulunmaktadır. Bu konuda karşılaşılan büyük engellerden biri, sermaye piyasası odaklı sistemin en önemli temsilcilerinden İngiltere'nin euro alanı içerisinde bulunmamasıdır. İngiltere'nin desteğini arkasına alamayan piyasaların entegrasyon çabaları yetersiz kalmaktadır. Ancak, AB yatırımcısının yatırım tercihlerinde sermaye piyasası araçlarına yatırımın kademe kademe yükseliyor olması bu alanda ümitli olunmasını teşvik etmektedir.

Menkul kıymet piyasaları için olumlu gelişmelerin varlığından söz edilebilmelidir. Uzun zaman alacağı düşünülen bir sorunun çözümü konusunda ilerlemenin hızı şaşırtıcı görülmektedir. Bu sorun, yurt içine odaklama ile ilgilidir. Entegrasyonun önündeki önemli sorunlardan biri olan bu faktör konusunda Birlik bünyesinde kayda değer gelişmeler olduğu belirtilmelidir. Piyasaların coğrafi odaklı olmaktan çıkıp sektör odaklı davranış kalıbı içerisine girdikleri kabul edilebilmektedir ki bu sonuç entegrasyon kriterlerinin başta gelen unsurlarından biridir.

Tüm bu unsurlar değerlendirildiği zaman Avrupa Birliği'nin büyük bir entegrasyon sürecinin içerisinde olduğu bu yönde çabaların varolduğu söylenebilmektedir. Ayrıca, Birliğin bu hedefe ulaşma potansiyelinin de olduğu görülmektedir. Yapılması gereken üye ülkelerin bu amaca ulaşmadaki samimiyetlerinin ve çabalarının birleştirilip menkul kıymet entegrasyonuna yönelik çalışmalar için kullanılmasının hızının artırılmasıdır.

KAYNAKÇA:

- ASKARI, Hossein, CHATTERJEE, Joydeep, "The Euro and Financial Market Integration", **JCMS**, Vol. 43, Number 1, 2005, s. 1 -11.
- BAELE Lieven, vd., "Measuring European Financial Integration", **Oxford Review of Economic Policy**, Vol. 20, No.4, 2004, s. 509 – 530.
- BAELE, Lieven, vd., **Measuring Financial Integration in the Euro Area**, Occasional Paper Series, No.14, European Central Bank, April 2004, s. 1 – 95.
- BARTRAM, Söhnke M., TAYLOR, Stephen J., WANG, Yaw-Huei, **The Euro and European Market Dependence**, July 2006, s. 1 -34.
- BECKMANN, R. vd., "**Europäische Finanzmarktintegration und Wirtschaftswachstum**", Institut für Europäische Wirtschaft Fakultät für Wirtschaftswissenschaft der Ruhr-Universität Bochum, 2001.
- CAPIELLO, Lorenzo, HÖRDAHL, Peter, KADAREJA, Arjan, MANGANELLI, Simone, **The Impact of the Euro on Financial Markets**, European Central Bank, Working Paper Series, No.598, March 2006, s. 1 – 113.
- Creating a Single European Market for Financial Services**, City of London, A Discussion Paper, www.cityoflondon.gov.uk, (21. 02. 2007), s. 1 – 29.
- Deutsche Bank Research, EU Monitor, Financial Market Special, **Post-FSAP Agenda: Window of Opportunity to Complete Financial Market Integration**, 6 Mayıs 2005, s. 1 -14.
- DVOŘÁK, Tomáš, PODPIERA, Richard, "European Union Enlargement and Equity Markets in Accession Countries", **Emerging Markets Review**, 7, 2006, s. 129 – 146.
- European Central Bank, **Montly Bulletin**, December 2001.
- European Central Bank, **Indicators of Financial Integration in the Euro Area**, September 2005.
- European Central Bank, **Indicators of Financial Integration in the Euro Area**, September 2006.
- Eurostat Year Book 2006–07- Economy, http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page?_pageid=1073,46587259&_dad=portal&_schema=PORTAL&product_code=KS-CD-06-001-06, (2 Mart 2007).
- FRATZSCHER, Marcel, **Financial Market Integration in Europe: On the Effects of EMU on Stock Market**, European Central Bank Working Paper Series, WP No. 48, March 2001, s. 1 -46.
- GALATI, Gabriele, TSATSARONIS, Kostas, **The Impact of the Euro on Europe's Financial Market**, BIS Working Papers, Monetary and Economic Department, No.100, July 2001, s. 16.
- GILMORE, Claire G., LUCEY, Brian, MCMANUS, Ginette M., **The Dynamics of Central European Equity Market Integration**, IIS Discussion Paper, No.69, March 2005, s. 1 -24.
- HARDOUVELIS, Gikas, MALLIAROPULOS, Dimitrios, PRIESTLEY, Richard, **EMU and European Stock Market Integration**, Financial Economics and International Macroeconomics, Centre for Economic Policy Research, Discussion Paper No.2124, April 1999, s.1–40.
- HARTMANN, Philipp, MADDALONI, Angela, MANGANELLI, Simone, "**The Euro Area Financial System: Structure, Integration and Policy Initiatives**", European Central Bank Working Paper Series, WP No. 230, May 2003, s. 1 – 55.

- HOLMES, Mark J., "Some New Evidence on Exchange Rates, Capital Controls and European Union Financial Integration", **International Review of Economics and Finance**, 10, 2001, s. 135 -146.
- İÇKE, Mehmet Akif, "Avrupa Birliği Finansal Entegrasyon Sürecinde Beklenen Ekonomik Faydalar, Mevcut Durum ve Son Gelişmeler", VII. Ulusal Finans Sempozyumu Bildiriler, Avrupa Birliği'ne Giriş Sürecinde Finans Sektörü ve Reel Sektör, İstanbul, 22 – 25 Ekim 2003, s. 335 – 367.
- İÇKE, Mehmet Akif, "Amerika Birleşik Devletleri Finans Piyasalarını Yakalama Sürecinde Avrupa Birliği Finansal Yapısında Ortaya Çıkan Değişmeler", **İktisat-İşletme ve Finans**, Yıl 20, Sayı 229, Nisan 2005, s. 33 -44.
- INZINGER, Dagmar, HAISS, Peter, **Integration of European Stock Markets: A Review and Extension of Quantity-Based Measures**, EI Working Paper, No. 74, Europainstitut, University of Economics and Business Administration Vienna, November 2006, s. 1 – 62.
- KIM, Suk Joong, MOSHIRIAN, Fariborz, WU, Eliza, "Dynamic Stock Market Integration Driven by the European Monetary Union: An Empirical Analysis", **Journal of Banking and Finance**, 29, 2005, s. 2475–2502.
- KONDAK, Nuray, YA YLA, Hilmi Erdoğan, **Sermaye Piyasalarının Entegrasyonu, Türkiye, Merkez ve Doğu Avrupa Ülkeleri Menkul Kıymet Borsaları**, Türkmen Kitabevi, İstanbul, 2002.
- McARDLE, P., **Eurozone Financial Market Integration – Much Achieved, A Lot More To Do**, Economic Newsletter Extra, Bank für Arbeit und Wirtschaft, Wien, June, 2003.
- SØRENSEN, Cristoffer Kok, GUTIERREZ, Josep Maria Puigvert, **Euro Area Banking Sector Integration Using Hierarchical Cluster Analysis Techniques**, European Central Bank Working Paper Series, No. 627, May 2006, s. 1 – 43.
- SPEYER, Bernhard, Deutsche Bank Research, EU Monitor 41, **Evaluation of the FSAP's Economic Impact, A Note on Methodology**, 11 Aralık 2006, s. 1 – 11.
- STIRBU, Corneliu, **Financial Market Integration in a Wider European Union**, Hamburgisches Welt-Wirtschafts-Archiv Discussion Paper, No.297, Hamburg Institute of International Economics, 2004, s. 1 - 40.
- TEZCANLI, Meral Varış, ERDOĞAN, Oral, **Avrupa Birliği Sermaye Piyasalarının Entegrasyonu ve İMKB**, İMKB Yayınları, No.8, İstanbul, Mayıs 1996.
- TRICHET, Jean–Claude, **European Financial Integration**, 10th Symposium on Finance, Banking and Insurance, University of Karlsruhe, Karlsruhe, 16 December 2005, s. 1 – 9.
- VASILIA, Anna, **European Stock Market Integration and Economic Growth: A Theoretical Perspective**, National and Kapodistrian University of Athens Department of Economics, 1st Symposium of Modern Greece, London School of Economics, Hellenic Observatory, London, 21 June 2003, s. 1 – 24.
- VOLZ, Ulrich, **European Financial Integration and the Financing of Local Businesses in the New EU Member States**, European Bank for Reconstruction and Development, Working Paper No. 89, October 2004, s. 1 – 52.

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ YAZIM KURALLARI

1. **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, sosyal bilimlerin farklı disiplinlerinin ilgi alanlarına giren, çok yönlü olarak tartışma, araştırma ya da uygulamalar sonucunda üretilen bilimsel çalışmalarını ve çözümleri içeren “**hakemli**” bir dergidir. Dergi Yılda iki kez yayımlanır.
2. Dergiye gönderilecek makaleler başka bir yerde yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere gönderilmemiş olmalıdır. Makalelerin 2500 kelimedenden az, 5000 kelimedenden fazla olmaması (derginin sayfa düzenine göre yaklaşık 6–10 Sayfa aralığında olması), incelemeye alınmasının ön koşuludur.
3. Türkçe ve İngilizce özetler çalışmanın başında yer alacak ve madde 4’te belirtilen marjlar doğrultusunda **tek sütun** ve 10 punto olarak yazılacaktır. Türkçe ve İngilizce başlıklar sayfa ortasında yer almalı, ilk harfler büyük olacak şekilde küçük harflerle ve koyu yazılmalıdır. Yazarların isimleri küçük, soyadları büyük harflerle ve koyu yazılmalı, unvan ve kurumları, ilk harfleri büyük olacak şekilde küçük harflerle ve açık olarak isimlerin altına yazılmalıdır. Bütün ana bölüm başlıkları büyük; alt bölüm başlıkları ilk harfler büyük olacak şekilde koyu; ikincil alt başlıklar ilk harfler büyük olacak şekilde koyu-italik olarak yazılmalıdır. Bölüm ve alt bölüm başlıklarına numara konulmamalıdır.
4. Eser, Times New Roman karakterinde, makale başlığı İlk harfler büyük 12 punto ve koyu; metin ve alt başlıklar 10 punto ve 1 satır aralığı ile yazılmalıdır. Başlıklar ve paragraf başı metinden 0,5 cm içeriden başlamalıdır. Yazılım marjları A4 boyutundaki kağıda, üstten 3,5 cm, soldan 2,5 cm diğer kenarlardan 2 cm, üst bilgi için 2,5 cm ve alt bilgi için 0,0 cm boşluk bırakılacak şekilde **çift sütunlu** (sütun genişliği 8,0 cm ve sütun arası boşluk 0.5 cm) olmalıdır.

5. Metin içindeki göndermeler, ayrıca içinde (yazarın/yazarların soyadı, kaynağın basım yılı: ilgili sayfa numarası sırasını izleyerek) verilmeli ve yararlanılan kaynakları eksiksiz ve tam künyesiyle içeren Kaynakça listesi, metin sonunda gösterilmelidir.
6. Niteliğine göre, kaynağın metin içindeki yollamalarda ve kaynakçadaki yazılış biçimleri aşağıda örneklenmiştir:
 - a) Tek yazarlı kitaplar ve makaleler:

Metin içinde: (Öktem, 1999: 71)

Kaynakçada: Öktem, Niyazi (1999), **Devlet ve Hukuk Felsefesi Akımları**, Der Yayınları, İstanbul.

Metin içinde: (Van de Walle, 1999: 25)

Kaynakçada: Van de Walle, Nicolas (1999), “Economic Reform in a Democratizing Africa”, **Comparative Politics**, Vol. 32, No: 1, October, ss. 21-41.
 - b) İki yazarlı kitaplar ve makaleler:

Metin içinde: (Weiss ve Hobson, 1995: 12)

Kaynakçada: Weiss, Linda ve Hobson, John M. (1995), **Devletler ve Ekonomik Kalkınma**, (Çev. Kıvanç Dündar), Dost Kitabevi, Ankara.

Hall, Stuart ve Held, David (1995), "Yurttaşlar ve Yurttaşlık", **Yeni Zamanlar 1990'larda Politikamız**

- Değişen Cephesi**, (Der. Hall, Stuart – Jacques, Martin), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, ss.47-68.
- c) İki'den çok yazarlı kitaplar ve makaleler
Metin içinde: (Miller vd., 1994: 131)
Kaynakçada: Miller, David - Coleman, Janet – Connolly, William – Ryon, Alan (1994), **Blackwell'in Siyasal Düşünce Ansiklopedisi**, (Çev. Bülent Peker-Nevzat Kıracı), Ümit Yayınları, Ankara.
Makaleler için de aynı sistematik izlenecektir.
- d) Derleme yayınlar:
Metin içinde: (Çitci, 1998: xii)
Kaynakçada: Çitci, Oya (Der.) (1998), **20. Yüzyılın Sonunda Kadınlar ve Gelecek**, TODAİE, Ankara.
- e) Yazarsız/kolektif yayınlar:
Metin içinde: (TODAİE, 1991: 101)
Kaynakçada: TODAİE (1991), **Kamu Yönetimi Araştırması–Genel Rapor**, TODAİE, Ankara.
- f) İkincil kaynaktan yapılan alıntılar:
Metin içinde: (Erer, 1963: 219)
Kaynakçada: Erer, Tekin (1963), On Yıllık Mücadelesi, Ticaret Postası Matbaası, İstanbul'dan aktaran Cem Eroğul, **Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)**, AÜ SBF Yayın No: 294, Ankara 1970, s. 102.
- g) Elektronik ortamdan yapılan yollamalar:
i) Alıntı bir yazarın eserinden yapılmış ise, metin içindeki yollamalar yazılı kaynaklardaki yöntemle yapılmalı; kaynakçada ise, yazar/yazarların soyadı, adı, yayın ya da gözden geçirilme tarihi, belgenin tam adı, açılı parantez içinde eksiksiz http ya da ftp adresi ile belgeye ulaşma tarihi, aşağıdaki örneğine uygun olarak verilmelidir.
Metin içinde: (Hiro, 1998)
Kaynakçada: Hiro, Philip (1988) “Politics Lebanon: Lebanese Voting Again”, IPS World News, <http://www.oneworld.org/ips2> (10.02.2000).
ii) Alıntı doğrudan bir siteden yapılmış ise, metin içinde sitenin genel adresi, kaynakçada alt adresleri de kapsayan genel bağlantı adresi, bağlantı tarihi ile birlikte verilmelidir.
Metin içinde: (todaie.gov.tr,1999)
Kaynakçada: <http://www.todaie.gov.tr/inshak/konferans.html> (10.11.1999).
- h) Göndermeler dışındaki açıklamalar dipnot olarak ilgili sayfa altında belirtilmelidir.
7. Bilgisayar ortamında yazılmış makalelerin üç nüsha bilgisayar çıktısı, Microsoft Office 2000 şartlarında kopyalanmış ve dosya adı belirtilmiş bir disket ile birlikte gönderilmelidir. Makalenin yaklaşık 100'er sözcükten oluşan Türkçe ve İngilizce özeti, yine İngilizce ve Türkçe olarak, dahil edileceği disiplin ya da alan ile işlediği konuyu doğrudan gösterecek en çok beş anahtar sözcük metne eklenmelidir.
8. Eserde yer alacak her türlü şekil, grafik, harita ve fotoğraflar bilgisayar ortamında hazırlanmalıdır.
9. Yazarlar, kısa mesleki özgeçmişlerini, iletişim adreslerini ve telefon/faks numaraları ile varsa e-posta adreslerini bildirmelidirler. Özgeçmiş bilgileri, yazarın kurum adresini, akademik ve/veya yönetsel unvanını, çalışma alanlarını içermeli ve yaklaşık 30-40 kelimedenden oluşmalıdır.
10. Yayımlanan eserlerin sorumluluğu yazar(lar)a aittir. Yayımlanan veya yayımlanmayan eserler iade edilmez.
11. Dergiye gönderilen makaleler Yayın Kurulunca ön incelemeden geçirilmekte ve uygun bulunanlar hakemlere gönderilmektedir. Hakemlerden gelen raporlar doğrultusunda, makalenin basılmasına, yazardan rapor çerçevesinde düzeltme istenmesine ya da geri çevrilmesine karar verilmekte ve bu karar yazara bildirilmektedir. Basımı uygun bulunan makalelerin, derginin hangi sayısında yayımlanacağına Yayın Kurulu karar vermektedir. Yazar, bu karar konusunda da bilgilendirilmektedir.

12. Yazarlar Garanti Bankası K.Maraş Şubesi 118 6299841 nolu KSÜ Vakfı hesabına **Sosyal Bilimler Dergisi** açıklamasıyla KSÜ Personeli için 15 YTL; Üniversite dışı başvuranlar için 30 YTL yatırarak banka dekontunu eserlerine eklemiş olarak başvuru yapmalıdırlar.

ÖNEMLİ NOT: Yukarıdaki yazım kurallarına uymayan öneriler değerlendirmeye alınmayacaktır.

KSÜ SBD Yayın Komisyonu Başkanlığı
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü Avşar Kampusu-Kahramanmaraş
ksusbd@ksu.edu.tr